

Иброҳим Ғафуров

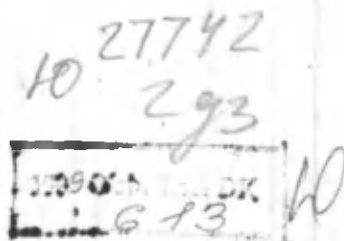
**ДУА
ЭРКУЖЛИҒИ**

Ҳикоялар, мансуралар, бадиалар,
адабий мақолалар

Иброҳим Гафурнинг янги китобига тарихий ҳикоялар, мансуралар, ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги бадиалар кирган. Уларда муаллиф ҳозирги замонда ёшу қари ҳамманинг юрагини баробар куйдираётган, ҳамманинг хаёлини банд этган бениҳоя дардли гапларни ўртага қўяди. Миллатнинг бугунги аҳволи, ўзбек халқининг тарихий тақдир устида кенг ва очиқ бадий сўз юритади.

Китоб гўзал услубда ёзилган ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Махсус муҳаррир: Раҳмон Қўчқоров

F 29

Гафуров И.

Дил эркинлиги//Махсус муҳаррир: Р. Қўчқоров/. — Т.:Маънавият, 1998.—152 б.

ББК 83. 3Ўз

F 4702620204 —24
M:25 (04)—98 5—98

© «Маънавият», 1998

БЕДОР ҚАЛБ

Шарқ шоирларидан бири: «Агар мени билмоқчи бўлсангиз, сўзимга боқинг»,—деган экан. Дарҳақиқат, сўз—кўнгил ойнаси. Одамнинг ботиний олами, ният ва омоли сўзда намоён бўлади. Сўз—буюк қудрат, Аллоҳ ато этган бебаҳо неъмат. Айниқса, қалби халқ ва миллат дарди билан ошино адибнинг сўзи ҳар қандай юракни ҳам ёндиради, маърифат, ҳақиқат жарчиси бўлиб янграб туради.

Узига хос ҳароратли сўзи билан эл-юрт орасида эътибор қозонган истеъдодли адибларимиздан бири Иброҳим Ғафурдир. Иброҳим ака—теран фикрли мунаққид, моҳир таржимон, чабдаст журналист, шоир ва жамоат арбоби. Мана, салкам қирқ йилдирки, адабиёт йўлида, демакки, маърифат ва маънавият йўлида ҳормай-толмай меҳнат қилиб келади. Салкам қирқ йилдирки, бу заковатли ва ориф инсон билан танишман, унинг сўзини тинглайман, оғир-вазмин, майин, аммо журъатли, хасталикка бегона, ўктам овозини эшитиб келаман. Бундан қувонаман ва қалбимга мадад оламан.

Бу овоз Иброҳим Ғафурнинг адабий-танқидий мақолалари, бадналари, публицистикаси ва ҳатто таржималарида ҳам ҳукмрон. Аллоҳ таоло бу инсонга алоҳида завқ ва идрок ато этган. Бизда ҳеч бир танқидчи шеърини асарни Иброҳим Ғафурдек қиёмига етказиб таҳлил қилган эмас. У ҳеч қачон асар муаллифига ақл ўргатиб, ҳукмфармонлик этмаган. Аксинча, у шеърни гўзал санъат асарини деб, санъат қонунияти асосида ўрганар экан, муаллиф билан шеърини ҳақида суҳбат қуради ва шу орқали китобхоннинг ҳам дил торларини созлаб, гўзалликдан баҳра олишга ундайди. Шунда асарнинг ютуғи ҳам, камчилиги ҳам намоён бўлиб бораверади. Мунаққид янги истеъдодларни кашф этар экан, ўзининг ҳам шавқ-завқи тошиб кетади. Зотан, Иброҳим Ғафурнинг ҳар бир мақоласи—яхлит бир бадний асар, шоирона дил изҳори. Айни вақтда, унинг мақолалари бе-

дор ва безовта руҳнинг, фалсафий мушоҳадалар, тоза фикрларнинг меваси ҳам. Мунаққиднинг бадний олами ва фикрий теранлиги бир-бирига шу қадар омукталашиб кетадики, баъзан уни бадният файласуфи ёхуд фалсафанинг шоири дегингиз келади.

Иброҳим Гафур — жаҳон адабиётининг энг теран маъноли, сархил намуналари мутолаасидан баҳра топган, шу руҳда тарбияланган адиб. У адабиётда инсоннинг дард-изтироблари, бахтиёр онлари тўқис акс этишини, ҳикмат ва маънига тўлиқ асарлар кўпайишини хоҳлайди. Сохта, саёз, сўз санъатидан йироқ «инжтимоий ғоя ташувчи» асарларнинг зарарини айтишга журъат топади.

Эҳтимол шунинг учундир, олтмишинчи ва етмишинчи йилларда адабиётимизга кириб келган шоирлар мунаққид Иброҳим Гафур назарига тушишни, унинг баҳосини олишни орзу қиларди. Ва бежиз эмаски, мунаққиднинг аксар китоблари, чунончи, «Гўзалликнинг олмос қирралари» (1963 йил), «Жозиб» (1970 йил), «Енар сўз», «Ям-яшил дарахт» (1976 йил), «Юрак — аланга» (1980 йил) ўша даврда қўлига қалам олган ижодкорларнинг асарлари таҳлиliga бағишланган. Бу китобларнинг номлари ҳам муаллифнинг нияти, адабиётдан кутган мақсадини кўрсатиб туради. Мунаққид Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон ижоди ҳақида меҳр билан жўшиб ёзади, уларга хос ички драматизмни, халқ ва тарих тақдири, эрк-озодлик ғояларини таҳлил қилади, ҳаёт чорчўбасида эзилган инсонлар, бу чорчўбаларни синдириб, ёриб чиққан жасоратли одамлар тақдирини тадқиқ этади. 80-йилларда шеърятимизда муҳим мавзуга айланган «халқ — инсон — тарих» муносабатини илк бор Иброҳим Гафур тўғри талқин қилиб берди ва уни бадний тафаккур таъмоилига айлантirdи.

У Зулфия, Саида Зуннунова, Миркарим Осим ҳақида фикр юритадими, қатағон йиллари жабрланган улук шоирларимиз Чўлпон ва Усмон Носир ҳақида ёзадими — ҳар бирига хос сўзни топиб айта олади, ҳали ҳеч қим эътибор қилмаган нозик жиҳатларга диққатимизни қаратади. Асарлар замиридаги жозибани ботиний ҳаяжон билан тафсир ва талқин этади. Иброҳим Гафурга хос зукколик фақат ўзбек адабиёти гўзалликларини кашф этишда эмас, балки жаҳон адабиётининг энг сара намуналарини таржима ва тарғиб этишда ҳам намоён

бўлди. «Таржима ва тарғиб» деб беҳуда таъкидлаётганим йўқ. Таржимонларнинг ҳаммаси ҳам мунаққид эмас, мунаққидлар ичида таржима билан шуғуллангани кам. Иброҳим Ғафурда бу икки жиҳат уйғунлашиб кетган. У «Азизим» (Мопассан), «Жиноят ва жазо», «Телба», «Қиморбоз», (Фёдор Достоевский), «Чол ва денгиз», «Алвидо, қурол!» (Хемингуэй), «Қиёмат» (Чингиз Айтматов) романларини ва хорижий адибларнинг яна бир талай асарларини таржима қилди.

«Телба» романининг бош қаҳрамони князь Мишкин қалбида эзгуликнинг беқиёс нури бор. Бу нур қабоҳат ва чиркинликларни ёриб, плохий олам шаффофлигини акс эттириб туради. Иброҳим Ғафурнинг қалбида ҳам ана шундай муборак нур балқиб туради ва уни мудом бедорликка ундайди, безовта қилади, ёвузликка, жаҳолатга қарши жангга чорлайди. Шу боис таржимон буюк адибларнинг асарларини ўзбек тилида қайта яратиш билангина kifояланмай, туркум мақолалар ёзиб, китобхоналаримизни Данте, Хемингуэй, Гёте, Достоевский ижоди билан таништирди.

Шу ўринда Иброҳим Ғафурнинг ижодий фаолиятига хос яна бир жиҳат ҳақида тўхталмоқчиман. Бу — мунаққиднинг жаҳон адабиёти юксаклигидан туриб фикр юритиши. У айрим ижодкорлар ҳақида мақола ёзибгина қолмай, жаҳон адабиётининг тараққиёт йўллари, Шарқу Ғарб адабий алоқалари, ўзаро таъсир, типология масалалари хусусида ҳам қимматли фикрлар баён этди. Бу борада ҳассос адиб сифатида ҳам, зукко олим мақомида ҳам намоён бўлди. Иброҳим Ғафур қиёсий таҳлил воситасида, гарчи даҳо адибларнинг ҳар бири бир олам бўлса-да, уларни бирлаштириб турувчи жиҳатлар кўпроқ эканини таъкидлайди. Чунончи, ҳамма давр ва ҳамма халкларнинг буюк адиблари аввало иродали гуманист бўлганлар, улар илм-маърифатни — жаҳолатга, ростлик ва ҳақгўйликни — ёлғонга, нури — зулматга, меҳр-шафқатни — зўрликка қарши қўйганлар, инсонийликни улғулаганлар. Данте: «Билим — қалбимизнинг энг олий камолотидир ва энг юксак фароғат ҳам билимдандир», — деган. Иброҳим Ғафур ушбу иқтибосни шарҳлаб бундай деган эди: «Данте гуманист сифатида инсоннинг маънавий камолотга эришувини асарларининг марказига қўяди — маънавий камолотга билим ҳамда жисмоний камолот билан эришмоқ мумкин, дейди». Худди шу ғояни Рўдакий, Абу Аъло, Али-

шер Навоий, Гёте ижодида ҳам кўрамиз. Ҳар бир шоир буюк бир маърифатпарвар, инсонларни зулм ва зулматдан огоҳ этувчи йўлбошчидир.

Иброҳим Ғафур мана шу силсилада Алишер Навоий ижодини ҳам анча ўрганди. Навоийшуносликда кўп тадқиқотлар ёзилган, кўп фикрлар айтилган. Аммо Иброҳим Ғафур бу борада ҳам ўз гапини айта олди. Кўп йиллар мобайнида Алишер Навоий ижодининг фалсафий асоси бўлган тасаввуф инкор қилиб келинган. «Ҳамса» дostonлари синфийлик нуқтаи назаридан таҳлил этилиб, ижтимоий ғоя сюжет-образ чизиги таҳлилдан нари ўтилмаган бир пайтда, Иброҳим Ғафур, тасаввуф таълимотини махсус ўрганмаган бўлса-да, аммо савқи табиий амри билан Алишер Навоий ижодини шўро навоийшунослари йўлидан бориб тушуниб етиш мумкин эмаслигини исботлади. Олимнинг «Ўттиз йил изҳори» китобига кирган «Ишқ шиддатининг поғоналари», «Тафаккур ва ҳиссиётнинг олий нуқталари», «Дунё кезувчиларнинг доноликлари» каби мақолалари шундан далolat. Шу тахлит Иброҳим Ғафур Алишер Навоий ижодининг мислсиз аҳамияти, қудратини хийла теран таҳлил этди ва сўфиёна талқинга ҳам яқинлашиб борди.

Мунаққид илмий-танқидий асарларида фаол, курашчан инсон дунёсини намоён этишга интилиб келди, ўз-ўзини англаш ғоясини дадил тарғиб этди. «Инсон аввал ўзини, ўзлигини тугал англаб-тушуниб, билиб олиши керак. Ўзининг кимлиги, нималарга қодир эканлини яхши тасаввур қила оладиган одамгина бошқалар қалбини, ички дунёсини тушуниши, ифодалаб бериши мумкин». — деб ёзган эди у киши мақолаларидан бирида. Назаримда, бу гап фақат таҳлил қилинган асарлар қаҳрамонларига эмас, Иброҳим Ғафурнинг ўзига ҳам тааллуқлидай. Муаллиф бу сўзлар воситасида ўз эътиқоди, сажиясини ҳам баён этгандек. Зеро, Иброҳим Ғафур ижодида ҳам, ҳаётий фаолиятида ҳам ўзлигини англаган ориф инсон сифатида миллат, элу юртининг ҳам бедор этиб, ўзлигини билишга даъват қилиб келмоқда. Аслини олганда, адибнинг ижтимоий фаолиятини унинг ижодидан айри тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки ижоднинг ўзи ёзувчи учун зарур ижтимоий фаолиятдир. Фаол фикр, фаол сўз — буюк куч.

Иброҳим Ғафур адабиётга, сўзга ихлос қўйгани боис қалбда чин шоир уйғониб, ажойиб мансуралар ёза бошлади. Бу жанрни у ижод қилди. Бу жанр тифиз

фикрларнинг қайноқ ҳиссиётлар билан уйғунлигини тақозо этади. Фожиалар, фараҳлар, тақдирларнинг ихчам манзаралари — таъсирчан шеърӣ қиссачалар. Улар ҳақида махсус тадқиқот яратиш мумкин. Аммо шуниси аниқки, бу мансуралар шоирлик даъвосида ёзилган эмас. Улар — чинакам етук бадий асарлар. «Илтижо» китобидаги (мансуралар 1991 йилда шу ном билан китоб бўлиб чиққан) 42-мансурани эсга олайлик. У «Сония» деб номланади. Воқеа даҳшатли: Қизилтепада шом қоронғусида пахта теримидан қайтаётган еттинчи синф ўқувчилари — еттита қизни йўл устида «Камаз» уриб мажақлаб кетади. Бирортаси ҳам тирик қолмайди.

Етти қиз ялла айтиб улгурмай юртида,
Алла айтиб улгурмай юртида,
Боғлардан узиб чиқмай бир қизил олма,
Қирлардан термайин лола...
Отасининг сарвари,
Онасининг гавҳари,
Бир зумда, бир зумда, бир зумда,
Гойиб бўлди Қизилтепа йўлида.

Бу сатрларни ўқиб қалбингиз титраб кетади, инсонни бир ўйинчоққа айлантирган, пахта қурбони этганларга нафратингиз ошади.

Тарихий мавзуларда ёзилган мансураларда ҳам бугунги ҳаётимизнинг мазмуни акс этган.

Иброҳим Гафуров нигоҳи ҳамиша истиқболга қаратилган одам. У бугунги маънавий-мафкуравий жараёни таҳлил этган мақола ва суҳбатларида ҳам истиқлол учун жон фидо қилган атоқли адибларимиз Фитрат, Чўлпон, У. Носир, Беҳбудийлар ҳақида ёзган мақолаларида ҳам буни исботлаб келмоқда. И. Гафуров жадид адабиёти, жадид матбуотини бугунги мустақиллик мафкураси нафаси билан тадқиқ этади, уларнинг улуғ ниятлари, орзу-армонларини ҳам, фожиа ва дардларини ҳам очиб беради. Миллий руҳ, миллат тақдири учун қайғурган ва шу йўлда фаолият кўрсатган мард мутафаккирларимиз, улуғ адибларимиз хизматини баҳолаб, ҳозирги авлодга ибрат ва сабоқ бўладиган жиҳатларини очиб беради. И. Гафуровга хос хусусиятлардан бири — бу ҳеч ким айтолмаган гапни айтиш, янги фикр билан майдонга чиқиш ва буни ўқувчи қалбига етказа олишдир. Унинг қайси бир мақоласини ўқиманг, албатта бир олам таассурот оласиз, руҳингиз кўтарилади, фикрингизга фикр қўшилади.

Айтмоқчиманки, Иброҳим Ғафур бугунги кунда миллий маънвиятимизнинг ёниқ сўзли вакилларидан бирига айланган. «Миллий тикланиш» партияси раиси ва шу номли газетанинг бош муҳаррири сифатида дидил фаолият кўрсатаётган экан, бу — халқининг дарди билан ҳамиша ёниб яшаб келаётгани, умрини шу эзгу мақсадга бағишлагани натижасидир.

Иброҳим Ғафур ўзини истиқлолнинг фидойи аскарари деб билади. Бугун олтинш ёшга кириб, мўйсафид бўлиб қолганига қарамай, ўзини йигитлардай бардам сезмоқда ва ҳар қачонгидан ҳам самаралироқ меҳнат қилмоқда.

Биз сўзи, асарлари билан қалбларга маърифат нурини сочаётган Иброҳим Ғафурга куч-қувват, бардамлик, мустаҳкам саломатлик тилаймиз.

Умрингиз узоқ бўлсин, Иброҳим ака!

Нажмиддин Қомил

ОЗОД НАФАС

Ҳикоялар Мансуралар

«Қум фаанзир»¹

«Муддассир» сураси, 2-оят.

*«Мен бу дунёда бир дарахт соясида от миниб
кетаётган кишига ўхшайман. Тезда ўтиб кетаман,
соя эса қолади».*

Муҳаммад алайҳиссалом.

¹ Тур ва хабар бер

ГАЛА

Чўрилар ва ёш-ёш назира қизларнинг ғам-ташвишлари Хожам подшоҳимни қаритиб қўймоқда эди.

Тошканд юмушидан қайтган Машрабни Хожам подшоҳим ҳазин табассум билан қарши олдилар. Ва дарҳол бир неча жонлиқни бағишлаб хайр-худойи қилдилар.

Барча сўфилар жам бўлиб ва Машраб ўртада туриб катта зикр тушдилар. Сўнг подшоҳимнинг талаби билан Машраб қўлига танбур олиб жуда узоқ хониш қилди. Унинг ўктам овози жами хонақоҳни, бутун ичкари-ю ташқарини ўз ҳукмига олди.

Подшоҳим Машраб қулларининг овозини ҳам, унинг ашъорини ҳам ғоятда маъқул кўрар, лекин буни на қулнинг ўзига ва на атрофдаги ғайир сўфиларга, на ичкари чаманга билдирар эдилар. Лекин ўтган воқеалардан сўнг подшоҳим Машрабни бир зум қанотлари остида тутмоқчи эмас эдилар. Фақат кўпгина муридларнинг ва ичкиларнинг сўров-илтимослари райини қилиб, Машрабни ҳамон даргоҳдан бадарға қилмас эдилар. Лекин Машрабнинг бу ерда муқим юриши хавfli. Жойиз эрмас...

Подшоҳим Машрабнинг келишган, куч ва шавкат ёғилиб турган қадди-басти, ҳайбатдор яғрини, бўрки тагидан жингала бўлиб тошиб чиққан қора ласдек қуюқ ялтираган сочларига қараб, янада мунгайиброқ ўтирдилар.

Машрабнинг ўзини унутиб, кўзларини юмиб олганча куй чертиб айтаётган газалларини юракларида мойдек ёқиб эшитаркан, Хожам подшоҳимнинг қарори қатъий тусга кирди. «Девонани ортиқ бу ерда сақлаб бўлмагай. Энди унинг ғавғоси ва талабгори бисёр кўп бўлур. Эр етилди... Гарчи гарданига муҳримизни босганмиз, лекин... барибир... жўнатмоқ керак. Юмушлар кўп. Қилмаса бўлмас. Юрсин элларда. Мусулмончиликка даъват этсин. Барча ўзга юртлардаги муридларимиздан бохабар бўлсин... Боз устига онасини ҳам кўриб келсин. Анча йиллар бўлди, ҳали кўрмаган, она

ризосини олмаган... Филҳол, тушимда ҳам аён бўлиб-дир...»

— Бўтам, эрта саҳар йўлга отланнинг, Фарғона борурсиз... Айрим юмушларимиз бор... Наманганга ўтгайсиз... Нечукдир, тушларимда волидангиз сизни чорлайдур. Сизга неки лозим бўлса, сўфилар ҳозирлагайлар.

Машраб таъзим қилди ва қўлини қошларига теккизди.

Тоғ тизмалари бу ерда тугайди. Тўғрироғи, шарқи жанубга қараб тизмаларнинг йўли бурилади. Ваҳший дара ичидан чиқиб келган киши ёввойи тоғлар тугаб, сарбаланд адирлар бошланганини сезмай қолади. Дара тугаб, ёлғизоёқ йўл бирдан юксак адир устига кўтарилади.

Бир-бирининг устига мингашиб кетган, ғойибий қудратнинг сирли ўйинлари ва ундан ҳам сирлироқ ижоди туфайли дунёга келган бу сарғиш, оқ, бўз тепаликлар шунчалар ҳувиллаб ётадики, одам ўзини бунда чумолидан ҳам кичкина ва ғариб сезади, вужудига англашилмас ваҳим оралайди.

Тоғларда юрганда, доим бирон товуш — ё сувнинг шалдираши, ё шаршаранинг гувиллаши, ё шабаданинг қояларга, арчаларга бош уриб шивирлаши албатта сизга ҳамроҳ бўлади. Товуш эшитилиб турганда, одам ўзини ёлғиз сезмайди.

Аммо манави сарғиш-кўк дўнгликлар тепасига чиқиб бироз йўл босгандан кейин, негадир одам ўзини беҳад ёлғиз сезади.

Машраб шундай сарбаланд, ҳувиллаган кимсасиз тепаларни жуда севади.

Худо яратгандан бери ҳеч ўзгармаган бу тепалар! Одамлар издиҳомлари кетган, келган, шовқинлаган, тинган, тўғилган, йитган. Машраб Қашқарда ҳам кўпроқ вақтини шундай кимсасиз сирли тепаларда ўтказар, ё йилқи боқар, ё ўтти терар, ё йўл босарди. Бундай ўзи ваҳимали, лекин бағри юмшоқ тепаликларда юриш қанчалар завқли. Унғай. Оёқлар тепаларнинг қумоқ тўпроғида билинар-билинимас ботиб ажаб ҳузур олади. Ҳаво бу ерларда шунчалар енгил! Тоза, шакаррез. Улканг дунё яралгандан бери ўзгариб бузилмаган ва ўшандай мусаффолигича турган ҳавога тўлиб кетади! Вужудинг дов ва ҳайрат тўлқинига отилади.

Бу тепалар устини доим бир майин ел кезиб юради. У неча йилги сариқ ўтларни оралаб, кўклам нафасини

ҳаммадан бурун сезиб иссиқ тепа бағридан сабза уриб келаётган майсаларнинг сочларини тараб янада муаттарроқ, янада майинроқ тортади. Бу тепалар ернинг онаси бўлса керак.

Қуёш ғарбга оғиб боради. Машраб одамлар турадиган манзилгоҳларгача ҳали камида ярим кун йўл босиш кераклигини билади. Лекин қуёш баланд тепаларга ёнбошладими, тезда кеч тушади. Ҳалидан адирларнинг нимтатиқ майсазорлари қизғимтир-қорамтир тусга кирди. Яна бироз йўл қатъ айламак мумкин. Бу ерларда қадимлардан қолган бир вайрона шаҳар бўлгучи. Харобага кун ботгунча етиб олади.

Бу тепаликларда тунлар ҳам йўл босмак роҳат. Ой чиқмаган кечаларда ҳам бу тепалар юлдузларнинг шуъла макони бўлади. Бунда юлдузлар тепада олмадай осилиб туради. Қўл узатсанг, гар ойга бўлмаса, Зухрага тегади. Боз устига азамат Пирмаст ҳам юк билан ҳолдан тойди.

Боз устига ярим кечада овулга кириб борсанг, овулнинг ваҳший итлари ўлгунча талайди. Эшакдай-эшакдай итларга ем бўлгунча кўҳна ўзбекилардан қолган ўша харобада тунаган юз бор афзал.

Жуда ҳам эски замонлардан қолган бу вайронада Машрабнинг энди тунаши эмас. Илгарилар ҳам бу кимсасиз йўллардан ўтганда ётиб қолган.

Бу шаҳардан пича олисда кунботарда ёввойи тўқайлар чўзилиб кетган. У ерларга кимса оёқ қўйган эмас.

Бу ўлкада ҳар қадамда бир хароба. Лекин ҳар қадамда бир жаннат ҳам бор. Харобалар ваҳший урушлардан ёдгор.

Машраб ҳудудсиз тепаликлар бошланган ерда нечукдир қурилган ва нечукдир вайрон бўлган бу мўъжаз шаҳарчани негадир ўзига яқин кўради. Елғизлик пстаган ҳар ким харобани қўмсайди.

Ҳар жой-ҳар жойда одамга ҳар турли-ҳар турли ўй келади. Айни шу жойни кўрганда айни бир ўй келади хаёлга. Машраб бу ҳолни кўп кузатган. Ҳар бир жойнинг ўзига ярашур ўйи бор. Машраб йўлларда хароба манзилгоҳларга дуч келганда, негадир доим эл ва элбошилар ҳақида ўйлайди. Худо одам боласига ер юзини жаннатмисол қилиб яратди. Лекин бу мислсиз жаннатда харобалар қайдан пайдо бўлди? Харобаларда одамзоднинг очкўзлиги, ваҳшийлиги, қонхўрлиги—шафқатсизлиги мужассам. Харобалар элбошиларнинг уқувсизли-

ги боис пайдо бўлади, — деб ишонади Машраб. — Уқувсиз элбошилар ўз элларини ҳам уқувсиз элга айлантирадилар. Бизнинг элбошилар эса фақат элни талаш, йўқса, бошқа элларни талашга ўргатиш учун элбоши бўладилар. Элни тўхтовсиз қирғинларга етаклайдилар. Элнинг асил, сара фарзандларини самарасиз жанггоҳларда бой берадилар. Марду майдонлар урушларда қирилиб кетаверади. Ҳаётда уларнинг ўринларини номардлар эгаллаб олади. Мард кетиб номард кўпайганда, эл маккор бўлади. Маккорлар Тангримнинг илоҳий марҳаматларини ҳам ўз манфаатлари учун мослаб тушунтирадилар. Эл ичра номардларнинг кўпайиши хавfli тус олади. Элбошилар неча ўйлаб хотин оладилар. Наслни бузадилар. Неча ўйлаб хотиндан бўлган болалар ўта майдалашиб, заифлашиб, бачканалашиб кетадилар. Шоҳларнинг ушбу майдалашган хонадонларига қараб эл ҳам майдалашади. У яшаш учун жуда жўн таомиллар яратади. Нурсиз турмушни энг нурли турмуш деб билади. Ортиғини тасаввурга ҳам келтирмайди.

Ахир, эй элдошларим, Худо дунёни маърифатхона қилиб сизга бермадими? Ҳайвон каби еб-ичманглар, менинг маърифатхонамни жаннат қилиб ўтиринглар, демадими! Ер юзидаги, коинотдаги жами-жами нарсаларни одам боласи учун маърифат қилиб яратмадими? Бу муборак сув, бу муборак ҳаво, бу муборак тупроқ ва бу муборак ўт — энг олий илм, энг олий маърифат эмасми?

— Раббано, маърифатингдан доим огоҳ эт! — деб бирдан қичқириб юборди. Машраб ўз ўйларидан қаттиқ мутаассир бўлган ҳолда.

У энди хароба шаҳар остонасида турарди.

Машраб бу ҳайқирғини қуёши ботган, лекин унинг яллиғлари бутун ғарб уфқини қоплаган осмонга қараб бир неча бор такрорлади.

Машрабнинг ўткир, теран овози хароба шаҳарнинг ғариб қўнқайган деворлари, йўқолиб, тупроқ билан тўлиб бораётган кўчалари аро тирикликка чақиргандай янгради. Машрабнинг овози харобалар оралаб сўнг ўзига тўлқин-тўлқин бўлиб қайтди.

Машраб шаҳар пойига тиз чўкди. Чўнг муножотга берилди. Сўнг баланд ун билан «Вал-лайл»ни тиловат қилди. Муборак калима тиловати савобини харобадан ўтганларга бағишлади.

Баланд бир девор қолдиғи устига чиқиб атроф-тева-

ракка разм солди. У ўзини гўё дунё харобаси ўртасида тургандай ҳис қилди.

Хароб ичра турур бир хароб,
Танимас ул харобни бул хароб...

«Лекин, қаранг, куклам бўз отини чоптириб келадур. От туёғи теккан ерлардан бойчечаклар чиқаду...» — Машраб шарқдан эсган шом елининг саринлигини бутун вужудида туйди. Эти жимирлашди. Аста пастга тушди.

Хароба шаҳарнинг бир кунжагида Пирмаст ёққан ўтнинг алангаси бузуқ деворларга сирли сарғиш ёғду ташлади. Ерда андак чуқурча ясаб шу чуқур устида гулхан ёққан Пирмастнинг ҳаракатлари деворларга сирли кўланкалар ёяр эди. Пирмаст гулхан ёнида тошлардан кичик ўчоқ қурди. Декча қозон осди. Қозонга бир бўлак лаҳм гўшт ташлади.

Пирмастнинг асил ота-онаси Бухородан бўлиб, ҳавоси енгилроқ бўлгани учун Наманганга кўчиб келган, лекин дардлари аринмай сил марази билан эрта оламдан ўтган. Пирмаст кимсасиз етим қолган эди. У ўн яшар чоғидан Машрабнинг кетидан қолмайди. Мана, йигит ёшига етди. Машрабни ўзига пир деб билади. Унга сидқидилдан сиғинади. Машрабнинг барча кишилик юмушларини ўз ихтиёри билан уҳдасига олган. Машрабга соядек эргашади ва барча ишларни худди соядек гашга тегмай ва билинтирмай адо этади. Машраб унга хат-савод ўргатган. Худди устози каби жуда чиройли хат билан батади. Шеърлар машқ этади. Лекин кўпроқ Машраб хониш қилган чоғларда ёқимли, бироз хириллаган овози билан унга жўр бўлади. Пирмастнинг хотираси шу қадар кучлики, пир оғзидан нима чиқса, шу заҳоти хотирасида муҳрланиб қолади. Машраб қаерда нима деган бўлса, қандай байту ғазал тўқиган ва айтган бўлса, ҳаммасини бир сўзида хато қилмай айтиб беради. Пирмаст устози ғазалларини қоғоз дафтарларга, юпқа оғоч лавҳаларга кўчириб ёнида сақлаб юради.

Гулхан алангасига аллақайлардан капалаклар ва кўклам қўнғизлари учиб келишди. Машраб гала-гала бўлиб учиб келиб ўзини алангага ураётган капалакларга қараб:

— Мана, ҳақиқий ошинқлар, — деб қўйди.

— Улар фақат ўт ва гулга ошиқ бўладилар, — де-

ди Пирмаст декчада қайнаётган гўшти қўлидаги калта чўп билан ағдариб.

— Капалаклар гулни ҳам ўт деб биладилар, — деди Машраб. — Капалак Сулаймонга арз қилганини эшитганмисан, Пир?

— Айтиб беринг-чи, ҳазратим...

— Қадим сўфийлар, Худо раҳмат қилгай уларни, ҳикоя қилиб кетганлар. Сулаймоннинг кўшикида бир капалак маъшуқасини қучоқламоқчи бўлибди. Лекин маъшуқаси қаршилиқ қилибди. «Менга йўқ дейишга қандай ҳаддинг сиғди? Мен агар хоҳласам, Сулаймоннинг бутун саройини остин-устун қилиб ташлайман!» — деб маъшуқасига дўқ урибди. Сулаймон буни эшитиб қолиб, уни чақириб сўрабди: «Нега ундай дединг?» Капалак жавоб берибди: «Ё набиюллоҳ! Ошиқнинг сўзлари учун айблаб бўладими?» Шунда Сулаймон ҳазратлари: «Сен ҳақсан», — деган эканлар. Ошиқ элининг дағдағаси шунчалар зўр, эй Пир. Қараб тур-чи, балки бу капалаклар ҳам ер тепиниб сенга арзга сўз айтишлар...

Пирмаст товуш чиқармай кулди. У атрофдан йиғиб келган чўп-хашакларни кафтида тутамлаб синдириб эҳтиётлик билан гулханга қалаб ўтирарди. Машраб чўп-хашакларнинг ўтга тушиб буралиб-буралиб ёнишини кузатаркан, омончилик доим беомонлик ҳисобига яшашини ўйларди. Дарахтнинг умри тугаса ўтин бўлади. Лекин дарахт умри шу билангина тугамайди. Дарахт ўтин бўлгач, ўт бўлишини кутади. Ўзбеклар «ўтин» деб хўп топиб айтганлар. «Ўтин» — ўт-оловга айланувчи дегани. Лекин ўтинда ўт қайдан бино бўлди? Кароматингдан ўрғилайин-о... дарахт неча йил ўсиб шу ўтни ўз танасида йиғиб борган. Оловга айланмоқ учун ҳозирлик кўрган... Ҳар қайда тириклик бор, у доим уч алангага айланади. Аввалгиси кўк аланга. Бу сенинг шавкат ва қудратга етишган чоғларинг. Кейингиси сариқ аланга. Бу сенинг мункайиб шавкат ва қудратдан айрилган пайтинг. Учинчиси бўз аланга. Бу шамол ҳокингни кўкка ва ерга совуришидир. Бу қисмат. Қисматинг юлдузларнинг саодатли шуълаларига йўғрилган бўлса, уч аланга ҳам сенга муяссар бўлгай. Қисматинг талх эса, аланганг биттадир. Ноком ўтажаксан. Одам ўлдирганлар ҳар қачон Худонинг қаҳридадир. Одам ўлдирганларнинг насллари ҳам ўз алангаларини йўқотганлар. Улар донм аччиқ дуд пчинда бузганиб тирикчилик қиладилар. Уларнинг манг-

лайларига кўринмас тавқи лаънат муҳри босилгандир.

Бирдан Машрабнинг хаёлига даҳшатли бир фикр келди. Йўқ, деб у ўрнидан туриб кетди, менинг абаждодларим, ҳеч қачон одам ўлдирмаганлар! Агар бирон кимса уруғимдан одам ўлдирган бўлса, мана, мен ҳам аччиқ тутунга айланурман! Ҳаҳ-ҳа! Аччиқ тутун! Ҳаҳ-ҳа! Қани, ё Аллоҳу Акбар!

Машраб шундай нидо қилди. Шаҳд билан кигиз чопонини ечиб иргитди. Қўй терисидан жуни ичкарига қилиб тикилган иштонини тиззасидан юқори кўтарди ва ўнг оёғини гуриллаб ёнаётган оловнинг ўртасига қўйди.

Ҳазратнинг кутилмаган қилиқларига одатланиб қолган Пирмаст бундан анг-танг бўлди. У ҳам ўрнидан туриб кетди. Гулхан ўртасида Машрабнинг оёқлари оппоқ оқариб кўринди. Пирмаст ҳали ҳазратнинг олов устида юрганлигини кўрмаган эди.

— Ҳазратим, нима қилиясиз ўзи? Қўйинг!

У Машрабнинг юзига қаради. У сокни, осуда эди. Фақат баланд оқ манглайдан дўлдай-дўлдай тер қуюлиб оқарди.

Машраб почаси куя бошлагачгина оёғини оловдан тортди.

Пирмаст чўккалаб ўтириб, ҳиқиллаб пирнинг ўтдан чиққан оёғини силаб, тўнининг этаги билан аста арта бошлади. Оёқ ҳеч ўт ичидан чиққанга ўхшамасди. У на қизарган, на куйган, на пуфакланган эди. Фақат ёрилиб кетган ерларига оқ кул ўрнашиб қолган.

Пирмастнинг кафтлари ҳазратнинг оёғи ичида аллақандай гайри-табiiй ҳарорат яшириниб ётганлигини сезди.

У ёқасига туфлаб қўйди.

Пир зикр-самога берилди.

Олов уни маст қилиб қўйганга ўхшарди.

Пирмаст орқароққа ўтди ва у ҳам зикр-само туша бошлади. У баайни устознинг ҳаракатлари ва калималарини ҳеч ўзгартирмай такрорлар эди.

Зикрдан сўнг Машраб гулхан четида бошини икки тиззаси орасига солиштириб узоқ сукутга кетди.

Бу орада Пирмаст Машрабга ва ўзига ёнма-ён икки мўъжаз чодирча қурди. Сўнг икков қайноқ шўрвани заранг товоққа тўлдириб иссиқ-иссиқ ичдилар. Пирмаст гулхандан сал нарида пинакка кетган Барфоққа бир бўлак лаҳм ташлади.

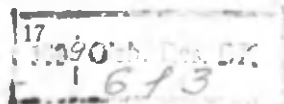
Машраб иссиқ шўрвадан сўнг бадани қизиб анча-гача ҳароба шаҳар ва унинг атрофларини кезиб юрди.

Гарчи тун ойсиз эди, лекин юксакларда бағоят йирик юлдузлар порлар, уларнинг шуълалари аксиданми ёки баланд тепаликларда ўзи шундай бўладими, қоронғулик унчалар билинмас, ҳамма нарса кул ранг қорамтир тусга кирган, кўзга равшан илганарлик эди.

«Мен ўтда куймайман, сувда чўкмайман, — деб ўзи билан ўзи сўзлашарди Машраб. — Менинг боболарим одамқушлик қилмаганлар. Мен Худонинг девонасиман. Увайс пирим азиз Мансури Халлождек балки... балки, о! — бу не бахт бўлурди! — дорда ҳалок бўлурман. Балки... балки Хожам подшоҳим ҳақдирлар. Нечунки изтироб ила бу гапни икки бор такрорлаб айттилар. Бир гал айттиларким... аё сўфилар, билингизларким, Машрабдин Мансурнинг иси келадур. Яна бир гал ўз қулогимга дедиларким, эй, бўтам Машраб, сени Балхда Мансур каби дорга тортурлар. Балки... балки пиримнинг бу башоратлари бежиз эмасдир. Ҳайй-ҳейй, кўнглим не ўсмирлик чоғларидан ул муборак зот — Мансур ишқида ёнади. Кўнглим Мансур қисматини орзу қилади. Ҳавасларимни балки... балки пирим Хожам подшоҳим каромат назари била уқиб олгандирлар. Мен ўтда ёнмагайман, — деб яна қайтарди Машраб. Унга тилига манзур сўзларни савқи табиий билан такрорлаш теран одат тусига кирган эди. — Сулук дерлар. Менинг сулуким — ўз йўлим борми? Ё фақат эргашувчилардан бўламанми? Барча дардмандлар йўли — менинг йўлим. Барча эзилганларнинг йўллари — менинг йўлларим. Ўтда ёққайлар мени. Дорга тортгайлар мени, Халойиқлар севиб-севиб маломат қилгайлар. Севиб-севиб тошбўронга солгайлар...

Машрабнинг тарам-тарам ёрилиб кетган оёқларига харобанинг намхуш ва салқин тупроғи малҳамдай ёқар, товонлари қандайдир этини жунжиқтириб жимирларди. Ўтнинг мастлиги ҳамон тарқамаган эди. Тили ўз ўзидан яна зикрга машғул бўлди. У илоҳий исмларни ажиб қироат қилганча бориб ўз чодирига чўзилди. Устига юпқа намаз кўрпани тортди. Тили зикрдан тўхтамай шу асно кўзи уйқуга кетди. Машраб ёстиққа бош қўйган ҳамон ухларди. У руҳини ўз измига бўйсундирганди.

Пирмаст гўдакдай осуда уйқуга чўмган пирнинг нафас олишига бир зум қулоқ солиб турди, сўнг хотиржам ўз чодирига чўзилди.

Кўзи уйқуга илинаркан, уустознинг узунчоқ оқ оёқларини чодирдан ташқари чиқариб ётгани ва бу қишини ёзини унга одат бўлиб кетгани ҳақида ўйлади. Сўнг недандир хавфсираб ўрнидан яна турди. Келиб устоз оёғи сари энкайди. Устознинг оёқлари охири кўрнимайдиган тош-шағал йўлларда иссиқдан, совуқдан тарс-тарс ёрилиб кетар, лекин ажабки, ҳеч қачон кир бўлмасди. Унинг оёқ бармоқлари ҳам худди қўллари каби узун-узун ва оппоқ эди. Тирноқлари ойнадек йилтирарди. Машраб шоҳнинг оёқларига ҳеч ғубор юқмасди. Пирмаст пир оёқларини силамоқчи бўлиб қўлини чўзди ва шу заҳоти тортиб олди...

Пирмаст гулханнынг яллиғланиб турган чўғларини ўртага эҳтиёт билан сурди-да, устига япасқироқ бир тошни бостирди. Барфоқ унинг оёғига келиб суркалди. Пирмаст Барфоқнинг бошини силади. Сўнг ухлагани ётди.

Барфоқ атрофга сергак қулоқ солди. «Бу ерлардан шернинг исн келади. Шернинг йўли тушган бу харобада...» — ўйлади Барфоқ. У олис тўқайлардан адир шамолни келтирган хабарларни ўзича шундай талқин қилди. Яна тинглади. Чодирлар атрофини узоқ кетмай айланиб юрди.

Тун ярим кечадан хийлагина оғанда Барфоқ тўсатдан қаттиқ вовуллади. Сўнг узоқ чўзилмай ғалати ҳурди, ғулдиради, гингшиди ва ингиллаганча ёмон қўрқиб ўзини Пирмастнинг чодирни тагига урди. Ер тимдалаб чодирга биқиб кирди.

Кунботардаги овлоқ тўқайдан ҳайбатли ва жуда узун шер чиқиб келди. Хароба шаҳар унинг мулклари қаторига кирар, бу ерда у гулча, кийикларни тутиб келиб ер, сўнг шаҳардан пастда улкан қоя тагидан буралиб чиқадиган булоқ сувидан ичарди.

Шер шарпасиз келиб чодирлар ва унинг атрофларини искади.

Машрабнинг чодирдан ташқарига чиқиб ётган оппоқ оёғига дуч келди. Оёқни бир қарич наридан туриб искади. Сўнг бошини чодир томонга кўтариб силкиниб қўйди.

Шер сўнг оҳиста бу оёқларни ялай бошлади. Бир оёқни ялаб бўлгач, иккинчи оёқни обдан ялади. Унинг катта ғўштор тилидан сўлақ оқмас эди.

Машраб эса онасини туш кўриб ётарди. Онаси қўй думбасини эритиб, унинг ёрилиб кетган оёқларига суркар, мой иссиқ ёқарди. Онаси оёқларини мой суртиб

сийпаларкан, Машрабнинг қитиғи келар, кулар, бутун бадашига аллақандай фароғат жимирлаб ёйиларди. Сўнг у оёғини қитиққа чидолмай тортиб олди.

Шер яланғоч оёқлар чодир ичра ғойиб бўлгач, андаккина исканиб турди-да, сўнг ҳайбатли бошини баланд кўтариб кунботар сари ғойиб бўлди.

Шернинг келгани, кетганини ёлғиз Барфоқ билди. У эртасига анчагача маъюс бўлиб думини соллантириб юрди. Барфоқ шернинг юрган-турган жойларини исқаъ ва ўзидан ўзи ингичка товуш чиқариб ингранар эди. Машраб ҳам, Пирмаст ҳам бу ақлли, вафодор итнинг ғалати қилиқларини эрталаб ажабланиб кузатдилар. Пирмаст итнинг ўсиқ ҳурпайган жунларини силаб, эркалаб тинчитди. Бу итни уларга кучуклигида бир мардамайдон уйғур тарончи берган. Машраб ва Пирмаст бир кеча унинг улуг боғида Ерканд бўсағасида тунаган эдилар.

Тонг азонда Пирмаст кунгай тепалардан икки даста тароватли бойчечакларни териб келди. Сўнг сув қайнатиб чават нон билан нонушта қилдилар. Сувга туршак юмшатиб едилар. Машраб бобо қўлвори тагини кавлаб иккита сап-сариқ товланган олма чиқарди. Бирини Пирмастга берди. Бирини карсиллатиб ўзи еди.

Пирмаст чодирларни йиғиштирди. Ҳаммасини ихчам қилиб боғлаб елкасига олди.

Ҳали кун чиқмаган эди. Пирмаст иккала даста бойчечакларни Машрабнинг белбоғига икки белдан қистирди.

Барфоқ йўл гаштини сезиб югургилаб олдинга тушди. У яна думини хода қилганча олдинда лўкиллаб борди.

Машраб ўзини қушдан ҳам енгил сезар, оёқлари худди учиб кетадигандай эди. У бўйнидан ҳам узун йўғон таёғини юмшоқ тепалар тупроғига ботириб борар, назарида ўзини туни бўйи ғаройиб бир нарсага дуч келган ва у ғаройиб нарса билан мулоқот қилгандай туярди.

Машрабнинг жисми шу тобда худди оқ мумдай юмшаган эди. Лекин бу шундай юмшоқлик эдики, уни эгиб бўлмас, букиб бўлмас, синдириб бўлмас, таслим этиб бўлмасди.

Унинг жисми ёлғиз маърифат эгасининг ишқи ва ҳукмигагина таслим ва тобе эди. Шу билан бирга, бу жафодийда фақат эзилганларнинг қошидагина эгилар, уларнинг дардларини муқаддас санарди.

Ташқаридан қараган одамга Машраб анча ҳайбатли бўлиб кўринарди. Лекин унинг жуссаси пардай енгил эди. У ҳафталаб, ўн кунлаб емай-ичмай ва бундан сира ҳам қийналмай бемалол юра олар, куч-қувватини ҳам йўқотмасди.

Рост унинг жазаваси тез эди. Хожам ҳам киши билмас шу жазавадан ҳайиқарди.

Кунботар чоғи, кун тиккага келган чоғи уни тўхтовсиз титроқ тутар, жисми худди камончанинг торидай қалтирар ва шунда унинг буюк изтироб онлари бошланарди.

Фақат Худога аён: шунда унинг юраги мусиқага, англаб бўлмас оҳангларга тўлиб кетарди. Бу мусиқани ҳеч қаерга сиздириб бўлмас, унинг лаззати ва азобига чидаб ҳам бўлмасди. Машраб шунда телба бўлиш даражасига етар ва шунда ўзи билмаган ҳолда зикр туша бошлар, зикр унинг ҳолини ўзгартирар, зикр уни қутқарар эди. Зикру само чоғидаги ҳайбатли унлар унинг ҳаракатларига ажиб уйғунлик ва гўзаллик бағишлар, титроқлар, жазавалар бари, мусиқалар бари муҳаббатга, муҳаббат эса дардга айланарди.

Бу муҳаббат ҳирсдан пок эди.

Бу муҳаббат тамомила шавқ эди.

Машраб сўзларни доим ғалати бир оҳангга солиб айтар, байтлар туғилса, фақат мусиқа ичра туғиларди.

Олдин мусиқа туғилар, сўнг сўзлар уларга эргашарди.

Машраб ҳеч қачон таибур ва найни ёнидан қўймасди. Ўзи уларга махсус ғилофлар ясаган. Бу ғилофлар уларни йўлларнинг турли ногаҳон хатарларидан асрарди.

Машрабнинг туя қурсоғидан ишланган эски ва жуда катта кўлбари бўларди. Кўлбарда унинг ҳаёти учун керак барча нарсалар жо эди. Кўлбарда чарм муқовали Қуръони каримдан тортиб Хожа Ҳофиз ва Чордевогача бор эди. Довот-қаламлар, ўткир ингичка поки, оғоч лавҳлар, қалин дафтарлар ҳам кўлбарда сақланарди.

Улар кун тиккага келгунча бир зайлда тўхтамай йўл босдилар. Улуғ адирлар ҳамон тугамас, лекин энди тепалар бир миқдор пасая борар, тепалар узра текис яйловлар учрарди. Кейин чап томонларида тепалар оралаб қуюқ қамишзорлар ва бутазорлар билан ўралган кўллар кўринди. Улар кенгайиб-кенгайиб кат-

та қамиш босган кўлга айланади. Шу кўл ёқасида тепалик бағрида атрофи пастроқ девор билан ўралган қадим овул бор.

Ҳали овулгача бироз юришлари керак. Кўлларга аллақачон ўрдаклар учиб келган, улар гала-гала бўлиб кўк осмонда шувиллаб худди одамнинг боши тепасидан учардилар.

Бир пайт кўл ёқасидаги қамишзордан бир қанча қора-қура, нишончанг паст-баланд болалар югуриб чиқишди. Улардан бири қўлидаги тутиб олган ола ўрдакни силкитар, бошқалари ўрдакни қизиқиб томоша қилишар, қўллари билан ушлашмоқчи бўлишарди.

Шунда болалардан бири тепадаги ёлғизоёқ йўлдан ўтиб бораётган галати кийинган икки одамни қўли билан кўрсатди. Болалар бу юртларда дарвенлар, қаландарлар, масҳарабозлар, фолбинларга ўч бўладилар. Уларнинг гаройиб кийим-бошлари, хатти-ҳаракатлари, қўшиқ-томошаларини маза қилиб кўрадилар. Ҳозир ҳам болалар ўрдакни эсларидан чиқариб йўловчиларга ағрайиб қолдилар. Ўрдак кўтарган бола шерикларига алланима деди.

— Ядачи! Ядачи! — деб қичқиришди болалар. Айримлари талага чопмоқчи бўлишди. Ўрдак кўтарган бола уларни кўл бўйлаб овул томон бошлади.

— Ядачи! Ядачи! — болаларнинг қичқириқлари ҳавони тутди.

Машраб то овулга етиб боргунча бутун овулнинг эркагу аёли тўпланиб йўл бўйига чиққан, ҳаммалари бир-бирларига Машрабни кўрсатиб: «Ядачи! Ядачи!» — дер эдилар.

Машраб оломонга салом бериб ҳам улгурмади.

Гала бирдан унга ташланди.

Машрабни ерга қулатдилар. Ким тепди. Ким мушт туширди. Ким таёқ билан ўрди.

— Номардлар! Номардлар! Нима қиляпсанлар! Қочларинг, э онасини эмганлар! — деб қичқирарди Машраб ерда ётганча боши ва тамбурини зарбалардан авайлаб.

Бу ерларда қулайини топсалар, қасосларини бир зумда амалга оширадилар. Ҳеч нарсани суриштириб ўтирмайдилар. Галага ҳеч нарсани тушунтириб бўлмайди. Гала то эсини йиғгунча селдай ҳаммаёқни вайрон қилиб ташлайди.

Машраб қаршилик кўрсатмади. Унинг қўл-оёғини боғлаб қаршидаги ярғоқ оқ тепага олиб чиқдилар. Ча-

маси бу уларнинг кўпкари ўтказадиган майдонлари эди. Машрабни бир чеккага қолдириб, ҳаммалари пастдаги қамишзорга югурдилар. Бироздан сўнг улар қучоқ-қучоқ қамиш кўтариб келиб майдон ўртасига хирмон қилиб уя бошладилар.

«Булар ядачи деб мени ёкишмоқчи шекилли», маънос тортиб ўйлади Машраб. У кўзи билан Пирмастни ахтарди. Пирмастни ҳўв нарида уч-тўрт йигит-яланг елкасидан босиб турар эдилар. Пирмаст чўкка тушганча ерда ёнбошлаб ётган устозига мўлтайиб қарар, дамбадам юлқинар, йигитлар қўлидан чиқмоқчи бўлар, лекин улар кўпчилик бўлишиб уни ерга босишарди.

— Ҳазратимга тегманглар! У ядачи эмас! Ядачи эмас! Авлиё! Авлиё! Дарвеш! Қаландар! Тегманглар мажҳуллар!—деб айюҳаннос соларди Пирмаст. Унинг тархи кичикроқ қорамағиз чехраси шишиб кетганга ўхшарди. У ҳам Машрабни ёқмоқчи бўлишаётганини тушунган эди.

«Буларга алвасти нима, ядачи фолбин нима, барибир. Ядачилардан тоза безган ўхшайди бечоралар. Бошларига кулфат түшмаса, бундай қутурмасди бу шўрликлар. Ҳойнаҳой ядачи келса, ўлдирамиз! — деб аҳд қилган булар! — деб ўйлади Машраб ётган жойида. — Алвастини ёкиб юборсалар, ҳовурлари босилади. Аламларидан тушадилар. Бироқ алвастининг ўрнига мени ёкиб юборсалар, тоза кулги бўламан-да жаҳонга. Ҳолбуки, ёнмоққа менинг фурсатим етмаган ҳали. Алҳазар! Алҳазар!»

Оломон эса ўз ишига берилган. Жазога шавк билан шовқин-сурон солиб тайёргарлик кўради. Юзида бурни йўқ, бетининг ўртаси ичига чўккан, сочи ўсган, оқ тумоқ кийган бир одам галага бошчилик қилади.

Кўз очиб юмгунча қамишдан улкан хирмон ясадилар. Қамиш ўртасига йўгон хода қоқдилар. Сўнг кийчув қилиб Машрабни қамиш хирмон сари судраб бордилар.

Икки киши Машрабнинг икки оёғидан кўтарди. Иккиси қўлтиғидан олди. Яна иккитаси қамиш устига чиқди. Оломон қамиш хирмонни ўраб олди. Дамбадам:

— Қий-йува! — деб қичқаришга тушди.

Тўртовлон шу қийқариқлар остида Машрабни силкитиб аллала қилиб тепага отдилар. Тепадагилар тутқунни тутиб қамиш устига бостилар. Сўнг ўридан

турғизиб белидан ёғоч хомага боғладилар. Ишларини битиргач, ўзларини тап-тап ерга ташладилар.

— Номардлар! Аҳ, номардлар! — қичқирди Машраб. Пирмаст пастда алланарсалар деб дод-вой солар, лекин унинг овози оломоннинг шовқинида кўмилиб кетарди.

Ниҳоят, овулдан кўрада чўғ келтирдилар ва қамишнинг тўрт томонидан тўрт киши пуфлаб ўт олдира бошладилар.

Гала тўхтамай қий-қийларди.

Машрабнинг қулоғи битди.

Қўл-оёғини шошилинича боғлаб улгурмаган эдилар. У аста қаддини ростлади. Хомага ҳам белидан бўштоброқ бойлаганларини сизди. Танбури ва кўлбарни ҳамон бўйнида, бутун эди. У қўйинини пайпаслади. Қўшнай ҳам жойида эди.

Қамиш хирмоннинг тўрт ёғидан пуф-пуфлаган овозлар эшитилади. Аста кўкимтир оқ тутун чиқди. Қий-қий овози авжга минди.

Лекин қамиш ҳеч аланга олмас, оломон тоқатсизлана бошлади. Ўт пуфлаётганларга ёрдамга шошилдилар. Аллакимлар овулдан кўрада яна ўт келтирдилар. Кўплашиб пуфладилар. Ниҳоят, чўғ атрофида занфгина аланга кўринди. Аланга қамишнинг уч-тўрт баргини ялаб ёнгандай бўлди-ю, яна ўчди. Кўкимтир тутун қуюқлашди. Пуфловчиларнинг кўз-димоклари ачишиб сўкинганлари эшитилди.

Пирмаст яллиғланган кўзларини устоздан узмас, қараган сайин қаландарлар шоҳига ҳайрати ортарди.

Машрабнинг манглайи, бўйни, юзидан тер дўл каби ёгарди. Пирмастнинг кўзига Машрабнинг атрофида ёмғир ёғаётгандек бўлиб туюлди. Тутунлар булутларга ўхшарди. Жануб осмонида қиялаб кўклам қуёши гулдай очилган эди. Машраб гул қуёшга юзини тик тутар, тер шаршара бўлиб қўйнарди. Пирмастнинг ақли бо-вар қилмасди: оз еб оз ичадиган бу ҳайбатдор зотда шунча тер қайдан келаяпти? Машрабнинг лабларидан маъюс табассум аримасди. У Пирмастга худди зикр тушаётгандек бўлиб кўринди.

Қий-қийлашган оломон ҳамон жунбушда. Лекин қамиш баҳор намини тортганиданми ё бошқа бир нима, сира ўт олмасди. Мовий тутун қуюқлашар, лекин алангадан дарак йўқ эди.

Овулнинг барча катта-кичик эрлари ўтга уннаб кўрдилар. Қамиш хирмон ёнмади. Бояги юзида бурни

йўқ одам сал бўлмаса қамъш тагига кириб кетай дерди. Қий-қий садоси сусайди.

Шунда Машраб ҳамон манглайдан дўл ёгганча қўшнаини филофидан чиқарди. «Оллоҳумма! Хув-хув олло-хув! Оллоҳумма! Хув-хув оллоҳув!»—деганга ўхшаш жўла ўткир бир садо чиқди қўшнайдан.

Машраб найни обдан чаларди. Най чалиб авжга кўтарилганда атрофда ким бўлса, бари ўрнидан туриб кетар ё ўйинга тушар ва ё ерга ётиб думаларди.

Гала най овози қайдаи келаётганини дафъатан англамади. Ут ёқувчиларнинг ўпкалари шишиб, кўзлари кўк тутунга тўлиб, ўзларини ночор четга олдилар.

Адир шамоли тутунни ҳайдаб, оломон найни тутқун чалаётганини кўрдилар. Шовқин-сурон бирдан босилди. Жимлик чўкди. Адирлар ҳавосини найнинг илохий саси зир титратарди. Тутун тарқади. Гала лол қотди. У ер-бу ерда кўнгли бўш аёлларнинг пиқирлагани эшитилди. Кимлардир хўнграб йиғлади.

Ёш навраста қизлар най овозига чидолмай нари қочдилар. Эркаклар ҳам ерга чўккалаб ўтириб қолдилар. Негадир галада ҳамма бир-бирларини кучишган, аллақандай гайри-фавқулодда тебранишар эдилар.

Қора кимхоб камзул кийган пастгина бўйли бип аёл гала ичидан чиқди-да, оқ рўмолини ҳавода ёйиб, қамиш хирмонга яқинлашди.

— Ҳов, бечора Қумойим-ов! Тус! Тус!—деди. Шунда икки дов йиғит оломон ичидан чиқиб қамиш хирмонни у томондан бу томонга олдилар.

Яроғқ тепани йиғи овози тутди.

Машрабни қўлтиғидан кўтариб олдилар.

Қандайдир курси пайдо бўлди.

Қайдандир чўғдай гиламларни кўтариб келиб Машраб оёғи остига ташладилар. Машрабни курсига суяб ўтказдилар.

Кейин Машрабнинг оёғи остида ўн уч улоқ ва бир туя сўйдилар.

Ёш-қари Машрабни қуршаб, унга юкунгандай бўларди.

— Хато қилдик! Кечир! — дердилар.

— Хато қилдик!

— Хато қилдик!

Улар Машрабнинг фақир қаландару гадо эканлигини энди англаган, ўз хатоларини тузатиш учун ҳозир ҳар қандай ишга тайёр эдилар.

Машраб галанинг талваса ва пушаймонда қоврилаёт-

ганлигини кўриб ачинди. «Бу элнинг манглайдан энди ҳеч қачон пушаймон тамғаси кетмагай. Замонлар ўтиб ҳам, бахтиёр яшаган кезларда-да улар барибир пушаймонда бўлғусидирлар. Яхшиликларига мудом пушаймон омухта бўлур...»

Машраб то кун ғарб уфқига оғгунча танбур чертиб кўшиқ айтди. Кўшиқ айтarkan, кўз ўнгидан онасининг интизор гўзал сиймоси нари кетмади. «Балки мени онаизорим қутқаргандир бу дўзах азобидан. Онажоним, азиз чехрангизни қачон кўргайман ахир? Мунча узоқ сизни зиёрат йўли?»—фарёд кўтарди Машраб.

Гала ҳар қанча уринмасин, тақдирда ёзилгани бўлади.

Қолаверса, Шер ҳар кимнинг ҳам пойини ялаган эмас.

ОНА ДАРГОҲИДА (АЛИФ)

Улар аср вақти Наманганга кириб келдилар. Бобораҳим етти ҳамроҳини бозор бетидаги такагоҳда қолдириб, ўзи эшикка қараб кетди. Барфоқ унга эргашди. Наврўз киришига ҳали бирон ҳафта бор. Наманган қорга буркангандай бошдан охир оппоқ ўрик гулига бурканиб ётарди. Ҳаво одамни маст қиладиган атир нисига тўла эди.

Бобораҳим ҳуши оғганча тор кўчалардан ўтиб борар, қиру адирлар, чўлу биёбонлар, тоғ-тошлардан ошиб келган одамга сомон сувоқ билан текис ва ораста пардозланган уйлар, томлар, деворлар юрагига не замонлардан бери унут бўлган ором ҳиссини олиб киргандай эди. Лекин ором қайда Бобораҳимга? Жонда ором йўқ. Оромижон йўқ. Оламнинг ўзи ором нималигини билмайди. Оламнинг бори дард. Турган-битгани дард. Бобораҳим ҳам бор вужуди билан шу дардга қориниб ётади. Уч ёшдан бери Бобораҳим оламнинг ҳеч туганмас дарди борлигини ҳис қилади. Бул дард унинг наздида шунчалар поёнсизки, одам боласи ҳеч қачон унинг тагига ҳам, охирига ҳам етолган эмас.

Уч яшар чоғида отаси оппоқ қор оламнибосган бир кез бир варақ сарғиш хитой қоғозга: «Уғлим, мунда боқинг, мана бу алиф бўлади»,—деб тикка узун бир чизиқ тортди. Сўнг ёнига яна бир кичикроқ чизди. Яна: «Бу Алиф! Алиф! Уғлим!»—деди. Бобораҳим отаси чизган тик чиройли чизиқчага қараб анграйиб қолди.

«Ота, алиф ҳамма нарсами?»—деб сўради отасидан Бобораҳим. У отаси чизган алифга термулган сайин ҳамма нарса алиф бўлиб кўрина бошлади кўзига. Ҳамма нарса, отаси, ўзи, сандалнинг нариги четида кашта тикиб ўтирган онаси, ўн икки тўсинли улкан уй, ҳовли, дарахтлар — ҳамма-ҳаммаси алифнинг ичига кириб кетаётгандай туюлди. Алиф мисоли бир қора эшик эди. Ҳамма нарсалар унинг ичига кириб кетар, лекин ҳеч нарса унинг ичидан қайтиб чиқмас эди. Отаси унинг саволини тушунмади. Болаларнинг одатдаги энтак-тен-так эрка саволига йўйди. Лекин Бобораҳим отаси жавоб бермаганлигини кўриб, яна сўради: «Ота алиф ҳамма нарсами?» Шунда анграйиш навбати отасига келди. Отаси анграйди. Уғлининг саволи бежиз эмаслиги ва шу билан бирга бу саволга жавоб беришдан ожиз эканлигини сездди. «Уғлим, зерикдингизми?»—деб айтди у жим ўтиравериш ноқулай бўлиб қолгани учун. Бобораҳим шунда: «Зерикдим, Зерикдим!»—деди-да, лик этиб сандалдан оёғини тортиб ўрнидан турди ва шу ҳолича ялангқат оқ кўйлакда оёқяланг, иштончанг ҳовлига югуриб чиқди.

Улкап дарахтзор ҳовли теп-текис момик қор билан қопланган эди. Фақат уй ёқалаган текис гишт ёткизилган йўлкаларгина ораста қилиб куралган эди. Бобораҳим ҳали биронта ҳам из тушмаган қор устида ҳовлини чарх айланиб югура кетди. «Мен зерикдим, зерикдим...»—деб ҳиргойи қилганча ҳовлини чарх айланиб чиқди.

Онаси сандалдан шаҳд туриб Бобораҳимнинг ортидан: «Ҳой, ҳой, тирмизак!»—деб югурди. Раҳимжон онасига тутқич бермай қочди. Янги ёққан қор оёқларини жазиллатар, жазиллатган сари унга хуш ёқар ва янада тезроқ чарх уриб чопарди. Раҳимжоннинг оёғи қорга ботган жойда бирдан ҳовур кўтариларди. Онаси: «Шўрим»—деганча ниҳоят уни қувиб етди ва ердан даст кўтариб бағрига босганча тез-тез юриб уй ичига олиб кириб кетди.

Отаси чизган қора алиф Бобораҳимни шунчалик ҳаяжонга солдики, ўзи билдимни, билмадимни, сўнг бу ҳаяжон уни ҳеч қачон тарк этмади. Ҳаяжон зўрайса ва муттасил тус олса, одам жуда маюс бўлиб қолади. Бобораҳимнинг ҳаяжонлари теран матюсликка дўнди. Орадани ўн йил ўтиб бир кунни Лангар мазорини ичига ййнаб юриб, хаёлига аллақандай бир фикр келди: Ҳамма нарса алифга айланади, алиф ҳам ҳамма нар-

сага айланади. Бу фикр димоғини чоғ қилди ва ўшанда биринчи бора: «Алифни дилга жо қилмоқни...» деб бошланадиган байт-ғазални қабрлар орасида юриб бир зум ичида тўқиди. Сўнг ғазални югуриб-ўйнаб бир неча бор ёд ўқиди, хиргойи қилиб айтди. Ўз овозидан ўзи маст бўлди...

Ҳа-а, хўй! Дард ростдан поёнсиз. Дард оламини қордай қоплаган. Қаерга оёқ қўйсам, ўша ердан оппоқ пар кўтарилади, ҳолим бўлиб нола қилади.

Бобораҳим тор кўча тугаб кичикроқ майдончага чиқди. Майдончани кесиб ўтса, кунботарга қараб кетган узун уч киши базўр сиғадиган йўлакнинг охирида Валибобонинг қадим кўк дарвозаси...

Раҳимжон майдонча ўртасига етганда, бирдан ўнг томондаги боғдан сурон ва қийқириқ эшитилди. Раҳимжон хаёли олиниб ўша томонга ўгирилиб қаради. Олдинда думларини юқори кўтариб бораётган Барфоқ ҳам тўхтаб эгасига: «Нима гап?»—дегандай қаради. Ҳаш-паш дегунча беш-ўн чоғли болалар боғ деворидан ошиб бир-бирларини қувалаб Бобораҳим томонга чопдилар. Қўлларида ўзлари ясаб олган камончалар. Қизил этикча кийган чиройли юзли бирови ҳаммадан бурун Раҳимжон олдидан тўсиб чиқди:

— Тўхта! Отаман! Ана, сен ўлдинг! — деб камончасидан Раҳимжон томонга ўқ узди. «Ўқ» Раҳимжоннинг кулоҳи тепасидан ўтиб кетди.

— Оҳ, болажон! — деди Раҳимжон уни суюб кучоқлашга уринаркан, — мени отиб не қилгайсен? Мени аллақачон отиб ташлаганлар. Мени аллақачон асир олганлар. Мени аллақачон ўлдириб бўлганлар, оҳ, болажон-эй!

Ўйиндан икки юзи лоладай қизариб кетган бола ўзини унинг кучоғидан олиб қочди. Юлқиниб нари кетди.

— Юрларинг! Ёғий қочди! Қувамиз! — деб қичқириб, бошқа болаларни эргаштириб, қий-қийлаганча майдоннинг нариги ёнига дикрашиб, сакрашиб, қувлашиб чоп-чоп кетдилар.

«Мен отамнинг уйидаги чиқиб кетганда, бу йиғитчаларнинг ҳеч бири дунёга келмаган эди... Онамни кўрмаганимга бир йиғитча умри ўтибдир. Воҳ-воҳаа...»

Бобораҳим узун йўлак оғзига етиб келгунча Барфоқ деворларнинг бурчакларини истаб қаерга юришини билмай турди. Бобораҳим етиб келиб йўлакка кадам қўйгач, ит «э, ҳали шу ёққа юрамизми», дегандай ду-

мини кож қилганча йўлак ичкарисига томон лўкиллаб кетди. Бобораҳим Вали бобонинг ғоятда осуда кўк дарвозасига яқинлашаркан, бутун вужудини аллақандай енгиб бўлмас маҳзунлик чулғаб олди. Киндик қони тўкилган азиз ҳовлининг унут бўлаёзган ислари назарида кўксига ёпирилди.

Кўк дарвозанинг бир тавақаси озгина қия очиқ, ичкари жим-жит, одам шарпаси эшитилмасди. Ҳовли этагидаги ўриклар қийғоч гуллаб кўпириб ётарди. Ариқ бўйидаги азим ноклар ҳали гулламаган, лекин тигиз гунчалаган эди. Аллақайда ўрик гуллари орасида бир мусича чунон ҳуҳулар, улкан ҳовлининг кимсасизлиги ва сукунатида унинг товуши жуда ҳам янграб чиқарди.

Бобораҳим ичкарига оҳиста қадам қўйди. Ва дарҳол кунчиқарга қаратиб солинган баланд улуг айвон ва айвон оша кириладиган катта уйнинг ичкарисига қаради. Уйнинг айвонга чиқадиган кенг эшиги очиқ, ичкаридан аёл кишининг мунграниб ўқиган бир зайлдаги тиловат саси келар ва бу ҳазин сас мусичанинг ўша шавқ билан ҳуув-ҳуувлашига тамомила қоришиб кетаётди эди. Бобораҳим мусичанинг сайраши аёл кишининг тиловатига ажиб бир тарзда эш ва ўхшаш эканлигини дилидан ўтказди.

Барфоқ бориб айвон остонаси тагига ётди. Қуёш тез ботиб борар ва кимсасиз, сукутга чўмган ҳовлига ифодалаб бўлмайдиган мунглик бир тус берарди.

— Эгамо! Эгамо! — деб юборди Бобораҳим. — Эгамо, ўзинг раҳм қил...

Бобораҳим кейинги ойлар ичда онасини устма-уст тушида кўрар, тушларида она доим бир тусда оқ тўшакда ётар ва ориқлаб кетган қўллариини чўзиб Бобораҳимни чақирарди.

Бобораҳим ҳар сафар шу тушни кўрганда ҳўнграб йиғлаб уйғонарди. Узоқ ҳолсизланиб кўрган тушини ўйлаб ўтирар, сўнг ташқарига чиқиб узоқ зикру само тушарди. То вужудини ҳис қилмай қўйгунча тинмас, зикр айтар ва само тушарди. Уч-тўрт бор шу бир тушни кўравергач, унинг дилида хавотир уйғонди. У ўзини ҳар қандай қийинчиликларга ўргатган, танини тан деб билмай қўйган, инчунин, калладай тошни баланд кўтариб яланғоч оёғи устига ташласа, оёғида заррачайини оғриқ сезмас, оёқ оёқ-ку, бошига тош билан урсалар ҳам, боши оғриганини билмас эди. У ҳафталаб ҳеч кучини йўқотмай оч юра олар, овқатни хаёлига кел-

тирмас, оёғини чўпонлар ёққан гулханнинг ичига бемалол тиқиб турар, оёғи куймасди. Бобораҳимнинг чўзинчоққа мойил, яноқлари бўртиб чиққан хушбичим юзида йирик кўзлари ёниб турар, у ҳеч қачон, ҳеч кимга тик қарамасди. Айниқса, қорачиғлари тим қора ва катта-катта бўртиб турар, чамаси, агар бу қорачиғлар истаган бир кимсага мабодо тик қарайдиган бўлса, ҳеч шубҳасиз ўша одамнинг юраги бехос орқасига тортиб кетарди. Лекин Бобораҳим шуни билганиданми ё бошқа бир сабабданми, ҳеч ким, ҳеч кимсага тик қарамасди. Кўзлари ҳар қандай нарсага тез илгар, тез идрок қиларди. У даштда йилқи ҳайдаган маҳалларда кундузи осмонга боқиб юлдузларни кўрар, ўзи бундан ажабланар, лекин буни ҳеч кимсага айтмасди.

Кейин онасини кўрмаса, ҳеч иложи қолмаганлигини сезди. Пир даргоҳидан изи олиб, етти ҳамроҳ билан йўлга тушди. Қаландарлик ойнасини адо эта-эта кичик бир карвонга қўшилиб неча ҳафта дегаанда оқ юзли сабоҳати жон Наманганга кириб келдилар.

Мана, она остонасида турибди гирён бўлиб. Уй ичкарасига кирмоққа юраги бетламайди. Ҳеч қачон қўрқув нималигини билмаган одам бирдан мана, қўрқди: «Онам йўқмукин?...»—пароканда ўй ўтди унинг хаёлидан.

Бобораҳим айвонга кўтарилди. Айвондан кенгинга даҳлизга ўтди. Даҳлизга чиройли қилиб япалоқ гишт ётқизилганидан салқин ва намхуш эди. Бобораҳим даҳлизнинг икки тавақали қия очиқ эшигидан ичкари катта уйда ўтирганларни кўрди. Ҳали йиғиштирилмаган сандал четида бошларига оппоқ рўмол ташлаган, эгинларида малла мурсак, икки аммаси санамдай бўлиб ўтиришар, сандалнинг ўнг томонига солинган тўшакда катта кўрпа ичида кичкина бўлиб онаси ётарди. Тўшакнинг бош томонида юз-кўзлари қизғиш сариқ рўмол билан чирмаб ўраган синглиси баланд қоматини она тарафга эгиб чўнқайиб ўтирарди. Унинг йирик-йирик қора кўзларини бурнигина очиқ эди. Онасининг ёстиққа омонатгина ўрнашган бошини синглиси оҳиста силар, она билинар-билимас нафас оларди.

Унинг уйга кирганини дастлаб аммалари пайқашди. Улар аввал ҳанг-манг бўлиб қараб турдилар. Кичик аммаси сингилни аста туртди. Сингил бошини кўтариб кириб келувчига қаради. Бобораҳим бошидан кулоҳини олди ва ичкари ҳовлига очиладиган катта деразанинг четига ўтирди. Лосдек тим қора ялтираб

турган сочлари наMAT тўнининг елкасига тўкилди. Шунда синглиси дик этиб ўрнидан турди. Унинг самбитдай тик қомати гоятда келишган ва Бобораҳимдан хиёл тикроқ эди.

— Вой, бўйларингиздан ўргулай, Раҳимжон, сизми-сиз?! — деб ҳўнграб онасига пешвоз отилди. Ва уни маҳкам бағрига босди. Ака-сингил ўн йиллик айрилқдан сўнг дийдор кўришиб, бир-бирларига тўймас, бир-бирларининг қадридон исларини ютоқиб ютардилар. Сингил уни ҳеч бағридан бўшатгиси келмас, лекин аммалари қучоқ очиб кўришмоқ навбатида турганларини кўриб, Ижобат уни истар-истамас қучоғидан бўшатди. Аммалари ҳам Бобораҳим билан уни бағирларига боса-боса кўришдилар. Кўз ёши қилишдилар. Сўнг Бобораҳим онасининг бош томонига ўтиб тиз чўкди.

— Бибим, бибижоним... — деб шивирлади.

Онаси юпқа тортиб кетган қобоқларини базўр кўтарди. Кўзларини ярим очди. Қуруқшаб шафтолининг пўстидай бўлиб қолган лабларига биллилар-биллимас табассум қалқди.

— Раҳимжон... — деди. Лекин унинг товуши эшитилмади. Она адрас кўрпа тагидан ўнг қўлини аста тортиб чиқарди. Ва Бобораҳимга томон зўрғағина узатди. Бобораҳим ориқлаб кетган нафис қўлни бағрига босди. Юз-кўзларига авайлаб суртди. Онасининг кўксига бошини эгиб тек қотди. Она юраги чумчуқ юрагидай талпиниб ура бошлаганини сезиб бошини кўтарди. Улкан оқ кафти билан она юзини елпиди. Онаси яна кўзларини юмиб олди. Лекин бояги табассум асорати ўчгани йўқ. Унинг табассумида: «Сени кўрар кун бор экан-ку. Сени кўрдим-ку», — деган фақат сезгувчи диллардагина бўладиган ажиб бир маъно бор эди.

Бобораҳим онасининг бир пайтлар бағоят кўҳлик, ҳозир заъфарон тусга кирган, териси ҳаддан ортиқ юпқа тортган чеҳрасига тўймай термулар, гўзал сиймони сариқ қаҳрабога эвирган куч олдида одам боласининг нақадар ожизлигини қаттиқ ҳис қилди. Онасини асли ҳолига қайтарур қудрат бормикин ёруғ оламда? «Қизил гулдай сўлдилар...» — деган аллақандай нотавон сўзларни пичирлаб айтди. Синглиси чинни товоқда илиқ сувга солиб қўйилган сўлгин узумдан бир дона олди-да, онасининг лабларига теккизди, узум донасини аста эзиб она лабларига шарбатини томизди. Лекин бир томчи шарбат оғизга тушмай она лабларининг че-

тига оқиб тушди. Онанинг пафас олиши яна ҳам секинлашган, юрак ўқтин-ўқтин тўхтаб-тўхтаб ура бошлаган эди.

Бобораҳим ортиқ тоқат қилолмади. Кўкрагидан отилиб келаётган фарёдни босиб ўришдан турди ва бошини қаттиқ сарак-сарак қилганча уйдан ташқарига чиқди. Кўкраги жазавага тўлиб кетди.

— Раҳимжон... мен ҳозир... айвондаги танча иссиқ... — деган синглисининг юшоқ товушини орқасидан эшитди. Лекин у китоблар билан тоқчалари лиқ тўлган ўз қадрдон ҳужрасига ҳам кирмади. Айвондаги катта сандал ўрнатилган озода танчага ҳам ўтирмади. Бир зум уй ичида туришга тоқати қолмади. Ташқарига чиқмаса, юраги ҳозир қишидан чиқиб кетишини сизди. Ҳовлига тушди. Барфоқ уни кўриб бошини кўтарди ва печукдир сингишиб ингиллаб қўйди.

Бобораҳим айвон рўпарасида ариқ бўйида ўсган улкан нок тагига борди. Нокнинг керилган икки бармоқдай бўлиб ўсган айри шохлари кўкка қараб ўрлаб кетган, юксакдаги новдаларида гуж гулчалар нимта-тир бўлиб баҳор шабадасида силкинарди. Нокнинг юксакда чалкашган икки йирик шохи шабадада чолғу чалиб ғийқилларди. Говгум қоронғуси тушди. Бобораҳим нок тагига бориб тик турди. Қафти билан дарахтнинг болаликдан ошно танини силади, жўрасининг елкасига қоққандай шапатилаб қўйди. Сўнг қаддини янада адл ростлаб тўғри айвонга ва айвон оша уй ичига қаради.

Кичик аммаси катта шиша чироқни ёқаётганини кузатди. Аммаси чироқ шишасини қўли билан сийпаб сўнг аста пиликни кўтарди. Бобораҳимнинг кўкраги тўлиқиб кетди. Елкалари билинар-билинимас қимирлади. Оёқларини ердан дам-бадам бир маромда кўтариб-тушириб худди ҳақкалагандай ҳаракат қила бошлади.

— Эгамо, эгамо, энамни тарк этма... — деган нидо чиқди унинг кўксидан. Сўнг: «Ҳоҳ-ҳуувв! Ҳо-ҳуу-вва!» — деб тинимсиз такрорлашга тушди. У кўзларини она даргоҳида ёнаётган чироқнинг сарғиш алангасидан узмас, ҳаракатлари тобора шиддатли тусга кирар, боши тик юқорига кўтарилар-тушарди.

Барфоқ ҳамон айвон остонасида узун тумшугини икки бақувват оёғи устига қўйиб ётганча эгасининг тўхтовсиз исми аъзамни ўқиб бир маромда шиддат билан зикр тушишига мўлтайиб қарарди. Баҳорнинг кечки салқинида улуғ қаландарнинг ёқасидан, бошидан,

енглари учидан кўтарилаётган оппоқ ҳовурга тикиларкан, кўп ўтмай улуғ қаландарнинг оёқ учида туриб чир айланадиган гали келишини кутарди. Бу пайт ичида уйдан санам каби бир аёл чиқиб айвон остонасига тиз чўкиб анчагача улуғ қаландарнинг ҳаракатларига маҳлиё биллиб қараб ўтирди. Сўнг яна бемор ёнига кириб кетди. Бобораҳим зикр-самоннинг маълум бир нуқтасига етганда оёқ учида туриб гир-гир айлана бошлашини билар, шу ондан бошлаб у вужудини, вужудининг ҳар қандай талабларини бутунлай ҳис қилмай қўяр, унинг учун ҳаётда энг гўзал ва энг муфарраҳ дамлар — вужудсизлик дамлари бошланарди. Исми аъзамни шиддат билан айта-айта унинг мияси сўнг бутунлай бўм-бўш бўлиб қолар, кўп ўтмай ана шу вужудсизлик дамлари уни ўз ҳукмига оларди. У оёқ учида шаҳд билан айлана-айлана сўнг йиқиларди. Неча фурсат буткул ҳушидан кетиб ётарди. Лекин четдан қараган одамгагина бу ҳол ҳушдан кетиш бўлиб туюларди. Аслида у ерга йиқилган ондан эътиборан вужудда бошқа бир ҳаёт бошланар, бу ҳаётнинг сири фақат ёлғиз ўзигаю бир яратганга аён эди. Шу дамдан бошлаб унинг мияси руҳ оламнинг суратхонасига айланар, ўнгида ҳеч кимга ҳеч қачон муяссар бўлмайдиган сувратлар намоён бўларди.

У онасини тўшакда шамдай сўниб бораётганини кўриб ўзини беҳад ожиз ва нотавон сезди. У анчадан бери ожизлик ва нотавонликни бутунлай енгганман деб ишонган эди. Лекин сўниб бораётган шамни кўрганда бир зумда ожизлиги вужудига қайтиб келди. Улуғ қаландар инсоннинг ўлими ва ҳаёти олдида ожиз бўлмаслиги керак. Одам боласи фақат яратган қошида ожиздир. Яратганнинг ҳукмига тобедир. У ожизликни енгиш ва ундан халос бўлмоқлик учун зикрга кирди. Акс ҳолда... акс ҳолда унинг яшамогидан ва дунё дардманлари сафида юрмогидан маъно қолмасди.

Бобораҳим баҳор намгарчиликларидан юмшаган илиқ ерда ҳушдан бегона бўлиб ётаркан, хаёлида томлар, томларнинг бўғотлари, бўғотлардан осилиб ётган сариқ сумалаклар гавдаланди. Шамол турди ва сариқ сумалаклар қарсиллаб ерга узилиб тушавердилар. Онасининг тўшаги шу тўкилаётган сариқ сумалаклар тагида қолди. Сўнг онанинг ўзи ҳам сариқ сумалакка айланди. Сўнг гўё хаёл саҳнида доим ҳазрат Навоий ғазалларини ёд ўқий турган Эшон Мулла Бозор Охунднинг жиккак қомати пайдо бўлди. Худо айтган: ва билво-

лидайни ихсонан... бўтам, ота-онангизга хизмат қилинг... Унда Бобораҳим мазор ва хонақоҳларда ўйнаб юрадиган, оч-яланғоч қолса ҳам мазоротдан бери келмайдиган ўн уч яшар бола эди. Эшон Мулла Бозор Охундга айтди: «Ошиқнинг ота-онаси бўлмас»... Мулла Бозор лол бўлди ва муридларига қўшилиб йиғлади. «Вахфиз лахумо жаноҳа ал-зулли минал-раҳмати»... — деди. Қанотингни эг, болам, қанотингни эг, болам, ота-онанг олдида... Навсийни ўқиган эдик-ку... — деб таъна қилди у охири, сўнг ғойиб бўлди Эшон Мулла Бозор Охунд. Ғойиб бўлди. Сўнг Эшон оппоқ кафанга ўраниб олди ва ётди. Бозор Охунд зум ўтмай худди ҳазрат Навоийга ўхшаб кетди. Ҳазрат кафанларини ечиб ташлаб қабр эшигидан чиқиб, Бобораҳим томон кела бошлади. Ҳазрат Бобораҳимнинг юзига қарамас, фақат: «Она-а... она-а...» — деб чақирарди. Сўнг ҳазрат «Она-она» деган туганмас нолага кўмилиб, ғойиб бўлди. Ғойиб бўлди. Сўнг Бобораҳим ўз ҳужрасини кўрди. Токчалардаги китобларини чанг босган. Аллаким, бўйдор қора бир йигит бари китобларини токчадан олиб ерга ташлар ва тўхтовсиз уларни тепкилар, йиртар ва яна тепкиларди. Йигит китоб тепкилашдан ҳеч чарчамасди. Бобораҳим унинг қўлидан тутаман деганда қорача йигит ғойиб бўлди. У: «Мана-мана-мана» деганча уч юз йил илгари нарига қараб қочди. Бобораҳим унинг уч юз йил нарига қочишини кузатиб турди... Сўнг қорача йигит ғойиб бўлди. Ғойиб бўлди.

Узоқ-узоқлардан бокира қизнинг мунграб йиғлаган саси келди. Қизнинг бокира йиғисини тиловат саси кўмиб кетди. Қайдадир «Вал-лайл»ни ўқирдилар. Тиловат гўё осмоннинг Қурси ўрнатилган Еттинчи қаватидан тушаётгандай эди. Сўнг «Нажм»:

«Ва аннаҳу амота ва аҳё»...

«Ва аннаҳу амота ва аҳё»...

«Ва аннаҳу амота ва аҳё»...

Бобораҳим бу оятни эшитганда чидаёлмас, кўкка қуш бўлиб учиб кетгиси келарди. О, мудом дунёдан йиғи товуши келадур...

— Раҳимжон, Раҳимжон! Туринг, туринг! Оҳ шўрлик қаландарим. Туринг, тура қолинг!..

Бобораҳим йиғи ва тиловат товушидан ўзига келди. Тепасида санамдай синглиси зор титраб турганини, тинмай унга ёлвораётганини, ити санамнинг оёқлари тагида гингшиб қаттиқ безовта бўлаётганини кўрди.

Бобораҳим шитоб билан ўрнидан қўзғалди. У зикр тушган жой бир қаричдан ортиқроқ чўкиб кетган. Бобораҳимнинг оёқ изи баҳорнинг намхуш ерига икки «айн» каби ўйилиб тушган эди. Синглиси йиглаб бу изга чўккалаб юзини босди. Сўнг адл қоматини тиклади-да, дона-дона қилиб деди:

— Раҳимжон, кирингиз, онангиз кўзини юмингиз...

Бобораҳим доим онасидан негадир қочиб юрганни энди англади. «Ошиқнинг ота-онаси бўлмас!» Ув, ўсмирлик чоғида айтгани бу сўз энди ёдига тушди. У сўз қанчалик улуг бўлмасин, замирида тарки дунёчилик билан бирга аллақандай мубҳам, лекин жуда хатарли такаббурлик маъноси ҳам йўқ эмаслигини ҳозир ўйлади. Ҳазрат тушида нега «Она-а!» — деб тўхтовсиз нола қилди? Ул зоти шариф ҳам мен каби она дийдорига тўймаган эдимиз? Ёлғиз ўтганининг боиси она дийдорига тўймагани эмасми? Ё Раббим! Бу қандай ўй! Мен-чи? Мен ахир ёлғиз эмасманми?

У бош эгиб она даргоҳига кирди. Бобораҳимнинг ўттизгача эгилмаган қанотлари синган эди...

Онаизор ҳам барҳақ. Ҳар нарсани бешак ўз бағрига олгувчи алиф комига кириб кетган эди.

ОҚ БУРГУТЛАР

Ўтирибман тош супада
балаид тепада.

Рўпарамдан тоғ оралаб дарё келар шалдираб.

Бунда дарё сурон солиб ўзин урур йўлга тушган кўприк тагига.

Нарироқда юксалади ҳайбатли бир тоғ. Асли яхлит бир қоя.

«Мозорбоши» дейдилар бу ерни шу жойнинг одамлари. Сирли қорамтир қоянинг сарбанд чўққисидан Сўфий бобо қабри бор дейишади.

Унда оқ қабутар қанотидай ҳилпирайди шаббодада оппоқ туғ.

Дастлаб кўрганимда тоғ устида уяда оқ бургутнинг болалари ўйнашгандай кўринди. Хаёлимни олиб қочди оқ бургутнинг болалари... Сўнг менга уни туғ деб тунтирдилар. Лекин хаёлим оқ бургутнинг сирли уяси, оқ бургутнинг болаларидан сира айрилгиси келмайди. Хаёлимда бургутчалар етилар ва эгаллар бу қадим юрт самоларин. Лекин оқ туғ... Оқ туғ ҳам жуда сирли

Шу қоянинг орқасида бор эмиш яна бир қоя. У қоя ҳам, бу қояни боғлар эмиш битта харсанг тош.

Ешлигида шу қояга дадил чиққан регарлик йигит ҳикоя қилиб берди менга:

— Икки тоғнинг ўртаси тубсиз зов экан. Тошнинг бир учи илингандир у қояга, битта учи бу қояга. Зов тубига қараб бўлмас — қоронғу чоҳ тортиб кетади дарҳол. Қорним билан ётиб ўша харсангга аста-аста сурилиб минг машаққат билан ўтганман Сўфи бобо тоғига. Қатта майдон экан тоғ тепаси. Тик турмоқ душвор. Учириб кетади тик турсанг шамол. Унда-мунда тошни ёриб буталар ўсган. Улар паноҳида эмаклаб қидирдим қайда деб Сўфи бобо қабрини. Қабр йўқ. Фақат қоянинг бориб бўлмас бир чеккасида ёриққа қадаб улуг бир туғ ўрнатилган. Патирлайди тинмай шамолда. Шамолдан бошқа ҳеч нарса тополмадим эмаклаб кезиб. Жоним ҳовучлаганча қайтиб тушдим. Сиз чиқа кўрманг асло у ерга. Тоғ атрофи дарранда-чаррандалар. Ваҳмаси ёмон. Бош айланар, кўз тинади. Чиқманг у ерга. Йўқ ҳеч нарса. Билмайман, Сўфи бобо оқ байроғин у ерга тикиб ўзи қайга кетган. Аммо Сўфи бобони қидириб келарлар юртдан доим одамлар. Кўп замон термулишиб ўтирарлар пастда оқ туғ алангасига... Соддагина бу ҳикоя шаҳдимни кўзғар. Чиққим келар у қоя тепасига. Етиб бўлмас у чўққига қайсидир мард тиккан у байроқни кўргим ва ўпгим келар. Дастандан тутиб залворли заранг жон ҳовучлаб тургим келар юк-сақда.

Мен ҳеч ерга байроқ тикмаганман.

Байроқ тикмай ҳам судралиб яшайверса бўлар албатта.

Ҳеч ким айтмас, солмас юзингга: Нега байроқ тикмадинг деб чўққиларга!

Элликка кирганда чиққим келар шу шамолгоҳ қоя устига.

Байроқ тикким келар.

Жўнлик устидан қозонгим келар ғалаба.

Тутгим келар ул яловнинг заранг дастасин.

Суртгим келар кўзларимга патирлаган яловин.

Лекин жон қийнамай яшамоққа ўрганган оёқларим мени тортар орқага. Шунинг учун сокингина шиннамгина тошсупада пастда ўтириб ваҳший дарё шовқинидан тузук лаззат оламан.

Кўзимни ҳеч узолмайман сирли қоя устидан.

Туғ ҳилпираб имлар мени.

Гўё табиатнинг юраги жойлашгандай шу қояга тортар мени жозибаси. Чулдираган майна келиб тош устида ўтириб пир-пир сув ичди.

Сўнг роҳатланиб чулдираб учиб кетди қоя сари ҳаво-лаб. Ғойиб бўлди сўнг қоянинг ортида.

— Шу қушчалик ҳолинг йўқми? — сўроқлайди юрагим. — Йўқми ғайрат, шижоат? Қирқилганми қано-тинг?

— Сўфийларнинг чўққисига чиқа бермас ҳар ким ҳам, — мен тасалли бераман ўзимга. — Сўфийларнинг чўққисига чиқар кимса муҳаббати ўлмаса, Санамларнинг ўт ишқидан асло умид узмаса.

Рўпарамда оқ туғ

Фасоналарга тўлуғ...

ТОШ СУПА

Тош супада ўтириб қотди хаёлим.

Тоғ сойи келур ялаб тошларни, силаб, сийпаб, ўлиб, тошиб, қалдираб

Ҳеч ким ўзин тошдан тошга урмагай сувчайин,

Ҳеч ким ўзин тош устида тўлғамас сувчайин,

Ҳеч ким босмас дунё йўлларини сувчайин,

Ҳеч ким собир эмас сувчайин,

Қоҳир эмас очунда ҳеч ким сувчайин,

Сув сўйлатур тошларни...

Куйлатур оғочларни.

Тош супада мен ёлғиз

Олиб қочар хаёлимни телба сув.

Бу тош супа Хожам Пирим супаси.

Бу дарё ҳам Хожам Пирим қояси...

Бу сой Хожам Пирим тоғининг ортидан галдираб келади.

Галдираб галдир.

Хожам пирим тоғининг ортида музликлар бор ёйилиб ётар.

Уша музликлардан тили чиқиб келар бунинг.

У музликлар устида гиламдай очилади сариқ чечаклар.

Маст айлар эмиш чечакларнинг исн одамни.

Музлик тўқиган бу сариқ гиламни кўрган кимса ҳеч бахтсиз бўлмас.

Лекин музлик жуда олис.

Йўл юрмоқ керак неча кун пиёда.

Учурлардан ўтмоқ керак.

Кўнгил қургур қўймас:

— Боргил! Боргил, кўргил ул мўъжизаларни!
Кўпмас ахир сенинг кўрган мўъжизаларинг!
Қачон кўргансан музликда чаман очилган бойчечак-
ларни.

Гулназар чиқди музликка,

Чиқди Шаҳриёр музликка!

Тожинисо чиқди музликка!

Чиқди ана Норкетган ҳам!

Сен фақат ҳар нарсадан қуйида

Ўтирасан тош супанинг устида

музлатиб танинг. Сен-сен... таъналар қилади кўнглим.

Мен кўнглимни тушунаман!

ахир у баландликларга чиқишни истайди,

ахир баҳаво жойларни истайди кўнглим

музликлар гулдан рангу бўй истайди ахир.

Кеча Норкетган бир даста бойчечак келтирди:

— Домулла, ҳидланг тўйиб-тўйиб... бу музлик бой-
чечаклари.

Сентябрда очилган...

Қувват бўлар унинг ҳиди юракка

ва шеър тугади унинг ҳиди хаёлда.

Музлар аро жимир-жимир оққан жилғалар келди кўз
ўнгимга.

Музларнинг ижоди қаҳрабо гуллар...

Уз фурсатида музни ҳам гуллатар қодир табиат.

МУҲАББАТСИЗ ОДАМ ҚАНДАЙ ЯШАЙДИ?

Қоя ва мен ёлғиз.

Қоя пойида тош супа ёлғиз.

Анчадан бери сўрагим келади. Лекин сўролмаيمان.

Билмайман кимдан сўрайман.

Атрофда одам кўп. Лекин сўраб бўларми?

Балки сўраш керакдир Хожам Пирим қоясидан.

ёки Хожам Пирим шалдираган сойдан.

Мен билмайман кимдан сўрашни.

Рост, Навоийдан сўрагим келар. Қандай чидади у ёл-
ғиз яшашга?

Қандай чидади таъналарга, фитнага?

Қайдан олди экан шунча муҳаббатни ҳаётга?

Умуман яшашга қандай чидади экан Алишер?

Қийналиб ўтирдим тош супада: Кимдан сўрайман?

Шу ерда, шу тобда билишим керак. Йўқса бўлур кеч...
Бирдан мушфиқ Пирим сойидан садо келади:

— Тошдан сўра. Тошдан сўрагил.

Муҳаббатсиз одам қандай яшайди?

Муҳаббат бирдан тарк этса кўнгилни одам қандай яшайди?

Муҳаббатсиз ҳаётнинг қандай бўлар йўриғи?

Илгари одамлар бемалол сир сўйлар эдилар тошларга.

Тилар эдилар имдод тошлардан: — ал-УЗЗО, ЛОТ МАНОТлардан.

Ал-Уззо тош эди ажиб қиррадор.

Тош эдилар Лот, Манот ва ўзгаси ҳам.

Тошга бошин уриб тилак тилаганди Қайс.

Хожам Пирим сойи айтар:

— Тошдан сўра, тошдан сўра. Тош билади муҳаббатсиз қандай яшашни. Тош аввал ўт эди. Совуган у ва ҳаким бўлган.

Муздай тошга лабим босдим. Аста шивирладим:

— Айт?

Лекин тошдан садо чиқмас. Сезиб турар юрагим тошдан қаттиқроқ бўлар жавоб:

— Муҳаббатсиз ҳаёт бордир. Бор бўлса ҳам йўқдайди.

Муҳаббати ўлганлар тошдай мунглиғ яшарлар.

Яланғоч дарахт каби

лол турарман қулоқ тутиб тошсўзга:

сангдиллик қўрқитади

бугун мени айниқса...

МУРИД

Пирмаст мурид бўламан деб, шоҳ Машрабни ҳолжонига қўймади. Шоҳ Машраб ноилож рози бўлдилар. Лекин Пирмаст олдига шу шартларни қўйдилар:

— Унвон олмайсан,

Нишон олмайсан,

Ҳоким бўлмайсан,

Ер-сув орттирмайсан...

«Бале, бале», деб қуллуқ қилиб қўл қовуштириб турган Пирмаст кутилмаганда, ингичка овоз билан сўради:

— Хотин ҳам олмайманми?

«Муғомбир Пирмаст,—деб ўйлади Машраб.—Уй-

ланмайсан десам, Худонинг измига қарши борган бўламан. Ҳеч ким ҳеч кимнинг насл қолдирмоғига зомин бўлолмайди. Азим гуноҳ... Лекин...»—Машраб Пирмастнинг узунчоқ ияги, иякдаги яккам-дуккам узун ишгичка мўйларига паришон тикилди:

— Тўрт шарт—шарт. Қолганига ўз аравангни торт...

ҚАТЛГОҲДА УИНАГАН БОЛА

Азадорликнинг еттиси тугади. Келди-кетди босилди. Икки хонадон ўртасида елиб-югуриб ҳолдан тойган Ижобат ўз уйига кетди. У эрталаб тонг оқармасдан болалардан Машрабга қаймоқ ва янги ёпилган иккита оқ нон жўнатар, кечга томон ўзи оппоқ дастурхонга ўраб кўвачада иссиқ таом келтирар эди.

Машраб жуда оз тотинар, кўпроқ айвон шиптига осилган, ойнаси аввалдан қуришиб халтачаларга солиб қўйган қотган нондан олиб муздек сувга ивитиб аста кумирлатиб ейишни ёқтирарди.

Ҳовли-жойлари нақадар чиройли ва баҳаво бўлмасин, жимжитлик Бобораҳимнинг юрагини сиқар, кўнгли яна одатдагидай тўхтовсиз кезинмоқни, тўхтовсиз йўл қатъ айламакни тилар, дашту саҳроларга тез орада бош олиб кетмаса, ҳеч иложи йўқлигини англарди. Йўл чорларди уни. Бу ерга уни боғлаб турган нарсалар Худонинг мулку мулкатларини Мажнун каби кезмакнинг жозибасига дош беролмасди. У хотираларни эъзозларди, лекин уларга қул ва банди бўлиб ўтирадиган одамлар тоифасидан ҳам эмасди.

У ҳеч маҳал бир ерда кўп тўхтаб қололмас, юрагини тўлдирган ҳислар ҳовлилар, уйлар, саройларга асло сиғмас, унинг денгиз каби тўхтовсиз чайқалган ҳисларига фақат чексиз кенгликлар мақон ва мақом бероларди. Олам жамини нарсалари билан Яратганининг ишқида масту аласт бўлиб ётарди унинг назарида.

Бор сабабми, йўқ сабабми, у барибир юрагида дамбадам бош кўтараётган фарёд, нола ва тугёнларни ҳеч нарса билан босолмас, ҳеч нарса унинг афғонларига таскин бағишлай олмас, у таскин ҳам қидирмас, лекин ҳеч қачон ўзини осудалик мақомида сақлаб туролмас, бунга кучи етмас, фақат шундан ожиз эди.

У бир неча кун ҳужрасидаги китобларни шиддат билан варақлади. Ўсмирлик чоғларида ўқилган байтлар

гарчи хотирасига нақшланган эди, лекин китобларнинг сарғайган суюкли варақларида, бу варақларнинг ажиб бир ўзига хос ҳиди димоғини қитиқлаб, унга ўзгача ҳаяжон бағишларди.

Машраб ҳеч қачон қадимгиларнинг дostonу ғазалларини осонлик билан ўқиган эмас. Хусусан, ҳазрат Мир Алишернинг байтларини ўқиса юраги ҳар байтда бир портларди. Сўзлар уни мислсиз титроқ ва мислсиз азобга соларди. Чарх уриб ҳужра ичини айлана бошлар, миясида қуюн каби ўз сўзлари туғиларди. Бир қадим сўфий Олоҳу Акбар! — деганда ҳар мўйининг тагидан қон сизиб чиқаркан. Машраб қўлига китоб олса, шунга ўхшаш бир ҳолатга тушар, ё куй чалгиси, ё зикрга тушгиси, ё дунёни хокдонни бошдан оёқ бузиб ташлагиси келарди.

Бобораҳим шу тобда Хўжа Ҳофизни мутолаа қилгиси келди. Лекин ўз ҳужрасидаги китоблари орасидан онаси бир замонлар совға қилган девонни топмади. Сўнг меҳмонхонадаги отасидан қолган китоблар ичидан Ҳофиз девонини қидирди.

Кенг уйнинг баланд тоқидаги зич ва текис қилиб жойлаштирилган вассажуфтларга отаси қизил ва қора сиёҳлар билан ажиб бир ҳуснихат билан битган турли замон шоирларидан олинган байтларни ҳайроналик билан ўқишга тушди. Шу қадар лазиз эди бу байтлар... Отаси баъзи вассаларга бутун-бутун ғазалларни чиройли қилиб кўчирган, уйнинг тўр томонидаги вассаларга эса «Ан-Нажм» ва «Вал-лайл» сураларини тўлиқ кўчирган эди.

Бир улуғ оққуш икки қанотида бу илоҳий сураларни қайларгадир коинотнингми чексизликлари сари толмай элтарди.

Отаси чизган сура кўтарган оққуш Машрабни ўта туғёнга келтирди. У излаётган нарсасини ҳам унутди. Ўзининг ҳам бундан йигирма йил муқаддам тоқиларга битган байтларини пичирлаб ўқиди ва жилмайди.

Шу пайт эшикда Барфоқнинг ҳургани ва аллакимнинг: «Раҳимбой! Раҳимбой!» — деб чақиргани эшитилди.

Бобораҳим шипга термула-термула оғриган бўйинини уқалай-уқалай айвонга тушди. Барфоқни тинчитиб, эшикни очди.

Баланд бўйли, новвотранг юпқа камзул кийган, бошига оқ печдан дастор ўраган сийрак соқол киши Машрабга кучоқ очди.

— Оббохолам, ҳеч таний олмадим, Раҳимбойми-сан? Отанг раҳматли менга муқаввий эдилар. Шундоқ одам ўтиб кетти-я. Волиданг оламдан ўтиблармиш деб эшиттим. Сафарда эдим. Кеча келдик. Фотиҳа ўқиб кетайин деб эдим...

— Келинг! келинг! Қани, ичкарига...

Новча одам ёнидаги ўн икки ёшлар чамасидаги чиройли тўн кийган бола билан бирга ичкарига кирдилар. Меҳмонхонага ўтиб дуойи фотиҳа қилдилар. Машраб ҳамон бу кишини ҳеч эслай олмасди.

— Сиз жуда ёш эдингиз... — нечукдир энди сизлашга ўтиб гап бошлади келган меҳмон. — Мени танимай турибсиз. Абдували бобонинг бир ўғли бор... — меҳмон тутилди, айтмоқчи бўлган сўзини айтишдан хижолат чекди шекилли андак тараддуддан сўнг гапини давом эттирди:—бир ўғли бор... шоиртабиатроқ дейишарди. Яратганга минг шукурлар бўлсинки... мана, сизни ҳам кўриш nasib этган экан...—Меҳмоннинг кўркам кўзлари намлайди. Овози беҳад юмшади ва касал одамнинг овозидай бўлиб қолди.

Машраб шунда меҳмонга билнитирмай унинг ғоятда чиройли чеҳрасига диққат билан тикилди. Одам боласининг бунчалик чиройли бўлишига яна ҳайрати ортти. Эслади. Унда тўққиз-ўн яшар бола эди.

Меҳмон яна бир карра «Ёсин» сурасини қироат билан ўқиди-да, ўрнидан қўзғалди.

— Омонат дунёдан ҳаммамиз ўтиб кетамиз. Энди отангизнинг чирогини ёқиб ўтиринг. Илгари ҳамма таниш эди. Энди орадан бунча йиллар ўтиб атрофимга қарасам, нуқул нотаниш одамларни кўраман. Танишлар ўтиб кетаверар экан, нотанишлар келаверар экан... Оҳ, дариғ! Мендан қандай ёрдам керак бўлса, бош устига. Лашгардан янги ҳовли қилганмиз. Панжшер ака десангиз айтиб беришадди. Омон бўлсинлар. Худонинг ризосига!

Меҳмон хайрлашиб чиқиб кетди.

Бобораҳим орага бир сўз ҳам қўшолмади.

— Ўша, бу киши ўша, — деб шивирлади.

Ўша дам яна такрорланди. Машраб яна титраб, қалтираб уй ичига кирди. Яна уни худди ўшандагидай ваража тутди.

— Ўша, ўша...

Йиғирма беш йил муқаддам Раҳимжон шаҳар ийдоғида болалар билан ёғоч отларини миниб қийқирганча чопиб ўйнар эдилар. Кутилмаганда майдонга ола-

говур оломон кириб келди. Улар бир қадди етти букилиб кетган киши билан бир аёлни судраб ийдгоҳ масжидининг улкан саҳнига кирдилар. Оломон масжид ҳовлисининг ичкарасида ўтирган катта салла ўраган, бир чакаги бир томонга оған паст бўйли кишини ўраб олди. Раҳимжон ва болалар тол отларини шу томонга қўйдилар. Улар етиб борганларида курсида ўтирган пакана киши ораста кийинган, ранги қум ўчган қавмқариндошлари ичида турган бир йигитчадан нималарнидир суриштирар, йигитча тутила-тутила жавоб берар, у ҳар саволга жавоб берганда, йигит томонда турган оломон: «Шундай, тақсир! Рост тақсир! Бузуқ экан!»—деб шовқин-сурон кўтарардилар. Пакана киши қўлини кўтариб шовқинни босар ва яна йигитчадан аллапарсаларни сўрарди. «Биз гувоҳимиз! Ҳаммамиз гувоҳимиз!»—деб қичқирарди оломон. Пакана киши йигитчанинг жавобларидан қаноатланди шекилли, сўнг сал нарида, ўнгроқда ёлғиз ўзи мушайиб турган хотинга бошини бурди:

— Манкуҳингизнинг айтганлари ростми? «Ҳа» ёки «йўқ» деб айтинг!

Бошига катта қора рўмол ташлаган, гулдор лозими ичида бўлиққина оёқлари бўртиб турган хотин жавоб ўрнига пиқиллаб йиғлай бошлади. У йўқ деса бас, қутулади. Лекин қандай қилиб йўқ дейди. Ана бошдан оёқ қонга беланган, калтақдан юз-кўзи шишиб кетган янавим ҳам чўк тушганча бошини ердан кўтармайди. Қандай йўқ десин! Қандай!..

Қози яна сўрайди.

Хотин яна қаттиқроқ йиғлайди.

Қози учинчи маротаба сўради.

Хотин энди уввос солиб оламини титратти. Унинг бутун вужуди, келишган қадди-қомати дағ-дағ қалтирай бошлади.

Бобораҳим югуриб бориб хотиннинг этагига ёпишди:

— Йўқ денг! Йўқ денг! Йўқ денг!

У ингичка қўллари билан хотинни қаттиқ-қаттиқ силтади. Хотиннинг бутун қалтироғи унга ҳам ўтди. Хотиннинг бадани пир-пир учарди.

— Йўқ денг! Йўқ денг! Йўқ денг!

Раҳимжонни аллакимлар судраб нарига олиб кетдилар. У ўзини ерга ташлаб додларди. Тепинар, боши-

ни масжид ҳовлисига ётқизилган япалоқ гиштларга урарди.

У ерда булғаниб ётганча кўриб турди: Хотинни судраб масжид миносаси тепасига олиб чиқиб кетдилар. Зумда ўн-ўн беш чоғли кишилар минора тепасида пайдо бўлдилар. Хотинни азот кўтариб ерга улоқтирдилар. Хотин ерга ўқ еган кўк каптардай бўлиб тушди. Бир типирлаб дарҳол тинчиди. Сўнг маъшуқни ҳам унинг ортидан пастга итқитдилар. Йигит бир паст тўлғаниб, типирлаб сўнг жон берди.

Бобораҳим икки парчинланиб ётган гавдага сўнгги марта қарадию негадир кўнгли музлаб масжид ҳовли-сидан қочиб чиқди.

Ушанда югура-югура шаҳар чеккасидаги мазорликка бориб қолди. Мазорнинг бир текис сувалган қабрлари орасида узоқ дайдиб юрди. Ҳеч титроғи босилмасди. Унинг эси оғиб қолганга ўхшарди. Сўнг аллақандай қабрга суялиб ўтириб узоқ пиқиллаб йиғлади. Одам умрининг бунчалар увол ва омонат эканлигини у биринчи марта шунда ҳис қилди.

Унга дунёдаги энг тинч жой мазор бўлиб кўринди.

Бобораҳим шу кундан эътиборан кўп вақтини мазорлар орасида кезиб ўтказадиган одат чиқарди. Уртоқлари билан ўйнагани келмасди. Онаси уни қидирақидира кеч говгум деганда шу ердан олиб кетарди.

Фотиҳа ўқигани келган басавлат киши ўша хотиннинг эри эди. Уни Бобораҳим кейин сира кўрмаган. Лекин қумдай оқариб кетган чеҳрасини эслаб қолган. Хотинини минорадан ташлаганида у қалт-қалт қилиб ерга ўтириб қолган эди...

Бобораҳим қабрлар орасида тиз чўкиб ўтиради-да, бор овози билан қичқиради:

— Гуноҳларингни беринглар! Гуноҳларингни менга беринглар! Эй одам ўлдирганлар! Гуноҳларингни менга беринглар! Бобораҳим ҳазрат Хожа Баҳоваддин одамларнинг барча балоларини бўйнига олганлигини отасидан эшитган эди.

У бугун икки ноком мурда устида туриб, одамларнинг гуноҳларини бўйнига олгали аҳд қилди. Унинг мурғак юраги тубига поёнсиз бир маъюслик чўкди.

Дам-бадам титрашлик, варажага тушмаклик шу кундан эътиборан унга одатий ҳол бўлиб қолди.

Бобораҳим урён юради. На эгнига боқади. На бошига.

Кўп ўтмай уни девона деб чақирадиган бўлдилар.

БОБОРАҲИМНИНГ САРИҚ ГУЛЛАРИ

Езнинг бошларида боғнинг аёғидаги қизил жоноқ олмалар пишди. Хожам гарчи нафсига бандиликдан қутулган бўлса-да, лекин бу қизил олмаларнинг пишшини сабрсизлик билан кутади. Нечукдир уларни ёлғиз Бобораҳимга тердиради. Бобораҳимдан ўзганинг қўли теккан олмани емайди. Шунинг учун савр оғи ўтгач, Бобораҳимни йилқидан озод қилади ва уни таҳсилга ўтқизади. Бобораҳим таҳсил ва зикрдан ҳоли бўлган кезлари боққа чиқиб кетади. Боғ жуда катта, поғни йўқ. Боғни бир қулочдан мўлроқ тезоқар ариқ айланиб ўтади. Боғнинг олд томонида икки улуғ кўшк ва икки баланд супа ва супалар ёнида икки кўк ҳовуз бор. Боққа хизматкорлар, боғбон, чўпон-чўлиқ турадиган улкан ҳовлидан ўтиб кирилади. Ҳовли карвонсаройга туташ. Карвонсаройнинг кунботар томонига эса баланд ва улуғ ўймакор масжид тушган. Масжиднинг рўбарўсида оқ тошлардан солинган кўркам хонақоҳ. Хонақоҳнинг кунчиқарга қараган кенг ҳовлисига қатор-қатор қилиб анор ва анжирлар экилган. Анорларнинг ҳам, анжирларнинг ҳам баргидан ҳосили кўп. Ана шу анжирзор боғчанинг этагида муллавачча ва шогирдлар пирдан таҳсил оладилар. Таҳсилхона деганимиз баланд баҳаво айвон ва айвоннинг ичкарисидан юз чоғли одам бемалол жойлашадиган жамоатхона. Айвонга ҳам, жамоатхонага ҳам бир неча қават қилиб қип-қизил гиламлар тўшалган. Бунда дунёнинг турли чеккаларидан келган, ўз ихтиёри билан Хожамга муридлик йўлини тутган юздан ортиқ муллаваччалар таҳсил кўрадилар. Улар фикҳ, тасаввуф, фалакиёт ва тиббиётга оид билимларни ўзлаштирадилар. Хожам ҳар ҳафта уч кун шогирдлар билан савол-жавоб қиладилар. Икки кун савол-жавоблардан сўнг сулук хусусида ваъз айтадилар. Ҳафтанинг қолган уч кун муридлар қалъа ва унинг атрофларидаги узоқ-яқин қишлоқларда қаландарлик қиладилар. Зикр тушиб халқни Жаббори оламнинг адолати ва ҳукмидан огоҳ этадилар.

Бугун пайшанба эрталабки савол-жавобдан сўнг

Ҳожам Бобораҳимни имлаб ҳузурларига чорладилар-да, боғда қизил олма етилгандир бўтам, жавзо забтига оладур. Териб чиққил,—дедилар.

Бобораҳим икки қўлини қошига теккизди ва қул-луқ қилиб, ташқарига чиқди.

Бобораҳим боғга туташ солинган уйдаги ўзига аж-ратилган алоҳида ҳужрасига кирди. Бир зум унутган нарсасини эсламоқчи бўлгандай уй ўртасида ҳаракат-сиз туриб қолди. Яна қулоғида ўша сирли товуш: тинг! тинг! Ичолинг! Ичолинг! Ичолинг бодани гуллар сўли-юр... Умримиз! умримиз! умримиз оқибат тупроқ бўли-юр... Ким, ким айтган буни? Нега неча кундирки ди-лимни, тилимни ёқади бу сўзлар?

Бобораҳимнинг хаёли бирдан ёришди. Унутган нар-сасини эслади. Боққа танбурни олиб чиқмоқчи эди. У сават ва танбурни кўтариб ҳужрадан чиқди.

Ариқ ёқалаб анча юргач, боғ этагига тушди. Бу ер хилват ва ғоятда сўлим. Ариқ лабидаги қатор жоноқи олмалар ҳақиқатан ҳам қизариб пишган, ҳатто тагига ҳам туша бошлаган эди. Атрофни жуда нафис олма ҳиди тутиб кетганди. Бир зумда бу муаттар ҳид Бобо-раҳимни маст қилди. Унинг боши айланиб кетди. У ҳолсизланиб ариқ бўйига олма тупига елкасини суяб ўтирди. Олмазорнинг пасти жийдазор кета кетгунча. Жийдазор эса кўз илғамас олисларда оқ теракларга уланиб кетади. Жийдазор ва оқ тераклар шунчалар қуюқки, улардан атрофга аллақандай ифодалаб бўл-майдиган бир ёғду таралади. Балки шунинг учун бу ерни Ёғду дейдилар!—хаёлидан ўтказди Бобораҳим. Ёғду! Ёғду! Ёғду! Ҳой, Ёғду! Вой, Ёғду! — деб такрорлай бошлади у тили ва танглайига бу сўз жуда татти туюлиб. У ҳайрон бўлади: доим тилига тонг азондан қандайдир бир сўз, ибора ёки жумла шундай ўрнашиб келади-да, сўнг ҳафталар бу сўз ёки жумлани тўхтовсиз ва дуч келган ерда такрорлайверади. Бирон ҳафталар бу сўз уни ҳоли жонига қўймайди. Тинмай тилига қалқиб чиқади. Маълум бир оҳангда такрор-ланаверади. Баъзан пир билан савол-жавоб кезлари улар беихтиёр оғзидан чиқиб кетади. Барча унинг оғ-зига ҳайрон бўлиб тикилади. Ҳожам ўзига хос юмшоқ-лик билан:

— Бўтам?..—дейди саволомуз.

зур кўрингиз, тақсир, бехослик...

— Ҳеч...—дейди хижолат чекиб Бобораҳим.—Маъ-

— Бехос нарсалар ҳам ўз ўрнида хосдур!— дейди Хожам. Бобораҳим бошини эгади. Хожам яна Абдулҳамид Ғаззолийнинг Баёнларини шарҳлашга тушадилар.

Абдулҳамид Ғаззолий ҳақида Бобораҳим илк бора марҳаматли пири Бозор охунддан Наманганда эшитган. Бозор охундни эслаб Бобораҳимнинг кўнгли бузилди. Наманган, Қўқон, ота қишлоғи Андугонни эслади. Қайда-ховв? Қайда, у ота юртлар! Негадир юраги қаттиқ сиқилди. Бир ойдан бери бу ерда ўзини қўйгани жой тополмайди. У ўзининг бир ерда узоқ туролмаслигини билади. Жаннат бўлсин, Макка бўлсин, Мадина бўлсин, Қуддус бўлсин, йўқ, узоқ туролмайди. Унинг юрагининг ришталари бир жойга боғланган эмас. Унинг юрагининг ришталари бутун оламга, рубъини маскуннинг барча нуқталарига тортилган. Ришталар тортилган ерларга бормагунча ва у ерларда Адолатнинг каломини айтмагунча, у ерлардан ўтган улуғларни ёт этмагунча унинг юраги тинчмайди, жони ором истамайди. Бўлмаса, Хожамнинг боғу боғотлари, Қашқар, Ерканд, о, Хўтаннинг қиру адирлари жаннатдан камми? Жаннат шу! Жаннат шу! Лекин менга жаннат керакми? Мен жаннат қидирайми? Дардмандлардан юз ўгириб, хонақоҳнинг салқин пучмоқларида тиловатга берилиб ўтирайми? Айтмоқчи, Бозор пирим... Кўзлари ёшлик Бозор пирим... Бобораҳимнинг хаёлхонасида шу тоб бир воқеа ярқ этиб кўринди.

Уша кунни Бозор пирим Ғаззолий «Иҳё»сининг муҳаббат, маҳзунлик, шодлик ва баракот бобини узоқ тушунтирдилар. Муҳаббат фақат Худога чиндур, дедилар ва Ғаззолий Баёнидан бир ривоят келтирдилар. Парвардигори олам Мусога қараб айтди: «Мен касал бўлдим, сен келиб мени кўрмадинг». Мусо деди: «Қандай қилиб, ё Раҳмон?» Парвардигори олам айтди: «Менинг бандам—фалон кас оғриб ётиб қолди, сен эса уни бориб кўрмадинг. Агарда уни бориб кўрганнингда, мени ўша ердан топган бўлардинг»... Бозор пирим ривоятнинг охирини айтди-ю, оҳ деб ўтирган ерида ёнига қулади. Барча шогирдлар аввал анграйиб қолдилар. Сўнг уч киши шаҳд ўрнидан турди. Пиримни суяб ўтирдилар. Кимдир мўздай сув келтирди. Рўмолни ҳўллаб унинг пешанасига босдилар. Бозор охунд бироз ўтгач, ўзига келиб кўзини очди:

— Ана жамол! Ана жамол! Болаларим!—деди у. Сунг айтган сўзидан қувват олдим, туриб ўтирди. Қаддини ростлади. Кўзёшларини артди.

— Бобораҳим!—деди.—Кел, мунда ўлтир!—У Бобораҳимни ёнига чақирди. Бобораҳимдан ўзга ҳеч кимга у бундай илтифот кўрсатмас эди. Бобораҳим олдинги қатордан туриб пирнинг ёнига оҳиса чўкди.—Ўқи!—деди пир.

Бобораҳим икки қўлини икки қошига қўйди. Уридан туриб пирга таъзим қилди, сунг ўзи каби мулла-ваччаларга енгил эгилиб қуллуқ адо этди. Сунг пир кўрсатган ерга яна чўкди. Кўзларини юмди ва бошлади.

Бобораҳим бир ўқишга тушса, тўхтамасдан соатлаб ўқирди. Ҳазрат Навоидан бошлаб, Лутфийга, ундан ҳазрат Атойи ва Саккокийга, улардан Оқ сарой ва Кўк сарой шоирларига, улардан Румий, Насимий, Жомий, Деҳлавийга ўтарди. Саъдий ва Ҳофиз девонларини, «Шоҳнома», Навоий «Хамса»сини ёддан биларди ва ҳеч тутилмай ёд айтарди. У ўқиганда ҳамма танг қотиб қоларди. Овозида аллақандай киши руҳини бутунлай ром қиладиган шира пайдо бўларди. Лекин одатий сўзлашганда, жуда оддий, гоят оҳиста сўйлар, сўзларни дона-дона қилиб, чертиб айтар ва шунинг учун ҳар қанча секин сўйлаганда ҳам, албатта, тингловчи уни аниқ-равшан эшитарди.

Бобораҳим ўзи билмасди. Лекин ҳар бир шоирнинг ғазалини алоҳида фақат шу ғазалга ярашадиган ва шу ғазалнинг яширин моҳиятини очадиган бир оҳанг билан ўқирди. Айниқса, Навоий ва Саъдий ғазалларини ўқиганда, унинг товуши фавқулодда сеҳрли унга айланарди. Одамлар оҳ-воҳ қилиб ўринларидан тура бошлар, бошлари, елкалари, бутун вужудларини шу ғалати оҳанг йўлига солиб тебрана кетардилар. Бобораҳим охирида ўз ғазалларини ўқирди. Дарё дарёга қўшилгандай унинг ғазаллари улуғларнинг абётларига уйғун ва тераи бир оқимда қўшилиб кетар, нимаси биландир уларни тўлдирад ва нималари биландир уларни давом эттирад, аллақайси томонлари билан уларнинг барчаларидан ажралиб турарди. У пайтлар ҳали Бобораҳим ғазалларига исмини қўймасди. Лекин тингловчилар бари бир аллақандай ўзига хосликдан Бобораҳимнинг шеърини ажратиб олардилар.

Бу ғазалларнинг кўпини у отаси билан узоқ қиш кечалари иссиқ танча четида ўтириб ёд олган эди. Отаси эски девонларни авайлаб варақлаб хаста товушда ўқиркан, Бобораҳим рўбарўсида ўтирган онасининг чеҳрасига тикилар, онасининг ғоят нафис юз чизиқларига маҳлиё бўлар, бу гўзал чизиқлар ғазалнинг шикаста оҳангларига қўшилиб унинг беҳад ўткир ҳофизасига бетўхтов нақшланиб борарди. Назарида бу ғазалларнинг бари онаси ҳақида айтилгандай эди. Бобораҳим онасининг чеҳрасига суюб қараб, унда жуда кўп ғалати кашфиётлар қиларди. Онасининг икки ёноғи шунчалар чиройли эдики, улар худди беҳад нозик ишланган чиний кўзачаларга ўхшаб кетарди. Бу кўзачалар доим кўз деган булоқнинг ёнида турарди ва у кўзларга тенгсиз бир тилсим бағишларди. Онасининг жуда нозик сарғиш оппоқ юзини у сариқ садбарг гулга ўхшатарди. У ҳар қачон ва ҳар қайда ғазал ўқиса, вирди забон қилса, кўз ўнгига онасини, онасининг ёноғидаги икки нафис кўзачани келтирар ва шундан дилининг тубида ифода қилиб бўлмас бир сеҳрли овоз дунёга келарди.

— Жадий охирлаб, даль кира бошлаган қиш чоғларида кечаси билан гупирлатиб қор ёғадн. Атроф қор ёғдуларига тўлади. Қор тўпикдан кўтарилгач, у тинади. Осмон чарақлаб очилади. Юлдузлар тиниқ пөрлайди. Мана шундай юлдуз порлаган жадий кечаларида кўкка ўйнагани парилар чиқишадн,—деб эртак айтарди унга онаси.—Улар юлдузларнинг шуълаларига қараб тинимсиз хандон отиб куладилар. Шунда уларнинг кўкракларидан жаранглаб дурлар сочилади. Бу дурлар ерга тўкилмайди. Балки одам бўйи барабар кўкда муаллақ осилиб қолади. У дурлар кўзга кўринмайди. Фақат кўзи ва дили энг тоза одамгина у дурларни пайқайди. Кўзинг ва дилингни доим тоза тут, Раҳимжон ўғлим. Кўкдан ёгилган пари дурларни кўриш сенга насиб бўлгай.

Бир кунн Бозор охунд қошида илк маротаба «Биродарлар, мен ушбу кеча Мажнундин назар топдим» деб бошланадиган ғазалини ўқиди.

Ғазал охирига етганда Бозор охунд хўнг-хўнг йиғлади. Тўни қўйнидан катта қийиқчасини чиқариб, юз-кўзларини узоқ артди.

— Бобораҳим,—деди ниҳоят йиғламсираган товуш-

да.—Сенга энди ўзга раҳбар керак. Қани, охирги бай-тингни яна бир қайтарчи, бўтам.

Бобораҳим ўқиди:

— Нетай, зебо санам, жоноки, ҳеч ким раҳбар бўлмас,

Адаштим, йўл йитирдим, не паёму не хабар топдим...

— Ана! Ана!—деди узун қўлларини олдинга чўзиб Бозор охунд.—Елғиз раҳбар яратганнинг ўзидир. Лекин Ғаззалий ривоятда айтилгандай, Яратганнинг йўли бандаларининг кўнгилларидадан ўтади, бўтам, Бобораҳим! Сен эмди бизнинг қўлимиздан ва ихтиёримиздан чиқдинг. Сен эмди дунёга сизмайсан. Бўтам, сенинг рамузинг йўлдир. Яна Мажнундир. Яна валий Мансурдир... Сен доим йўллар ва манзилларни қидириб ўтасан. Сен яратганнинг ҳақиқатини қидирасан. Уни қидириб сен оламнинг хасталигини ўз буйинингга олажаксан... Узингни дардмандларга балоғардон қилурсан. Лекин унганча ҳали анча вақт бор. Кўп ўтмай савр кирар. Мулки Қашқарга қарвон боражак. Сен шу қарвон билла жўнайсан, бўтам. Эмди Опоқ Хожам ҳазратига юкинурсан. Дардингга шояд ул зоти бобаракотдан чора топурсан. Лекин... боягина абётда ушбу кеча Мажнундин назар топдим, дедингким, ул недир?

Бобораҳим сўйлагали оғиз жуфтлади. Лекин пирга шогирдлар олдида туш айтиб ўтириш болаликдай туқлишини англади.

— Мажнун хаёли мени таъқиб этаётир, пирим,— дея олди у. Уша йили савр ойи у катта қарвон билан Қўқон, Андижон, Уш, Саритош орқали Улуғчот дово-нидан ўтиб Қашқарга келди. Музли тоғларининг буюк ҳайбатини кўрди: Бобораҳим кўрқув ҳисси нималигини билмасди. Ғоятда чайир, кучли йнгит бўла бошлаган эди. Улуғчотга не машаққат билан кўтарилганларида Бобораҳим бу ақл бовар қилмас ҳайбат ўтрусида бирдан ўзини овози бутун туркий элларни тутган сарба-ланд шонр деб тасаввур қилди.

Мана иккинчи йилга қараб тортди унинг Қашқар таҳсили. Пир гоҳ худ, гоҳ бехуд. Замошнинг ўткинчи ишларига кўп бош қўшадир. Муридларини ҳали ёш деб йилқига жўнатадир. Лекин назари ўткир. Унинг кўзидан ҳеч нарса қочиб қутулмайди. Бобораҳимга кўп илтифотлар қиладир. Унинг абётларини савол-жавоб кезлари атай ўқиттириб мунг ила қулоқ осадир.

— Бўтам, абётларингни шўх ва мунглиғ ёзасан.

Битикларингда Худонинг тўғри йўлини қидирасан. Фақат қўрқаманки, исёнларингда ифрот жўшқинлик бор. Андин ўзингни барк тутгил.

Бир кез Хожам илтифот айлаб, Бобораҳим бир қур янги битган газалларидан ўқиганда, унга янги чакмон тўн, бир хачир ва бир гоятда нафис ясалган танбур тортиқ қилди.

— Ҳақиқат майидан доим масту мустағрақ бўлиб юргайсан. Абётингни энди Машраб исми билан битгил, — деб оқ фотиҳа берган ва барча муриди уламо-лар бунга омин деган эдилар.

Ушандан бери Бобораҳим таҳсилдан озод чоғлари Қашқарнинг машҳур созандаларига қўшилиб мақом йўллариини ўрганди. Ажабки, у мақомларини жуда тез ўзлаштириб олди. Мақом куйларини қанча севиб чалса, дилида газаллар шунча жўшиб, лаззатли титроқлар ичида қуюлиб келарди. У оз вақт ичида най ва уд чалишни ҳам хўб ўрганиб олди. Созандалар унинг кўн газаллари, мухаммаслари, мустазодларини мақом куйларига солиб айта бошладилар. Бу оташин газаллар шўх-шап Қашқар элида ва ундан ўтиб бутун Фарғонаю Шошда шухрат тутди.

...Бобораҳим қизил олма тагида танбурни олма шохига илиб қўйганча узоқ хаёлга толиб ўтирди.

Сўнг олмаларни тўкиб юбормаслик учун шохларга авайлаб оёқ қўйиб, дарахт тепасига кўтарилди. Энг юқори айри шохга ўрнашиб тепадаги базини лоладай қизариб пишган нақш олмаларни саватга тера бошлади. Бир пасда сават қизил олмаларга тўлди. Дарахт устида олманинг ҳиди янада ўткирроқ, янада муаттароқ эди. У пастга тушмоқчи бўлиб турган эди, шу тоб яқин ўртада жийдазор ва теракзор томондан булбулнинг жарангдор чохчахлаган овози эшитилди. Бобораҳим ўзича мақомларини булбул яратган, одамга уларни чалишни булбул ўргатган деб юрарди. Боғнинг жимжитлигида булбулнинг хониши шу қадар теран янграб эдики, гўё оламда шу жигарсўхта куйдан ўзга ғам, ўзга шодлик, ўзга ўйин йўқдай эди. Бобораҳим кўзларини юмди ва аста оёғи турган айри шохга ўтирди. Шохлар орасига яхшилаб ўрнашгач, у кўзини чирт юмган кўйи ўзини сайраётган булбул ўрнида тасаввур қила бошлади. Бобораҳим ўзини ўзи севган нарсалар ичида ёки ўзини уларнинг ўрнига қўйиб тасаввур қилиш ва хаёлида тасаввурининг сувратларини чизишни

жуда ёқтирарди. У шу тобда дилини булбулга кўчирдию, шу билан бор дунёни унутди. Билмайди шу алфозда дарахт тепасида қанча ўтирди. Бир замон оёғи остида олма тағида недир тингир-тингир қилаётганини ва бу товуш борган сайин булбул сайроғини босиб кетаётганлигини ҳис қилди. Бобораҳим ҳуши ўзига келиб пастга қаради. Пастда қизил рўмол ўраган, қизил нимча ва қизил кўйлақ кийган ўн уч ёшлардаги бир қиз унинг танбурини шохдан олиб ҳавас билан оҳишта чертарди. Бобораҳим шарпа берди. Қиз унинг шарпасини дарҳол сизди. Бошини кўтариб шохлар ора-лаб дарахт тепасига қаради. Унинг катта-катта қора қийиқ кўзларида алланима йилт этиб кетди.

— Муллака, бизнинг саватимизни ҳам қизил олмангизга тўлдириб бермайсизми? Ойимлар олма тилашяпту.

— Ҳозир, ҳозир, бош устига,—деди Бобораҳим ва ўнг қўлини қоши устига қўйди. Сўнг олма шохларини ларзон қилмаслик учун оҳишта пастга тушди. Қўлидаги олма тўла саватни ерга қўйди ва қизнинг рангини чўплардан чиройли ясалган саватини олиб яна олма устига кўтарилди. Саватни бир зумда сара олмаларга тўлдирди.

— Бу танбур сизникими, муллака? Танбурингиз чиройли экан. Қиз йигитнинг жавобини кутмай саватни қўлига олди ва аста арқ бўйлаб юра бошлади. Саватни эшиккача элтиб берай, қийналади,—деб ўйлади Бобораҳим ва қанчалик қиссимасин, қиз ортидан юриб саватни унинг қўлидан олди. Қиз ортиқча эътироз билдириб ўтирмади.

— Муллака, сизни Намангандан келган дейишаду, тўғрими?—У яна саволига жавоб кутиб ўтирмай сўзлай бошлади:—Мен эса Ушдан келганман. Отам мени пиримга назир қилган. Икки йилдан ошди бу даргоҳга келганимга... Сизни қирда лола сайлида кўрганман. Кўп ғазал айтишган эдингиз.

Бобораҳим қизлар билан сира гаплашиб ўрганмаган. Лекин пирининг чўри ва канизаклари бемалол, эркин юришади. Уларни ҳар кун юмуш юзасидан кўради. Лекин шу қадар одамга ёқадиган саволлар берадиган ширин тил қизни биринчи кўриши.

— Муллака, нега сизни девона деб чақиришади? Ҳечам девонага ўхшамайсиз-ку?

Бобораҳимнинг жавобини кутиб ўтирмай ўзи жавоб беради:

— Девоналар яхшими? Девона эмасларми?

Яна ўзи жавоб беради:

— Менга қолса, девоналар яхши.

Улар кунжакдаги аҳли аёл истиқомат қиладиган ҳашаматли иморатлар қатор-қатор жойлашган чиройли ҳовлига қарата очилган боғ эшикка етиб келдилар. Бобораҳим саватни қизнинг қўлига тутқаэди. Шунда қўли оловга похос тегиб кетгандай жазиллади ва дарҳол қўлини тортиб олди. Ва шитоб билан боғ ичкари-сига кириб кетди.

Бобораҳим дош беролмади.

Боя олма тепасида туриб қизнинг юзини кўрганда, унинг икки ёноғи бениҳоя нафис ясалган кўзача каби ўта позик чиқиқча ҳосил қилганини кўрган ва юраги ногоҳон титраб кетганди. Ҳозир мана саватни унинг қўлига тутқазаётиб яна ногоҳ унинг чеҳрасига кўз қирини бир зум ташлади ва бу оқ-сариққа мойил қирғизчароқ чеҳра дунёдаги барча энг нафис кўзачалардан ҳам гўзалроқ ва оташинроқ эканлигини кўрди. «Садбарг... сариқ садбарг...»—хаёлидан ўтказди у. Зумда онасини эслади ва кўз ўнгига келтирди. У қизни шу заҳоти, шу тобда яна кўргиси келди. Унинг доларуҳ юзига тўйиб-тўйиб қарагиси келди. «Онамнинг иси келаётир,—деб ўйлади у.—Онамнинг иси келаётир... Ўзинг кечир, раббимо».

У гўзал нарсаларни кўрса титраб дунёга сиғмай кетарди.

Бобораҳим яна ўзининг ҳеч қаерга сиғмай бораётганини ҳис қилди. Бу тароватли олмазор, бу қушлар хониши, бу Кубро, Ғаззолий ва Аттор ҳақидаги савол-жавоблар—ҳамма-ҳаммаси ҳеч нарсага кераксиз, арзимас ақл ўйинлари бўлиб, инжиқлик, сохтакорлик бўлиб туюлди унга.

Эртага у пирнинг кўзига қаролмайди. Нигоҳига дош беролмайди. Эртага у пирга боғланиб ўтиролмайди.

Йўқ-йўқ кетмоқ керак. У йўлларга газаллар айтади. Тунлар оқ теракларнинг устига чиқиб тўлган ойга қараб ҳеч тўхтамай байтлар ўқийди. Дунёнинг барча байтларини ойга айтади. Вайроналарга айтади у газалларини, вайроналарда хийп-хийп деб улаётган чуғзлар билан барабар маснавийлар ўқийди. У ўзи каби

дармандлар ва жигар-бағри куйганларни ахтаради. Улар билан дунё богининг йўлларини кезади. Уни бе-кор девона демайдилар. У йўлларнинг девонаси. Йўл-ларга, самоларга тинмай ўқилатурғон маснавийлар — мунглиқ байтлар девонаси.

Бобораҳим шу кун ва яна бир неча кун ўзидан ўзи «Кўрдим юзунгни...» деб тўхтовсиз такрорлаб юрди. Сўнг бирдан қизилга бурканган ва унинг олдида бир пас қизил капалакдай парвоз қилиб борган, ҳавойи, эркин қизининг: «Девонамисиз?»—деб сўраганини эс-лади. Ҳа, девонаман, девонаман, деб қайтараверади. «Сен ахир девоналарини яхши кўрасан-ку...» Сўнг тунда тапбур машқ қилиб ўтириб, бирдан сўзлар ўз-ўзидан қуюлиб келди:

— Кўрдум юзунгни девона бўлдум...

Шу кеча Бобораҳим яна Мажнунни туш кўрди. Мажнуннинг юзи икки кўзачага ўхшарди. У кўзаларга Мажнун кўзларидан ёш қуюлиб оқар, кўзачалар тўлиб-тошиб тинимсиз Мажнун кўксига шовуллаб оқарди. Мажнун баланд қир устида ўтирар, унинг орқасида худди Бобораҳимнингга ўхшаш йилқичиларнинг кўк ўтовни қурилган эди. Мажнун ўтовга қарамас, оёғидан минг тешик бўлиб кетган чоригини ечиб ҳадеб ерга уриб қоқарди. Чориқ ичидан ҳеч нарса тушмасди. Лекин Мажнун йиртиқ чориқ ичига гўё саҳроларнинг кумлари тўлгандай уни тўхтовсиз ерга уриб қоқарди. Йиртиқ чоригини ерга уриб қоқаётган Мажнун Бобораҳимнинг хаёлига қаттиқ ўрнашиб қолди. Кейин Бобораҳим яна бир туш кўрди. Унда Мажнун ўша йиртиқ чоригини Бобораҳимга берди. Бобораҳим шу заҳоти уни чўлларда ёрилиб кетган оёғига кийиб олди.

Неча замонлар ўтиб Бобораҳим бу чорикни Балхда доп тагида чўнкайиб ерга қоқиб ўтирди. Чориқ энди илма-тешик бўлиб кетган, лекин ҳали кийса бўларди...

АМИР АЛИШЕРНИНГ ТАВБАСИ

Фалакнинг эврилишиданми ё бошқа, билмай қоласан: Баъзан атрофингни сенга ёт нарсалар қуршаб олади. Расталардан аста-секин сен харидор нарсалар йўқолади. Қадим-қадимларда бир нозанин чўри бозорда айтгандай: Сен суймаган харидорлар пайдар-пай келади. Сен суйган харидор эса топилмайди.

Саройда шоҳнинг энг яқин мулозимлари тавозеда аввалгидай заррача этносивликка йўл қўймасаларда, лекин кўзларини сендан олиб қочадилар. Шоҳ эса ҳеч нарсани билдирмайди. У ҳамон ўша-ўша ўзини сенга мурид санайди. Лекин мамлакат ишлари маслаҳатига сени аввалгидай дам-бадам йўқлатмайди. Баъзан вазирнинг шоҳ билан узоқ-узоқ хуфия суҳбатлари устидан чиқасан. Салтанатда сендан хуфия ишлар пайдо бўлгани, билгилки, энди сенинг хизматларингга муҳтож эмаслар.

Навойи шоҳларнинг илтифоти оғу экапигини биллади. Бу оғуга ўрганган одам уни дам-бадам қўмсаши табиий. Тинмай шоҳнинг илтифотини қозониш йўллари қидиради. Бу илтифот шу қадар лазиз, шу қадар ширинки!... Унинг домига илинмайдиган одам кам! Камдан кам! Бу илтифот илинжида юрувчилар эса кўп! Ҳаддан зиёд кўп! Улар бу илтифотга эришгунларича ўзларини ҳаддан ташқари ногинч ва бахтсиз сезадилар. Илтифотга эришган эса, бошлари осмонга етади, оламда улардан ҳам бахтиёрроқ зот йўқ! Гўё кўкнинг саодат ёғиладиган мовий дарвозаси очилиб, ундан сенинг қўранг сари мислсиз бойлик ортган қарвонлар шоҳона оқ отлар етагида тўхтовсиз етиб келадилар. Қандай ширин бу илтифот!

Лекин ҳамма бало шундаки, сен бу бойликлар, иноятлардан роҳатланиб улгурмайсан. Қазонинг қиличи бошқа чопарлар, бошқа отларни сенга жўнатади. Сени хаш-паш дегунча ё қатл этадилар, ё бадарға қиладилар, ё мол-мулкнинг талон-торожда қолади. Ана ўшанда шўрлик илтифот шайдосининг аҳволни кўринг! У нималигини англаб етар-етмай ўзини жаҳаннам қаррида кўради.

Шоҳ илтифоти шунчалар нозик, шунчалар заҳарли! Энг буюк, энг одил шоҳларнинг илтифотларига ҳам шу фаройиб оғу омухта.

Ҳа, шоҳларнинг илтифотлари тез сўнади. Сўнса ҳам гўрга! Ундан ҳам баттар! Илтифот нафратга айланади. Шоҳларнинг илтифот ва нафратидан доим қониси анқийди. Алҳазар! Алҳазар бу илтифотлардан!

Навойи то Дарвеш Алпининг кутилмаган саркашлигига қадар нечукдир ўзини Ҳусайн Бойқаро билан бир одам деб биларди. Шоҳнинг нозик бир қарашидан ва бу қараш сарой аҳли учун қанчалар катта аҳамият

га эга эканлигини сездики, бу янглиш экан, ҳеч қачон шоҳ билан бир одам эмас эканлар! Бир одам бўлолмас эканлар! Навоний ҳеч қачон шоҳ манфаатидан ўзга манфаатни ҳаёлига келтирмаган эди. Шоҳ ҳам шундай деб билса керак деб юрарди. Бу борада ҳеч қачон заррача иштибога борган эмасди.

Лекин унда бу совуқчиликлар қаердан сизиб чиқяпти?

Навоний бирдан миясига келган кутилмаган фикрдан ҳаяжонга тушди: «Наҳотки мен ҳам шоҳнинг илтифотлари соясинда, шу омонсиз оғуни ичиб яшашга ўрганиб қолган бўлсам? Наҳот меннинг ҳаёт-мамотим шоҳнинг ногаҳон қон чимиришию лабиниңг четида ўйнайдиган кинояли табассумига боғланиб қолган? Наҳот мен шу ёшгача улуг даргоҳдан илтифот кутиб яшадим? Ахир бировнинг илтифотига суяниб кун кўрган одам илтифотнинг сути камайса, қандай аҳволга тушади?

— Ҳирдан кетмоқ керак,—деб тез-тез шу ҳақда ўйлайди Навоний. — Ҳирдан кетмоқ керак. Қирқ бешга чиқиббиз. Лекин роҳат айёмида роҳатимиз ҳаром бўлибдир. Фароғатимиз салтанат юмушларига зое ўлмиш.

Навоний ҳеч қачон қўрқув деган нарсани билган эмас. Лекин саройда яқин кишиларнинг ўзларини ундан олиб қоцаётганлари уни ортиқ даражада қийнайди. Темурийзодалар ҳамон илгаригидек шижоатли, закий ва ўта саховатли эсалар-да, лекин шоҳнинг маишатга тобора мук тушаётганидан, шаҳзодаларнинг ҳаддан ортиқ бачкана низоларга кун-бакуи бошлари билан шўнгиб, майда низолар атрофига майда кимсалар кўпроқ йиғилиб бораётганидан юрагинг қон бўлади, айниқса, мирзодаларнинг аянчли бир тарзда майдаланиб чиранчоқ бўлиб кетаётганликларини ҳар дамда ҳис қилиш жуда-жуда оғир. Темурийзодаларнинг қуёши май ва низо ичига ботиб турур. Қонга фарқ бу қуёшни ким кўткарур? Ким уни яна авжи фалакка кўтарур? Во ажаб! Барча шаҳзодалар уни ўзларига пир деб билдилар. Унинг барча абётларини ёд тутдилар. Унинг панду насиҳатларига кулоқ осадилар. Лекин салтанат шавқи уларнинг қонларида ҳар дам тўхтовсиз жунбўшига келадур. Салтанат шавқи конда гўпўрганда ҳар қандай доно сўз, ҳар қандай пир муршид унут бў-

ладур. Гўёким ҳар бир темурійзодаким, дунёга келадур, она қорнидан қилич яланғочлаб тушадур. Ашъор айтадурлар, ашъор тинглайдурлар ва қон тўкадурлар. Мирзоларнинг қуввати ҳарамларда йнтадур. Мирзоларнинг шавкати ҳарамларда ётадур. Ҳарамларда ўладур. Шоҳларнинг умри битаётганда уларнинг теварақларини қаланғи-қасанғи майда ҳашаротлар ўраб оладилар. Булар шоҳнинг инқирозини тезлаштирадилар. Фозиллар шоҳ атрофидан четлашадилар. Улар биринсинини узга юртларга бош олиб кетадилар. Ё саройдан буткул узоқлашадилар. Давлат идора ишлари бир тўда шуҳратпараст каламушларга қолади. Улар шоҳнинг ва шаҳзодаларнинг занфлашиб бораётганидан фойдаланиб, мамлакатни, эл-юртни талайдилар. Бог-бўстонларини кемирадилар. Қадим шаҳарларини емирадилар. Шоҳ ўзидан ақли анча паст одамларини атрофига йиғди. Ақли қосирлар билан кенгаш қуради. Улар орасида ўз ақлидан мамнун бўлиб ўтиради. Гурурини турли алдамчи йўллар билан алқайди. Менинг боболарим бари темурийлар салтантининг гуллаб-яшнаши учун жон куйдирганлар. Эл-юрт орасида мустаҳкам ва шаръий тартиботни йўлга қўйганлар. Менинг боболарим темурийлар давлатининг барча катта-кичик сирларидан воқиф ва ҳар ишга чорасоз эдилар. Мен темурийлар хонадонининг энг сўнгги яқиниман ва энг сўнгги чорарасиман. Мендин сўнг темурийзодалар хонадонларида мирлар хонадонларидан маҳодим бўлмагай. Бизнинг хизматимиз битган ўхшайдур...

Ҳали султони мансурнинг билагида куч, юрагида дов кўп. У ҳали ҳамон ўзини қўлга олса бўлур. Лекин ҳарамнинг тегирмони унинг бутун вужудини сўриб олади. Қувватини қайтариш учун эса тинмай маншат қилади, майхўрлик билан бари дардларини ювмоқчи бўлади. Баковулга улфат ва сирдош тутинади. Баковул... баковул...

Навоий икки-уч ой бурун бўлиб ўтган бир таажжуб воқеани эслади. Юраги қаттиқ сиқилди. Шармисорлик... шармисорлик...— деб пичирлади у.

Атрофини совуқчилик ўраган одам жуда қийин аҳволда қолади. Атрофдаги кўзлардан меҳр ва хайрихоҳлик кетганлигини кўриб у бу кўзларга қандай қараш кераклигини анча вақтларгача англаб етолмайди. Атрофига қаттиқ совуқчилик тушган одам ё иғволардан қочиб ёлғизлиқни ихтиёр этади. Ёхуд ўзини ўтга-

чўққа уриб саройдаги илгариги мавқеини тиклашга. ҳар қандай қилиб бўлмасин, совуқчиликнинг манбани тошиб, душманларнинг янчиб ташлашга уринади. Шунда у жуда катта хатоларга йўл қўйиши мумкин. Сўнг бу хатолардан умр бўйи уялиб, уларни эслаганда ўзини қўярга жой тополмай юради. Ё тамом ҳалок бўлади.

Навоий саройдаги совуқчиликнинг қайдан келиб чиқаётганлигини пайқайди. Лекин пайқаганини ҳеч кимга билдирмади. Ўзи аста ўзини саройдан четга тортди. Янги вазир ва унинг мулозимлари ишига аралашмоқни ўзига эп кўрмади.

— Шармисорлик... шармисорлик... оҳ, не юзим қаро бўлди...—ўзига ўзи шивирлаб айтди Навоий.

Тарчи орадан бир неча ойлар ўтган эса-да, ҳамон бу жароҳат битмайди. Ҳамон сира ёддан кўтарилай демайди. Ҳамон ўша оғриқ. Уша алам. Уша кин...

У воқеанинг барча тафсилотлари хотирасида бунчалар каттиқ муҳрианиб қолганига Алишернинг ўзи ҳам ажабланади.

Неча дақиқада бўлиб ўтди ул юз қаролик? Бир зум ё ўн зум, ё эллик зум? Бир зум... — пичирлади ҳазрат. — Кўз очиб юмгуна... Сўфийлар айтган ҳолга ўхшайди бу бир зум. Ярқ этиб бутун яшаган умринг кўз ўнгингда намоен бўлади. Гўё атоин умрдан худоса. Навоий «бир зум», «бир зум» деб пичирлаб бирдан бу «бир зум» қасрдан келиб қолганлигини эслади. Нигитлик айёмининг бошлари Султон Абусаид Мирзонинг қисти-бастидан безиб Машҳадга борган чоғларини, бўғицлари эирқираб оғриб, оғриқнинг зўрига чидолмай бир хонақоҳда йиқилиб ётиб қолгани ва иситма аралаш муттасил: «Бир зум! Бир зум! Бахт бир зум! Тахт бир зум! Утар бир зум!»—деб тўхтовсиз такрорлаб ётган чоғлари ёдига тушди. Уша оғир замонларда ҳам, на Машҳад, на Астробод, на Марв, на Самарқандда бунчалик паришон, ошуфта ва бесарупо аҳволликқа тушмаган эди. Нега, нега шундай бўлди? Нечун югурди? Ненинг тамасида югурди? Ахир Навоий қачон, кимдан нени тама қилиб эрди? Кимнинг ризқи, кимнинг давлатига бўйин чўзиб эрди? Боболаридан қолган не-не мулку мулкатлар Хуросону Мовароуннаҳрнинг қайси гўшаларига сочилмаган ва қайси эл-юрт ул мулку давлатлардан баҳраманд бўлмаган экан? Навоий ўз ожизликларини

билади. Ҳар не ожизлиги бор — нозукмизожлиги ва ўжарлигида бор — буларни Алишер ҳўб жиловлаб олган, унинг ожизликларидан ўзгалага тирноқча захму зиён етмас, Навоий ўзига икки парса: кўрқинч ва тама мутлақ бегона эканлигини билади. Кўрқинч ва тама одамларни қанчалар хору забун қилганлигини у кичик чоғларидан бери кўи кўрган. Ва неки ёзган — ҳаргиз яхшиларни тамадан огоҳ қилган. Хўш, унда не? Не билан изоҳламоқ керак бу кўргуликни?

Уша жума куни у қулогига дам-бадам чалнаётган узуқ-юлуқ ннвога ўхшаган гап-сўзлардан юраги безиб, барвақт пиёда ҳазрат Абдуллоҳ Ансорий хонақоҳига отланди. Унда елғиз ўзи жуда узоқ ибодат қилди. Ўз муножотига берилиб вақт ўтганини ҳам билмади. Дарвозага қайтганда кўча тўла ошпоқ кийинган одамлар масжидлардан жума намозидан тўда-тўда бўлиб чиқиб келардилар. Мусулмонлар Алишерга тизза баравар эгилиб қуллуқ қилиб ўтар, Навоий елкасини енгил эгиб таъзим билан жавоб қайтарарди. У ўз дарвозасига яқинлаганда, нечукдир бирдан орқадан шовқин-сурон эшитилди. «Пўшт-Пўшт! Тарриқу! Тарриқу! Тарриқу! — деб тўрт барзанги гулом кўтарган тахти равон пайдо бўлди. Навоий нима гап экан деб орқасига ўтирилиб-ўтирилмай тахти равон унга етиб келди.

Кутилмаганда тахти равон пардаси сурилиб, кўзлари қийиқ, юзи тухумдай юмалоқ ва сарғиш-оқ хушбичимгина чеҳра кўринди.

— Махдум.—деди оқ-сарғиш хушрўй бу башара,— махдум, бугун ҳазрати Мирзо қошларида ажаб гапларни айтишди...

Парда яна сурилди. Хушрўй башара парда ортида гойиб бўлди. Забардаст гуломлар тахти равонни шиддат билан олиб ўтдилар. Алишер ҳайратдан ханг-манг бўлди. «Не гап? Не гап бўлган?»—деб изтиробга тушди. Шунда бир неча ойдан бери давом этаётган, лекин ҳеч учи, сабабини топиб бўлмайдиган ннволарнинг заҳари Алишернинг бошига урди. У ўзининг нима қилаётганини англамади. Бутун азобли ўйларига ҳозир жавоб топилгандай эди. Ниҳоят, мана, гапининг учи чиқди. Мирзо не деганлар? Мирзо мусоҳиблари не жавоб айлаганлар? Хайрми? Хатарми?

Алишер нима қилаётганига ҳисоб бермай шаҳд билан ўтиб бораётган тахти равон ортидан югурди. «Шошманг, махдум! Мирҳожини, тўхтанг! Мирҳожини!...» Забар-

даст гуломлар тахти равонни шитоб билан элтиб борар эдилар. Тахти равон тўхтамади. Алишер ҳам унинг ортидан югураверди. «Мирҳожиди... Тўхтанг!» Бироз югуриб боргач, тахти равон пардаси яна сурилди. Яна бояғи оқ-сарғиш хушрўй ва арчилган тухумдай қалла кўрипти. Қалла қуёшдай чарақлаб илжайарди.

— Узрлар бўлсин! Узрлар бўлсин! Мирзо зарур иш билан жўнатган эдилар. Шошиб турибман. Хайр, махдум!

Кўча тўла жума намозидан қайтаётган бошдан оёқ оқ кийинган салобат ва виқорга тўла одамлар бу воқеага ажабланиб қарашар, ҳеч нарсани тушунолмади улуғ амирнинг шоҳ баковули ортидан қўлини илтижо билач қўзиб югуриб боришини томоша қилишарди. Тахти равон жадал кўздан ғойиб бўлди. Алишер кўча ўртасида хаёллари сочилган кўйи харосон туриб қолди. Мусулмонлар унинг тамгин ҳолига, уятдан оқарган кўзига кўзимиз тушмасин деб, бошларини паст эгиб ўтардилар. Навоий ҳаддан ортиқ кулгили ва аянчли аҳволда қолганини бир пасдан сўнг англади ва бошини ердан кўтармай ҳашаматли дарвозадан ичкарига кириб кетди. Анчагача дарвоза орқасига ҳолсиз суяниб туриб қолди.

Мирҳожиди Пир султони мансурнинг арзанда ошпази. Хуросонда унчалар лазиз таом пиширадиган ва гўзал дастурхон тузайдурган кимса йўқ. Кейинги пайтларда султони мансурга яқин. Ҳатто сирдош деса ҳам бўлур. Мулозимнинг шоҳга бунчалар яқин бўлишини Навоий илгарини ҳеч кўрмаган. Султон Маҳмудга гўзал Лёз қандай бўлса, Мирҳожиди Пир ҳам ҳозир подшоҳга шунчалар суюкли... Аммо не гап ўтти экан?

Алишернинг қайтганини ва не учундир беҳол дарвоза ортига суяниб турганини пайқаган зийрак мулозимлар югуриб келиб, уни қўлтиқлаб олдилар.

— Сизга не бўлди, пирим? Тобингиз қочдимиз? — деб ташвишланиб дарҳол уни авайлаб ичкари музайян хонага олдилар.

Алишер бир зум ичида кўкси, лаблари ортиқ қуруқшаб кетганлигини сездиди. Гулоб ва шинни келтирдилар. Алишер тут шиннисидан андак тамшаниб тотинган бўлди. Шиннининг ўткир таъми кўксидан оғриқни босгандай бўлди.

Лекин шунда саройда Мирзо ҳузурда қандай гап бўлмасин, Алишерга ҳеч қандай аҳамияти қолма-

гандай туюлди. Бироқ «Нега подшоҳ ошпазининг ортидан уялмай-нетмай ёш боладай югурдим»,—деган савол миясини ўймалар ва унга жавоб топишга қийналарди. Ахир подшоҳ: «Бор, сенга бутун Мовароуннаҳрнинг ихтиёрини бердим»,—деганда ҳам, у бундай апил-тапил чопмас эди-ку. «Ўгонимга маълум, чопмас эдим ва менга бундай ихтиёрининг лозими йўқ эди»,—деб такрорлади ичида Алишер. Бир дарवेश айтган экан: «Бурга босган тўшакда ётиб бўлмагай. Тик туриб ухлаган яхши». Сени мабодо ўй таласа ҳам, ухлай олмас эдинг, эй дарवेश!—деб ичида хитоб қилди Навоий.—Ўй деган нарса бургадан ҳам қаттиқ талайди ва сени ҳолдан тойдириб йиқитмагунча қўймайди. Баковул икки оғиз гапни шунчалар сирли ва маҳрамона қилиб айтдики, ҳар қандай одам унинг ортидан югурмай иложи йўқ эди. Менинг қонимда эса сирли нарсаларни билишга қизиқиш бор. Азиз боболаримдан, уларнинг кўкалтошлик ҳунаридан қолган бу одат менга, Лекин салтанат буюк амирининг сарой ошпазига эланиб чопганини тарих тарих бўлиб кўрмаган бўлса керак. Шармисорлик,—деб афсус билан такрорлади Навоий. Бутун Хуросон ва икки дарё орасида шеърлари ёд ўқилатурғон шоирнинг ошпаз кетидан ёш гўдакдай ялиниб чопганини ким кўрган ахир? Навоий такрор-такрор шу ҳақда ўйлар экан, баданни қизиб иситмаси чиқа бошлади. Тама-ку бу! Тама-ку бу!—деб қайтарди у бир неча марта. Мана шоҳларга хизмат қилишнинг оқибати! Мана, шоҳларга яқин бўлишнинг оқибати! Мана, ҳар бир асарда мадҳиялар айтмоқ ва қасидалар тўқимоқнинг оқибати! Уял, эй шоир! Кўзингни оч, эй Навоий. Шоҳлардан элга имдод умиди қилмоқ ва илтифот кутмоқ киши бошига хорлик келтиргай.

«Ошпаз ортидан югурган буюк амир! Ошпаз кетидан чопган улуғ шоир! Сени бу аҳволда ёш бола ҳам ўйинчоқ қилиб олади!»—Навоий ўзини аямай масхаралай бошлади. Ўзини аёвсиз саваларкан, бирдан Мирҳож Пир атай шундай қилган деган ўй миясини сирқиратиб ўтди. Эл олдида Навоий устидан кулди. Навоийни ёш боладек ўйнатди. Нечук ҳадди сиғди? Нечук журъат этти?

Навоий шунда Мирҳож Пир илгари ҳам шундай сирли гапларни сарой аъёнларига шипшиб юрганини эслади. Мирҳож Пир оддий гап-сўзларни ҳам сирли қилиб айтишга уста комил эди. Бунинг устига подшоҳ-

нинг арзанда баковули бўлгани учун унинг оғзидан чиққан энг жўн гаплар ҳам бошқаларга гоятда сирли туюларди. Навоий Мирҳожини Пир шу бугун кечасиёқ янги вазирга бу фаройиб воқеани хир-хир қулиб сўйлаб бераётгани ва янги вазирнинг кўкси тоғдай юксалиб бораётганлигини яққол тасаввур қилди.

У инграб ўрнидан туриб кетди. Ташқарига чиқди. Оқшом туша бошлаган боғда қушларнинг кечки хонишлари авжга минган эди. Мулозимлар югуриб келдилар. «Пирим, буюринг»,—деб қўл қовуштириб турдилар. Навоий уларни ўз юмушларига қайтарди. Бир нарсага қатъий қарор бериб дарвозага йўналди. Мулозимлар унинг ортидан ташвиш-хавотир ичда кузатиб қолдилар.

Алишер ҳеч қаяққа қарамай ва ҳеч нарсага чалғимай тўғри ота-онасининг мазорига етиб келди. Қуёш ботиб бораркан, узоқ тиловат қилди. Сўнг бошини яланғочлади-да, ота пойининг тупроғидан ҳовучлаб олиб боши устидан сочди. Бир сочди. Икки сочди. Уч сочди. Сочаверди. Сўнг то Ҳирот қуёши ботиб, атрофга қоронғулик чўккунча қабр пойига юкуниб ўтирди.

Мирҳожини Пир Алишер устидан кутилмаганда шундай ғалаба қозонгандан сўнг босар-тусарини билмай қолди. Унинг тахти равони Ҳирот кўчаларида қирмизи ялов каби учарди. Тахти равон жиловиди йиғирмата гўзал йиғитчалар зебо кийимлар кийиб, қўлларида олтин, биллур қадаҳларда май тутиб юрадиган бўлдилар. Мирҳожини Пир ҳашаматли тахти равонда ўтириб, ўйнаб бораётган йиғитчалар қўлидан олтин қадаҳда май ичар, сўнг уларнинг нозанин чеҳраларидан ўлиб қўярди. Не шоҳлар, Баҳрому Искандарлар ҳам бундай дабдабаю базму маншатни кўрмаган эдилар.

Орадан уч-тўрт ой ўтиб мулозимнинг бу эркаликлари шоҳ мансурнинг қулогига етди. Шоҳ баковул хонадонини талон-торожга буюрди.

Кўп ўтмай Алишер Астрободга кетди. Шоҳдан, саройдан, шаҳзодалардан буткул умидини узди. Баковул Навоий Астрободда экан, яна шоҳнинг ишончини қозонди. Астрободда унинг шогирдларидан бири Алишерни заҳарлашга уринди. Эл-юртда гап тарқалди. Яна Навоийнинг ўзи шоҳ мансур саройини бу фитна

шармандалигидан сақлаб қолди. Шов-шувларни ёлғонга чиқарди. Шоҳ енгил тин олди.

Навоий умрининг сўнги дамигача сарой баковули ортидан йигирма қадам югуриб борганини унутмади. Сўнг бу воқеани «Лисон ут-тайр»га ҳикоят қилиб киритди. Бундан илгарироқ, Навоий «Ҳайрат ул-аброр»ни тугатаркан, унда шоҳнинг бошидан баногоҳ шўрпо тўкиб юборган баковул ҳақида ёзган, у ҳикоятда ҳамма шоҳ энди баковулни ўлимга ҳукм қилади деб ўйлаган, лекин шоҳ баковулнинг қаттиқ хижолат чекканини кўриб, уни жазоламаган, бунинг уялгани ўлимдан ҳам оғирроқ деган эди.

Навоий баковулни кечирмади.

Ўзини ҳам ўзи кечиролмади.

ДАРДЛАР ЁРИЛГАН ЗАМОНДА

Талқинлар
Кичик тадқиқотлар

*«Тургил, олтин косани май қуюб обод айла,
Тўлажак бош косаси тупроқ ила ёд айла,
Охири манзил экан бизга шу жимлик водий,
Еру осмонга солиб гулгула фарёд айла»*

Ҳофиз Шерозий

БИЛСАК ВА АНГЛАСАК

Ҳар биримиз ўзимизда Навоийга муҳаббат туйғусини тўла тарбияламагунимизча, ўзимизни тўлақонли инсон деб ҳис қилишимиз балки қийиндир. Навоийда инсон-парварлик, миллатпарварлик булоғи қайнаб ётади ва бу ҳеч қачон қуримайдиган ва замон ҳодисаларида булганмайдиган булоқ. Биз ана шу булоқдан парвариш олиб, ана шу булоққа муносиб бўлишимиз керак.

Еши элликдан ўтиб бораётганлар Навоийнинг уч йирик санасини кўрдилар. Навоий 500 га кирганда, бир бошқача эдик. Навоий 525 га кирганда яна бир бошқача бўлдик. Навоий 550 кирганда бизнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳатто руҳий ҳолатимиз ҳам ўзгарди. Йиллар ўтган сайин ва умримнинг ўн йилликларини Навоийнинг йиллари билан ўлчашга одатланганим сайин ўзимга ўзим бир саволни бериб тураман:

— Йиллар ўтяпти, хўп, Навоий биздан узоқлашиб боряптими? Еки борган сари яқинлашиб келяптими?

Навоийнинг ёши 500 га кирмагунча биз унинг халқимиз ҳаётидагина эмас, Урта Осиё ўлкалари, Хурон, Афғонистон, Туркия, қолаверса, дунё маданиятларидаги ўрни ҳақида ўйлаб ўтирмаганмиз. Чамаси, бу ҳақда биринчи бўлиб йнгирманчи йилларда бош қотирганлардан бири Абдулҳамид Чўлпон эди. Шукур Холмирзаев халқимизга хос бир одатни хўп топиб айтган, биз ҳар доим кечикиб юрамиз. Навоийни ҳам жуда-жуда кечикиб англаяпмиз ва кечикиб қадрляпмиз. Биз ҳали неча замон тиршиб, урниб, кўп тер тўкиб Навоий кўтарилган руҳий мақомга етиб бормогимиз даркор. Тарихдан кечикиб юришимиз Навоийгагина дахлдор эмас. Мен чор олимларидан В. Наливкиннинг «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» китобини ўқиб ўтириб, қуйидаги сўзларга дуч келдим: «Европа шарқ-шунослари томонидан кўкларга кўтариб мақталган «Бобурнома» сатрларга деярли мутлақо маълум эмас. Мен бу китобни ерли халқ ўртасидаги танишларимнинг энг саводхон деб ҳисоблаганларига бир неча мартаба кўрсатганман ва ҳар сафар шунга ишонч ҳосил қила-

манки, улар бу китобнинг мазмунидан бутунлай беҳабар бўлишлари баробарида, ҳатто умуман шундай китоб борлигини ҳам эшитмаганлар. Шубҳасиз классик бу китобнинг муаллифига келсак, у негадир бунда ёмон ном қозонган...»

Бу ачинқ сўзлар ҳозир бизга қанчалар оғир ботмасин, лекин Наливкин таърифлаётган давр учун маълум даражада ҳақиқат эди. Бу бизнинг қанчалар кечикиб юришимизга онд иккинчи масала.

Инглизлар Байроннинг ёхуд Шекспирнинг кечирган ҳар бир дамини қоғозларда рақам қилиб қўйганлар. Немислар Гётенинг ҳар бир сониясини биладилар. Рус олимлари Гоголь, Пушкиннинг барча дақиқаларини тиклашга муяссар бўлганлар.

Ҳар бир миллатнинг умуртқаси бўлади. Гоголь, Байрон, Шекспир, Гёте шундай умуртқа. Навоий ҳам ўзбек халқининг том маънодаги умуртқаси. Шу умуртқалар ушлаб туради ва тиккайтиради халқларнинг қаддини.

Биз эса ҳали ҳамон Навоийнинг онаси ким бўлганлиги, қайда туғилганлиги, қайси шажарага оидлиги ва ҳатто у кишининг исмлари нима бўлганлигини билмаймиз.

Навоийнинг ёшлик йиллари, мадраса даври ҳаётидан мутлақо беҳабармиз. Навоийнинг тогалари йирик шоир бўлганликларини эшитганмиз. Лекин уларнинг асарларини топиб нашр этиш йўлида бир қадам ҳам ташламаганмиз.

Навоий каби даҳо зотларни англаш ва уларга яқинлашиш учун уларнинг муҳитларини, атрофларини тўла билиш зарур. Биз эса ҳали ҳануз ҳатто Мирхонд ва Хондамир асарларини тўла таржима қилиб нашр этмаганмиз. Хўш, булар аён кўриниб турган нарсалар. Лекин кўринмай ётган нарсалар қанчадан-қанча. Уларнинг сон-саноғи йўқ.

Навоийнинг ҳаёти беҳад бой баёт. Бу ҳаётнинг дамларини бир ерга қуяверсангиз, улуғ денгиз ҳосил бўлади. Биз эса денгизнинг бир қатрасини биламиз ва шу қатра орқали денгизни умуман тасаввур қилишга уринамиз.

— Хўп, шундай экан, Навоий бизга яқинлашиб кел-яптими ёки тобора узоқлашиб бораптими?

Эндиликда Навоийни теран билсак ва англасак, бу

ўзнимизни билиш ва англаш билан баробар эканлигини тушуниб турибмиз.

Навоийни ва унинг атроф тарихини билганимиз, тушунганимиз сайин у бизга яқинлаб келаверади.

Кўп маҳал Навоийни тушунолмайд қийналамиз. Унинг фикр ва тимсоллари дунёси олдида лол бўлиб, бегонасираб турамиз. Унинг тили бизга беҳад оғир бўлиб туюлади. Навоийнинг тили ҳам ўта ўзбекона, ҳам ўта мураккаб. Навоий ўта соддалик билан ўта мураккабликни бир-бирига қовуштиролган, бу ҳодисалардан гўзал бир уйғунлик яратолган эди. У бадий адабиётни, шеърятни содда бир нарса деб тушунмасди. Унинг назарида инсон ҳаёти ва руҳий дунёси қанчалар мураккаб ва кутилмаган фазовий поёнда бўлса, унинг акси бўлган адабиёт ҳам шунчалар мураккаб бўлиши табиий эди. Навоий ўзбек туркий тилини қадимги араб, қадимги форс, қадимги туркий тиллар ҳисобига беҳисоб даражада бойитди. Унинг бойлиги энди бизга мураккаб бўлиб кўринади. Бу даҳонинг мураккаблиги. Уни тушунмоқ учун аввало юратимизда унга муҳаббатни тарбия қилишимиз керак...

КЎНГИЛНИНГ НОЗИКЛИГИ

Навоий ўз замондошлари ўртасида кўнглининг ўта нозиклиги билан машҳур бўлган. Бу ҳақда унинг ҳамасрлари ва муаррихлар ажиб шаҳодатлар қолдирганлар. Биз ҳозир кўнгли нозик деганда кўпроқ инжиқ, тез таъсирланадиган одамни тушунамиз. Кўнглининг нозиклиги аслида тенгсиз бойлик. У оламни тушуниш ва ҳис қилиш бойлиги. Кўнглининг нозиклиги ҳеч истисносиз атрофдаги барча нарсалар, барча ҳодисалар ва мавжуд ҳаракатларга бадий кўз билан, нафосат нигоҳи билан қарашдир. Фақат қараш эмас. Балки энг олий савиядаги нафосат назари билан баҳолашдир.

Кўнгли нозик бўлмиш одамларнинг яшашлари жуда қийин кечади. У атрофни тушуниб, англаб турадию, атроф эса кўпинча уни тушунмайди. Тушунганда нотўғри тушунади. Эки энг ёмони—тушунганда, тушуниб, бу нозикликни ерга уришга, унга талафот етказишга, кўпинча, унинг устидан кулиш ва масхаралашга уринишлар ҳам бўлади.

Навоий ўз даврининг ўта фаол кишиси сифатида мана шу каби тушунишлар ва тушунмасликларга тез-

тез дуч келган. Бу ҳол унинг барча асарларига ҳам жуда кучли таъсирини ўтказган.

Кўнгли ўта нозик одамлар дунё ишларини нозик идрок қилишлари баробарида ўзларига ўзлари яна ўта танқидий қарайдилар. Оламни англашдаги нозиклик ўзини англашнинг нозиклигига айланади. Бу ўз Руҳининг барча паст-баланд мақомларини англамоқдир. Навоий ўзининг нималарга қодирлиги ва нималарга қодир эмаслигини теран билади. У ўзини тўхтовсиз танқид қилади, ўзи ҳақида ҳақирларнинг ҳақири даражасига тушиб фикр юритади.

Навоий кўнглининг ўта нозик тарбияланганлиги ва шу билан бирга бу нозикликнинг туғмалиги ажиб бир тарзда унинг хат-услубига ҳам кучли таъсир кўрсатади. Навоийнинг бадний услуби тамомила унинг кўнгил нозиклигига қамралгандир. Худо айтган: биз оламни илм бирлан қамраб олдик. Худонинг сўзидаги «қамраш» маъноси менга беҳад ва бепоён бўлиб туюлади. Буни англаш учун назаримда одамнинг тушунчаси ожизлик қилади. Қамраш Худонинг сирин. Биз бу сирга даҳл қилолмаймиз. Лекин Навоий қалбининг нозиклиги унинг бутун бадний услубини қамради десак, Навоий даҳосининг гўзал ва сирли оламига нечукдир яқинлашгандай бўламиз.

Навоий бадний услубидаги:

ўта муболағадорлик

ўта рангинлик

ўта ҳаяжон

ўта такрор

ўта ўз-ўзини танқид —

шоир қалбининг ўта нозиклигидан туғилади.

Навоийни туғма нозик дедик. Бу бизнинг эмас, асрдошларининг кашфиёти.

Туғма нозиклик ҳазратни бутун умри давомида бир зум тарк этган эмас. Туғилгандан то сўнгги дамгача Навоийнинг барча ҳаракатларида шу нозиклик зоҳир. Айтиш мумкинки, нозиклик унинг қадамларини бошқаради.

Навоий «Лисон ут-тайр», «Маҳбуб ул-қулуб» синга-ри улуг асарларини умрининг охириги йилларида яратди. Навоий бу даврда шоҳу шаҳзодаларнинг тинимсиз тахт ва тож талашларидан беҳад чарчаган ва Бойқародай маърифатли шоҳ тузган йирик давлатнинг муқаррар инқирозини сеза бошлаган эди. Лекин ижтимоий

турмуш довуллари уни қанчалар ҳолдан тойдирмасин ва озурдадил қилмасин, у ўз қалбининг бебаҳо бойлигини андак бўлсин йўқотмаган эди. Кўнглининг нозиклиги ҳамон асарлар яратишга чорлар эди.

Назаримда бу нозиклик болалик чоғларида саргардонликда устод Шарафиддин Али Яздий билан учрашганда, унга тақдирнинг инояти билан рўбарў келганда, шариф зот билан савол-жавоб қилганда ва ниҳоят унинг муборак дуосини олгандаёқ намоён бўла бошлаган эди. Бу нозиклик жуда эрта ёшларида мактабда сабоқ ўқиб, ҳамсабоқлари «Қаломуллоҳ», «Гулистон», «Бўстон»ни такрорлаб, у эса Шайх Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» — «Қушлар тили» достонига ошиқи беқарор бўлган кезларида юзага чиққан эди.

Тақдир пешанага ёзилган бўлади, дейдилар. Балки ростдир. Лекин тақдир илк дафъа одамга рўбарў келадиган дам ҳам бўлади. Бу дам толе демакдир. Одам боласи шуида ўз толесини учратганини англаса, сўнг бу толе унга умр бўйи ва эҳтимол асрлар бўйи унга ҳамроҳлик қилади.

Навойи болалик фаслида, энди сабогини чиқараётган паллада Атторга ва унинг буюк асарига дуч келгани — толе билан учрашув эди.

Навойи бу учрашувгача қушларга ошиқ ва уларга маҳлиё бўлганмиди-йўқми, буни аниқ айтиш қийин. Лекин у Атторгача ўз гўзал боғчасидаги неча турфа қушларга эътибор бермаганда, уларнинг не ажиб сайрашларига қулоқ солмаганда, эҳтимолки, унга мактабда сабоқ чоғи «Мантиқ ут-тайр» ҳам дуч келмасди. У Атторнинг достонигача қушларга ва уларнинг қўшиқларидаги турфа оҳангларга қизиқиб юрдики, бу қизиқишнинг сирли қўллари унга «Қушлар тили»ни тутқизди. Қушлар нима деркин? Уларнинг бунчалар анвойи-анвойи сайрашларидан мурод нима? Қушларнинг ерда эмас кўкда учишларидан мақсадлари борми? Ана, кўк кабутар тиниқ Хирот осмонида учиб борадур. У шу учиб бораётган маҳалда ўзининг қаерга учиб бораётганлигини биладими? Қаерга нима учун қўнишини олдиндан биладими? Еки шу учганча тўхтамай учиб кетаверадими? Ҳа, ҳа, қуш қаерга боршини биладими?

Алишер Аттор достонини қўлига олгунча шу саволлар устида ўйлаган. Унинг нозик кўнгли доим қушларга интилган. У кўп замон тушида анвойи қушларни

кўрарди. Тушларида уларнинг сайрашлари қулогидан аримасди. Алишер улкан боғнинг гўзал кунжакларида қушларнинг овозларига қулоқ солиб соатлаб жим ўтиришни севарди. Қушларнинг сайрашларини тингламаган ва уларни юрагига сингдирмаган одам ҳеч қачон шоир бўлмагай.

Алишер Атторнинг достонини сабоқ чоғи қўлга олди-ю, сўнг уни қўлдан қўймади. Қушлар билан ошно тутишиб, уларга неча саволлар бериб, жавоб ололмаганлари боиси энди унга аён бўлди. У биринчи мартаба қуш тили, қуш сўзи, қуш нутқи деган иборалар устида диққатини қўйиб ўйлади. Ҳа, ҳа, қушларнинг ўз турфа тиллари, ўз турфа сўз ва нутқлари бўлар экан. Улар бир-бирлари билан баҳслашар ва баҳслари ичида Яратганнинг ҳақиқатини қидирар эканлар. Алишер бобосидан Сулаймон деган набий ва унинг Осаф ибни Бурҳиё деган амакиси ҳақида эшитган эди. Қушлар Сулаймон пайғамбарга тобе эканлар ва доим унинг айтганларини адо этар эканлар. Лекин Сулаймон шунча улуглиги билан қушлар нима ҳақда сўйлашганлари, нима истаганларини баён этиб кетмаган экан.

Алишер Атторни ўқиркан, унинг юрагига илоҳий сўзлар қуюлди. У қушларнинг сирли тилига ошно бўлди. Алишер бошқа ҳамма нарсани унутди. Бу китоб унинг табиатини шунчалар чоғ қилиб юбордики, ҳар ерда ундан ўқиган сўзларни ёд айтиб юрадиган бўлди. У қушларнинг сўзлари устида соатлаб ўйлаб ўтирар ва бирдан бу сўзлардаги ғалати маънолар унга очилар, шунда унинг мурғак юраги чексиз нашьаларга тўлиб кетарди. «Завқ кўп хушҳол этар эрди мени. Шарҳи онинг лол этар эрди мени», деб ёзади Навоий бу ҳақда орадан қарийб эллик йилдан ортиқ вақт ўтгач «Лисон ут-тайр» достонида. Завқ, ростдан ҳам, Алишерни хушҳол этти-ю, лекин кутилмаганда, унинг аҳволида бошқача бир ўзгариш ясади. Алишернинг қушлар ҳикоятлари тузилган дафтарга эътиқод ва муҳаббатини ортган сари у элдан, ошною биродарларидан узоқлаша бошлади. Қушлар китоби унинг ёлғиз дўстига айланди: «Ул китоб эрди анису хилватим», деб ёзади Алишер. У кўпчилик ичида юришдан, гала-ғовур одамлар йиғилдиган жойлардан ва умуман, одамлардан қочиб, хилватни ихтиёр этди. Бора-бора қушлар китобини тўхтовсиз такрорлашлар ишққа айланди. Алишер шайдо бўлди. «Оқибат ишқ айлади шайдо мени»,

деб ёзди Навоий эллик йил ўтгач. Алишерга Қушлар китобидаги ҳаёт ва қушлар китобидаги сўзлар ҳаётдан ортиқроқ кўринди. У китобга ва унинг сўзларига том ошуфта бўлди. Атрофдаги барча нарсалар бемаъни бўлиб туюлди. Фақат китоб сўзларининг лаззати ва ҳаёли билан нафас олди. Шунда ёш Алишерда узлатга чекинмиш фикри туғилди.

Алишернинг сўзга қизиқиши савдога айланганини атрофдагилар кейин пайқадилар. Ота-онаси бу савдо телбаликка айланмай туриб унинг олдини олишга киришдилар. Қушлар китоби Алишердан яширилди. Ҳатто бу китоб ҳақида сўзлашишни ҳам ман этдилар. Лекин қушлар сўзи савдоси Алишернинг кўнглида анча чуқур илдиз отиб бўлган эди. У анчагача мутлақ ҳаёл ичида юрди. Китоб унинг отабини юрагига буткул муҳрланиб қолган эди. «Ондин ўзга сўзга майлим оз эди, Қуш тили бирла кўнгил ҳамроз эди», деб ёзди Навоий. Мана шу фавқулодда ҳамрозлик эллик йилдан ортиқ давом этди. Сабийликда орттирилган кайфият Навоийни ҳеч қачон тарк этмади. Кўнгилнинг туғма нозиклиги, орада айтиб ўтай, бу сўзни Алишер талаффуз қилган каби «нозук» деб талаффуз қилсак, сўз эҳтимол биз кузатган маъно кайфиятини янада равшанроқ ифодалайди, Алишерни Қушлар китоби мутолаасига етаклаб келди. Қушлар китобига шайдоликдан сўнг кўнгил нозуклигига бошқа бир нозуклик қўшилди. Кўнгилга олий сўзлардан маърифат ва ҳақиқат тарбияси кириб келди. Қушлар китоби кўнгилдаги даҳо нуқталарни шиддатли тарзда очиб юборди.

Навоий шеъриятининг тўрт хазинасини яратиб ҳам, дostonчиликнинг панж ганжини майдонга чиқариб ҳам, ҳеч бир вақт Қушлар китоби ёзишни ёдидан кўтармаган кўринади. Қушлар китоби ёзишни у жуда эрта кўнглига туккан, лекин ўз эътирофига кўра Қуш тили олдида ўзини нотавон сезган, бунга амалга оширишда юзага келадиган душворликларни енгиб ўтишга то эллик саккизга киргувчи ҳам ўзида ишонч сезмаган. «Олтмишқа умр қўйғонда қадам, Қуш тилин шарҳ этгали йўндум қалам», деб ёзди Навоий.

Ҳа, «Лисон ут-тайр» эллик йил Навоийнинг кўнглида ёзилди. Эллик йил у даҳонинг кўнглида тугун бўлиб ётди. Эллик йил оламга шердек наъра тортган шоир бу тугунни ечолмади. Роз эшигига яқинлашолмади. Сўнг олтмишга қадам қўйганда ҳар тун шам

ёруғида ўтириб ўз эътирофича, қирқ-эллик байтлаб қоғозга туширди. Алишер Қушлар ҳақидаги китобини жуда тез ёзиб тугатди. У нозук кўнгилда пишиб етилган, тошқин умрнинг суронли йўлларнда ҳаёт синовидан ўтган эди.

Навоий бу асарини ҳам туркий эл қошида тўла жавобгар одам бўлиб ёзди. Ўз эли олдидаги жавобгарлик туйғуси ҳали ҳеч кимда бунчалар қудратли тарзда намоён бўлмаган эди.

Навоий ижодкор сифатида озод инсон эди. Озодлигининг даражаси жавобгарлигининг ҳам даражаси ва йўналишини белгилайди. Навоий барча асарларини туркий қавм олдида ўта жавобгар инсон каби ёзганлиги кишини ҳайратга солмай иложи йўқ.

Навоий кўнглининг нозуклиги Қушлар китобининг жуда кўп нуқталарида гўзал бир мақомда муҳрланиб қолган.

Навоий Қушлар ҳақидаги китобининг охирида Қақнус ҳақидаги қадим шарқ ҳикоятини келтиради. Бу ҳикоятнинг аввалдан маълум чизиқларига Навоий ҳеч қандай ўзгариш киритмайди. Лекин Қақнус ҳикоятини кутилмаганда ўз ҳаёти ва бу Китобни ёзаётган чоғидаги ўз ҳолатига тамсил қилиб келтирадики, гўё бу ҳикоят чироғи Навоий ҳаётига бирдан бутунлай ўзгача шуъла ташлагандай бўлиб туюлади. Қақнус учигача қанот боғлагандан то умрининг охириги дамигача хилват бир ерда қуруқ ўтин йиғади. Умри поёнига етгач, у қуруқ шохлардан тўпланган тепа устига чиқади-да сўнгги хуш олғувчи қўшиғини айтади ва сўнг ўт келтириб шохларни ёқади ва ўзини шу улуғ аланга ичига отади. Гулхан ёниб бўлгач, умр гулханининг кули остидан янги Қақнус бош кўтариб чиқади.

Алишер ўзини шундай умр бўйи қуруқ ўтин йиғган ва хирмон ясаган Қақнусга қиёс қилади. Умр хирмонига ўт қўядиган палла келди, дейди у. Бу улуғ гулхан ичидан Алишернинг Қушлар ҳақидаги китоби тугилади. У бениҳоя ҳақирлик билан ўтинларни улуғ Шайхнинг — Атторнинг дарёсидан йиғганлигини айтади. Биз юқорида кўнгли ўта нозук одамлар ўзларини олам қошида ўта ҳақир тутишлари ва ўзларига ўта танқидий кўз билан қарашларини эслаган эдик. Мана. Навоий Қушлар китобида шунча буюк сўзларни ёзиб ва ажиб меъморлик кошонаси қуриб ҳам охирида яна айтади: «Мен бу дарё ичра дурри покни Топмайин

йиғдим эса хошокни Найлайн бу эрди мақдурим менинг...» Навоийни комил жавобгарлик туйғуси билан яшаган инсон дедик. Бу фавқулодда жавобгарликнинг манбаи ҳам яна бориб ўша кўнгли нозуклигига етади. Жавобгар одам эса ўз елкасига бошқалар кўтаролмайдиган юкларни қўяди ва бу юкларни тарих қаърларидан, неча-неча қарн-ақронлар орасидан олиб ўтишликни кўзлайди. Навоий халқ учун ўз ухдасига қанча улуг юк олса, унинг ўзига қараши шунча танқидий тус олади. Бу ўз-ўзини танқид гоҳо ўз-ўзидан ўта норозилик тарзида кўзга ташланади, бу айниқса, Қушлар китобининг бошланишидаги Муножот бобида кескин ифодаланади. Навоий бунда ўзини, ўз ижодини сира аямаган инсон сифатида кўзга ташланади.

У ўтган бутун умрига назар ташлайди. Назарида умрини ўткинчи ҳою-ҳавасга, нафс ва ошиқ-маъшуқлик ўйинларига сарф қилиб елга созуриб юборгандек туюлади. Энди ўзининг аввалги ошиқлигидан ҳам маҳбубнинг жонга ўт солгувчи турли жилвасоз ва афсунгарликларидан нафратланади. Бу маҳбубсиз тирикликни ўлим билан тенг кўрган дамларидан энди уялади. «Олло-олло ўлтурур шармандалиқ Ёдима келса бу янглиғ бандалиқ...»

Юз қаролиғ онча бўлмиш жаҳл аро,
Ким кўзумга қилди оламини қаро.
Қилмадим умрумда бир ракъат намоз,
Сарбасар маҳзу ниёз, эй бениёз.
Ҳаргиз андоқ қўймадим туфроққа бош,
Ким кераклик бўлмағай бошимга тош.
Бермадим ҳаргиз гадоға бир дирам,
То ўзумни кўрмадим соҳиб карам.
Тутмадим отинг қилиб фарзоналиқ,
Сабҳа элдин осмойин юз доналиқ.
Бир амал ҳаргиз риёсиз қилмадим,
Ризқсиз ҳаргиз ўзумни билмадим...

Умрнинг поёнида ўз-ўзига бунчалар аёвсиз, рўй-хотирсиз сўзларни айтиш учун, билмадим, ким бўлиш керак. Бунинг устига булар шунчаки сўзларгина эмас, Ҳақ олдидаги, халқ олдидаги, келаятган асрлар олдидаги уэрхоҳлик ва мабодо таъбир жоиз бўлса, тавба эди.

Ўз ҳаётидан чиқарилган жуда аччиқ Хулоса эди.
Навоий ўзининг Қушлар китобида ҳақ ва мажозий

ҳақиқатни ахтарган қушларини тирикликнинг етти водийсидан олиб ўтди. Қушлар йўқлик — фано водийсига етганда ўзларини танидилар. Ахтарган нарсалари ўзларида мужассам эканлигини билдилар.

Навоийнинг ўзи ҳам Ҳақ йўлида ана шу етти водийни босиб ўтмадими? Фано водийсига етиб келганлигини аён сезмадими? Ва шу водий ичида туриб ўзига Фоний тахаллус топмадими?

У «Ҳақиқат сирлари»ни англаб етгани учун ҳам ва алалоҳир шу етти водийдан аввал гўдакликда, сўнг эллик йил мобайнида ўз умри баробарида ўтгани учун ҳам бу улуғ китобини умрининг якуни яқинлаганда ёзди.

Навоийнинг улуғ руҳи ҳамиша дарवेशлик ва сўфийликка мойил ва талабгор эди. Лекин у Ҳақиқат сирига етиш учун таркидунё қилмади.

Балки ҳеч тўхтамай эл-халқ учун тер тўкди.

У Ҳақ, Фано қошида қандай жавобгарлик ҳис қилса, Халқ ва Тарих олдида ҳам шундай жавобгарлик сезарди.

Сўз таниганда қуш тилига шайдо бўлган бу мислсиз зот мудом Қуш тили билан қўшиқ айтди. Бу тилни халқига мерос қолдирди.

ИККИ ДЕБОЧА АРО

Алишер Навоий доим улус ичида яшади, доим улус қуршовида бўлди. У улуснинг бутунлиги, бирлиги, ободлиги ва қудрати учун курашди. У улусни беҳад севар эди. Шу билан бирга улусдан беҳад озурда эди. Жуда ёш чоғларидан бошлаб бошига улус ғавғо ва можаролари тушди. Ёш чоғларидан темурий мирзоларнинг ўзаро ғоятда беҳосил, лекин ўтакетган қонли талашлари ва тортишувларини кўрди. Навоийнинг ота-она аждодлари темурийлар хонадонлари билан хонавода ва хоназода бўлиб кетган эди. Мен ҳатто баъзида Навоийнинг асли аждодлари шаҳрисабзлик бўлсалар керак, деб ўйлаб юраман. Ҳеч шубҳасизки, унинг боболари Амир Темур ва унинг улуғ хонадонига жуда яқин кишилар бўлганлар. Навоий ўзининг томир-томирлари темурийларга илдиз боғлаб ажратиб бўлмас даражада тутаниб ётганлигини билади. Ўзи ҳам то бир зум бўлсин ушбу илдизлардан ажралолмайди. Лекин шу билан бирга бу улуғ хонадон ўзаро тахт талашиб, мулк, юрт

талашиб ўзини ўзи қуритиб, қуриб бораётганлигини кўриб ва кўрганидан ҳам аъло ҳис қилиб туради.

Навоийни мана шу мирзойи қирғинлар ҳаддан ташқари чарчатган эди. Унинг тушларига қон оқаётган дарёлар ва тагида қонлар қуриб қолган сўхта дарёлар кирарди. У бу дарё узоқ замонлар қуриб ётажагини сезган эди. Ўзининг башорати ўзига ғоятда қўрқинчли кўринарди. Лекин атрофига қараса, шаън, доно, ўткир фаҳм, сўзамол темурийзодалар билан муомала қилса, уларнинг лаззатпарастликларда нозуклашиб кетган чехралари, нозиклашиб бораётган қўллари, ўта ингичка табассумларга мойил лаблари, лаззатли рўёларга қарай-қарай йилтираб кетган қийиқ чиройли кўзларида дам-бадам тирқираб кетадиган шармандаликларда башоратнинг кўп қўрқинчли нишонларини кўрарди.

Темурийлар учун қўрқинч Навоийни ҳаддан ортинқ ҳолдан тойдирарди. У доим уруш ҳолатидаги шахзодаларнинг ораларига тушар, тўхтовсиз ота билан фарзандларни, акалар билан укаларни, қони бир, томири бир, лекин нияти бошқа кимсаларни яраштириш мушкулликлари ичра кун кечирар, шахзодаларга тўхтовсиз хатлар ёзар, подшони эзгу ишларга ундар, бир дам натижаларга эришгандай бўлар, лекин кўп ўтмай низолар яна бошқатдан, аввалгисидан ҳам кучлироқ шиддат билан аланга оларди.

Навоийни толдирган, унинг умрини қисқа қилган ва ҳатто насл қолдиришдан мутанаффир қилган асосий сабаблардан бири ана шу ўзаро низолар эди.

Навоий табиатан ёлғизликни севарди ва ёлғизликка интиларди. Ва ҳеч қачон, тақдирнинг ўйинлари ва масхарабозликларини қарангки, ёлғиз қололмасди. Ёлғизликка етолмасди.

Навоий табиатан ўта нозик эди. Доим хаёлининг домда эди. Унинг нозик табиатига ёлғиз бир куч ҳоким ва ҳукмпармо эди. Уни улуғ соҳиба — шеър Илоҳаси бир зум тарк этмас, бир зум тинч қўймас эди. Шеър Илоҳаси Навоийнинг кўнглида таърифга сиймайдиган гўзал, чексиз хоналарга эга сарой қурган эди. Илоҳа шу мўъжиз саройда яшар ва тўхтовсиз Навоийга сўз айтарди.

Навоий айни йигитлик чоғларида эл-улус талаби билан тартиб берган биринчи йирик девони «Бадое ул-бидоя»да айтади:

Кўнглумда не маъни ўлса эрди пайдо
Тил айлар эди назм либосида адо
Ул назмга жонни қилибон халқ фидо
Солурлар эди гунбази гардунга садо.

Кўрдингизми, Илоҳа унга мудом шеър шивирлаб туради. Кўз ўнгида сўз оламининг гўзал манзаралари намоён бўлади. Навоий шу оламдан чиқмасликни, шу манзараларни муттасил қоғозга туширишни истайди. Лекин тўртинчи иқлим — Хуросон! подшоҳлигининг барча ғавго-тўполонлари аллақандай сирли иплар билан унинг бутун вужудига уланган, ҳар замон бу иплар шиддат ва изтироб билан тортилади. Шоирни Илҳом ва шеър Илоҳаси тортиқ қилган оламдан низо ва ғаразлар оламига тортиб кетади.

Сукротни Афина халқ мажлиси ўлимга маҳкум этганда, улуғ мутафаккир охирги марта ўзига ҳукм ўқувчиларга қарата шундай деган экан: «Айё, афиналиклар, ўлимдан қутулиб қолиш қийин эмас, лекин, мана, фосиқликдан қутулиш анча мушқулроқдир: бузуқлик ўлимдан ҳам тез етиб келади». (Платон. «Сукрот таърифномаси.») Бу ғоятда теран фикр орадан қарийб уч минг йил ўтаётганига қарамай ҳамон ўз кучини йўқотмаган. Навоий бузуқлик ўлимдан кучлироқ эканлигини айниқса, умрининг кейинги ўн беш йили давомида жуда қаттиқ ҳис қилди. Унинг кўз ўнгида бутун Хуросон, Мовароуннаҳр мулкида биродаркушлик урушлари авж олиб борар, бир туркий эл иккинчи туркий элнинг кўзини ўяр, қувғин қилар, экинзорларини бузар, яйловларини қон билан суғорар, гўзал шаҳарларини вайронага айлантирарди. Навоий кўз ўнгида бузуқлик ва бузғунчилик ўлимдан ҳам шиддатлироқ тусга кира борарди.

Ҳолбуки, Навоий шоир эди. Платон айтган экан: «Шоир — ҳавоий қанотли ва муқаддас хилқатдир; у илҳом ва жунунга берилган чоғдагина яратади». Платоннинг бу сўзлари Навоийга инсбатан юз бора, минг бора ҳақдир. Навоий табиати шундай эдики, уни Илҳом бир зум ҳам тарк этмас, шеър Илоҳаси ундан бирон марта аразлаган эмас. Илҳом ҳолати унинг учун доимий эди. Бу жиҳатлардан Навоий ер юзида ноёб даҳо соҳибидир. Бундай Илҳом Конфуций, Достоевский, Толстой, Гёте, Байрон, Фирдавсийга хос эди. Навоий шу қаторда молакаломдир.

Навойй муттасил илҳом қанотида эди-ю, бироқ унда буюк ижодий ишларга рағбат, иштиёқ «Бадое ул-бидоя»-дай улуғ девонни яратгандан сўнг пайдо бўлди. Бу девоннинг юзага келиши гоёта ажойибдир. Навоййнинг ғазаллари йигитлик чоғидаёқ эл-улус ўртасида, шеърпараст темурийзодалар ўртасида шуҳрат топган, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, бутун эл — Самарқанддан тортиб Ироққача бу ғазалларни куйлар, уларга мусиқа боғлар, ёддан айтарди. Муҳаммад Султон каби нозик таъб шаҳзодалар Навойй ғазалларини оққа кўчириб кўпайтирар, эл орасида ёйар эдилар. Муҳаммад Султон Навоййнинг ёшлик ва йигитлик чоғида яратган ғазалларини илк бора тўплаган эди. «Бадое ул-бидоя»нинг яратилишига ҳам шу «шоҳи дарвеш Муҳаммад Султон» сабаб бўлди.

Навойй анчагача девон тузишни ўзига эп кўрмай, бундан ўзини тортар эди. У девон тузиш шоирга улуғ масъулият юклашини теран ҳис қиларди. Кўз ўнгида Саккокий ва Лутфий девонлари ва уларнинг шуҳрати турарди. Ўзини ҳали — йигирма беш ёшларида — девон тузиш учун етилмаган деб биларди. Лекин Муҳаммад Султон ҳам бўш келмас, бу борадаги илтимос ва таклифларини қайта-қайта айтишдан чарчамасди. Навойй эса унга шеър билан шундай жавоб берарди:

Ҳар кун яна бир ишқ иладур афсона,
Ҳар тун яна бир шамъгадур парвона,
Иш анга жунун, манзил анга майхона,
Девон ясамоқни не билур девона?

Лекин мамлакат тепасига олтиншинчи йиллар поёнида Ҳусайн Бойқаро келиб, ўзаро урушлар маълум бир тарихий вақт давомида босилган ва шу вақт ичида Бойқаро тимсолида шоҳ эмас, дарвеш устун чиқди. Навойй уни кўпроқ дарвеш дейиш ва дарвеш деб тасаввур қилишни севарди. Дарвеш деганда у энг олий покизалик, ҳалоллик, тўғри сўзлик ва тўғрилиқни назарда тутарди. Дарвеш шоҳнинг кўп ишлари адолатли эди ва бу Навоййга тенгсиз кўтаринкилик бағишларди. Биринчи девон шундай кўтаринки шаронгда тартиб берилди.

Навойй барча иккиланиш ва шубҳалардан халос бўлди. Бу орада унга ғайбдан бир садо келди. Бу садо сўнг унга умрининг охиригача йўлдош бўлди. Ўйлайманки, бу яна ўша Илҳом ва шеър Илоҳасининг овози

эди. Садо Навоийга шундай танбеҳ беради ва уни шундай тўғри йўлга бошлайди:

Қи: «Фалон, бу не тийражонликдур?

Не бало ажзу нотавонликдур?

Ранж кўрмай киши топарму фароғ?

Қўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?

Тухм ерга кириб чечак бўлди,

Қурт жондин кечиб ипак бўлди,

Лола тухмича гайратнинг йўқму?

Пилла қуртича ҳимматнинг йўқму?

Садонинг — Навоий уни «Хирад пири» деб атайдиган — бу танбеҳи Навоийга бутун умр кор этди. Унда улуг ишларга рағбат уйғотди. Бир улуг асар иккинчисини етаклаб келаверди. Қўп ўтмай «Наводир ун-ниҳоя» яратилди. Ана шу икки буюк шеър майдонидан туриб, Навоий сўнг «Хамса»га, сўнг «Хазойин»га журъат қилди.

Булар муқаддас бир оби ҳаётким, у халқни барча қирғинлар ва барча забунликлардан омон олиб чиқди.

ДИЛПИСАНД

(Мактубларда Навоий сиймоси)

Нома ва мактублар маданий инсон кашф этган мулоқотларнинг энг гўзал, энг таъсирчан ва энг қулай воситасидир. Шарқда негадир нома ёзиш Европада бўлганчалик кенг миқёсда урфга айланиб кетмаган. Лекин Шарқ адабиёти номанинг гўзал шаклларини яратган. Нома Шарқдан чиқди. Фарбга борди. Фарб маданий ҳаётининг ажралмас узвий қисмига айланди. Урта Осиё адабиётларида номалар гарчи мустақил жанр сифатида шаклланган бўлса-да, лекин умуман ёзишмалар оддий халқ ўртасида кенг тарқалмади. Хатларни сақлаш ва нашр этиш ибтидоий даражада қолиб келди. Шунинг учун барча йирик адибларимизнинг ёзишма бисотлари ғоятда камбағалдир. Ҳолбуки, ёзишмалар ҳам даврлар, ҳам давр одамларининг қиёфаларини келажак насллар олдида равшан қилувчи шаҳодатлардир.

Шарқ адабиётлари бу шаҳодатнинг инсон ҳаётида қанчалар муҳимлигини ҳаммадан илгари англади, ёзишмаларни асарлар ичига турли шакллар ва турли мун-

дарижа йўналишларида олиб кирди. Лекин сўнг ижтимоий турмушда бошланган қарахтлик, мулоқотларга лоқайд қараш, тор қобиқларга ўралиб яшаш ва шуларнинг ҳаммасидан келиб чиқадиган ва ҳаммасининг онаси бўлган танбаллик, эринчоқлик ёзишмаларини ибтидоий мавқега тушириб қўйди. Халқнинг қўли, агар таъбир жоиз бўлса, ёзишмадан чиқиб кетди. Бизда йирик наср жанрлари жуда кеч шаклланаётганлиги ва урф бўлаётганлигининг сабабларидан бири ҳам ёзишма маданиятининг муртак ҳолида қолиб келганлигидир. Мактуб маданияти — ёзув маданияти, ёзма маданиятининг бебаҳо бўлаги. Мактуб маданияти эътиборсиз жойларда ёзма адабиёт қулоч ёзиб ривожланмаган бўлади.

Мактуб явалло фикрлашга, атрофга разм солиб қарашга, яхши-ёмонни танишга, ҳар нарсага мустақил баҳо беришга, ўз фикрига эга бўлишга, кузатувчанликка ўргатади. Шулар баробарида мактуб ёзиш инсон ижтимоий фаоллигининг энг ёрқин кўринишларидан биридир.

Ҳаракатдаги инсонпарварлик деган ибора бор. У инсонпарварликнинг энг олий кўринишидир. Ҳаракатдаги инсонпарварлик бу ҳар кун, ҳар йил, кун сайин, соат сайин, дам сайин амалда инсонпарварлик билан шуғулланиш, унга қулоч-қулоч сўзларда эмас, амалда риоя қилишдир.

Алишер Навоий амалий инсонпарварликнинг дунё адабиётларидаги жуда ёрқин намояндасидир. Навоий асарларининг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳарфи инсонпарварлик ғоясига хизмат қилганидек, Навоий ҳаётининг ҳар бир дақиқа, ҳар бир соғинаси ҳам инсонпарварлик ишига бахшида этилгандир. Навоий инсон бир-бирини парвариш қилиш учун туғилади деб тушунган. Бир-бирини парвариш қилиш нима дегани? Камолат бир-бирини парваришдан пайдо бўлмайдими? Саодат бир-бирини парваришдан туғилмайдими? Маърифат бир-бирини парвариш туфайли юзага келмайдими? Муруват, марҳамат бир-бирини парвариш қилиш истаги эмасми? Камолат келтирмаган, саодатни яқинлаштирмаган, марҳамат туйғусини уйғотмаган ҳар қандай сўз пуч сўздир. Пуч сўзларга ўрганиб қолган халқ қашшоқлик ва разолатлардан қутулишда қийналади. Пуч сўзлар ҳар нарсадан ёмондир. Атрофимиз, эътибор берингизким, пуч сўзларга тўлиб ётибдир. Пуч сўзлар

пуч ҳаётининг маҳсули. Пуч ҳаёт эса, пуч сўзларни ур-
читади.

Навоийнинг «Муншаот» деб номланган асарига жамланган иншоларида унинг энг юксак мақомдаги инсонпарварликка интилгани ва шунинг баробарида пуч сўзлар, пуч интилишлардан буюк бир изтироб ичида яшаганлигига гувоҳ бўламиз.

Навоийнинг мактуоларига кўпроқ салтанат валнаҳд-ларига битилгандир. Навоий Ҳусайн Мирзо фарзанд-ларига ўзини мураббийдек тутати. Уларни ўз фарзанд-ларидек севади ва хусусан, Бадиуззамон мирзога ёзган иншоларида замонасининг қанчалар фозил, қанчалар маданий ва қанчалар ҳукамо кишиси бўлганлиги кўзга ташланади. Навоий ўзбек элининг фарзандлари ҳам худди форс эли фарзандлари каби иншоси дилписанд ва имлоси аржуманд мактублар ёзишга ўрганишларини орзу этади. Шундай орзу йўлида ўзи биринчи қадам қўяди ва турли йилларда ёзилган мактубларни жам-лаб, «Муншаот», яъни мактублар китоби яратади. Навоийнинг шаҳзодаларга мактублари бу — шаҳзода-ларга мактубларгина эмас. Улар ўша даврнинг барча ёшларига, барча эл-юрт йўлида хизмат қилувчиларга қаратилган деб тушунмоқ керак. Навоий ўз хатларида замон ёшларининг эътиборларини нималарга торта-ди? Аввало, хатларда буюк шоир ва мутафаккир беҳад хоксор инсон каби намоён бўлади. У подшоҳ хонадони эшигида ўзини тупроқ деб билади. Ўз сўзларини хок-сорлик остонасидан туриб, жаҳонга ҳукмини ўтказишга отланган шаҳзодаларга қарата айтади, тўғрироғи, «арзга еткуради». Навоий мактубларида шаҳзодалар-нинг бебошлиги, айш-фароғатга берилганлиги, ҳар бири ўзича мустақил подшо бўлиш учун ўлиб-тирилиб ҳа-ракат қилганлиги, ўзаро низолар ва қирғинлар ичида қонга ботганлигидан ортиқ даражада қайғуради. Шу-нинг учун шоирнинг хатлари фожиали нидоларга тўла-дир. Биз ўз ишимизда Навоий хатларида унинг сиймо-си ва шахси қандай гавдалангани, Навоийнинг ижти-моний ва инсоний қарашлари қандай ифодаланганига асосий эътиборимизни қаратамиз.

«...Бу фақри хоксор ва бу хокиваши безътибор-ким,— деб ёзади Навоий чамаси Бадиуззамон мирзога,— бу давлатлиғ эшик остонасиға туфроғдек тушуб эрди-му хаёлимда бу эрдиким, магар ажал сарсари туфро-ғимни бўсағадин совурғай ва ўлим сайли хошоқимни

бу эшикдин сургай ва лекин хаёл ботил (бекорчи) экандур ва муддао отил (беҳуда).

Бу учурда (вақтда) юқоридин бу фақир хизматиға рақаме тортилди ва убудиятиға (қуллингга) қаламе сурулдиким, жавоби тасдиқдин ва хитоби сидқдин ўзга биллмади...

Ҳосил, шаввол ойнинг йигирми олтисида душанба куни ижозат бўлиб, Марвдин Астрободға азимат иттифоқи тушди. Энди, агарчи сизга ҳеч ишда насиҳатга ҳеч эҳтиёж билмасмиз, ва лекин бир-икки сўз айтурдин ҳам чорамиз йўқдур. Оламда ҳаргиз дўстлуқ киши душмансиз бўлмайдур ва аҳбоблиқ одами аъдосиз топилмайдур. Ва тавфиқ нишони улдурурким, андоқ маош қилгайким, дўстлар тили душманлар қошида қисқа бўлмағай ва аҳбоб боши аъдо илайида қуйн тушмағай...»

Инишни давом эттиришдан олдин қуйидагиларни ўзимиз учун аниқлаб ўтайлик. Хатдан шулар равшан бўлади:

Навойи давлатлиғ эшик — яъни шоҳ хонадонини ҳаддан зиёд яхши билади. Бу хонадон аъзоларининг феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари, эл-юртга, салтанатга муносабат ва муомала йўсинлари Алишербекка беш қўлдай маълум. Бу хонадоннинг шаҳзодаларига қай гапни қай йўсинда айтса, қандай таъсир ўтказиши Навойига маълум. У шаҳзода султон Бадиуззамонга ўз сўзлари оғир ботмаслиги чорасини кўради. Ўзини давлатлик хонадон остонасидаги тупроқ деб танитади. У шу олий хонадон остонасидан бир зум бўлсин йироқ тушмасликни кўзларди. Лекин замоннинг совуқ шамоллари ундан, унинг хоҳишларидан қудратлироқ. Замоннинг совуқ еллари шоир хаёлларини елга совуради, уларни беҳуда бир нарсага айлантириб қўяди. У ўзининг олий фармон билан Астрободга жўнатилганини шундай баҳолайди ва буни Бадиуззамон мирзога маълум қиларкан, сафар олдидан шаҳзодага зарур сўзларни ёзиб юборишликни лозим кўради.

Шоир қанча буюк бўлмасин, шаҳзодалар билан сўйлашганда, албатта, уларнинг мавқеига нисбатан ўз мавқеини таъкидлаб ўтишни жуда зарур билади. Йигит ёшига етган шаҳзодага қарата: сиз энди ўзингиз ҳар ишни ҳал қиласиз, ҳар ишга ақлингиз етади. Сиз насиҳатга муҳтож эмассиз, дейди. Кошкийди шундай бўлса. Шундай бўлса, Навойи унга насиҳат учун кетадиган

вақтини бошқа муҳимроқ ижодий, инсоний ишларга сарф қиларди. Лекин ҳамма гап шундаки, Навоийнинг қулоғига шаҳзода ҳокимлик қилаётган вилоятлардан турли ташвишли хабарлар келиб турибди. Шаҳзода бебошликлардан, раиятга зулмдан ва айниқса, маишатбозликлар, майпарастликлардан ўзини тутиб туролмайди. Навоий эса мирзолар хонадонига мансуб бўлган бу каби турли «параст-парастликларни» шоҳ Хусайн саройида ҳам кўп кўрган, уларга ҳар кунни дуч келиб туради. Шаҳзода Бадиуззамон эса ўз уяси — ота саройида кўрганларини ўзи ҳоким ерда, ўз саройида тўла такрорлайди. Навоий кўп нарсалар, кўп сирларни билади. Лекин уларни айтмайди. Бу сирлар бари: «ва лекин бир-икки сўз айтурдин ҳам чорамиз йўқдур», деган узрхоҳлик тагида қолиб ётганини англаш қийин эмас. Ҳа, чорамиз йўқдур... Навоийнинг чораси йўқ. Агар шу сўзларини айтмаса, мулк ҳам, эл ҳам, Навоий ўзи эъзозлаган шаҳзода Бадиуззамон ҳам оғир кулфатларга дучор бўлажаги аниқ. Навоийнинг чорамиз йўқдур, деган сўзини худди мана шундай англамоқ керак. Навоий шаҳзодани биринчи навбатда дўст-душман ҳолидан доимо огоҳ бўлишга даъват этади. Атрофимизни фақат дўстлар ва аҳбоблар эмас, нияти бузуқ душманлар, бадният фосиқлар ҳам қуршайди. Кишининг ҳаёти дўстлар ва душманларнинг уйғун қуршовида кечади. Алишербек ёш султонни атрофга тирик кўз, соғлом назар билан қарашга чақиряпти ва шунга яраша иш, йўриқ тутини илтимос қиляпти. Навоий сўзлари бизга қоронгу, лекин шаҳзодага ғоятда тушунарли ишораларга тўлиқ. Айниқса, унинг маънави сўзлари Бадиуззамонга яхши англашилари бўлиши керак:

«Ва тавфиқ (мадад) нишони улдурким, андоқ маош қилгайким (тирикчилик), дўстлар тили душманлар қошида қисқа бўлмағай ва аҳбоб боши аъдо (душман) илайида қуйи тушмағай...» Навоий шаҳзода билан дўстини уялтириб ва ундан ҳам баттар — унинг тилини қисқ қилиб қўймаслик дўстни оғир аҳволга солмаслик устида муҳокама юритяпти. Чамаси, шаҳзода Навоий нима деётганини, нималарни назарда тутётганини жуда яхши тушунади. Навоий унинг ёнини Султон Бойқаро ҳузуринида олиб, уни не балолардан муҳофаза қилиб, яна боз устига кейин бу иши учун қандай уятлик бўлганликларини билмай иложи йўқ. Бу борада Алишербекнинг тили Бойқаро таъналари олдида қанча маротаба қисқ бўлиб турмаган дейсиз...

Навойй ўзини Бадидуззамонга дўст ва мураббий дес билади. Зотан Бойқаро фарзандларининг тили Навойй каломини айтиб чиққан.

Навойй мирзолар ҳонадони бошига толенинг икки қиличи доим осилиб турганлигини аниқ билади. Бу қўрқинчли қиличларнинг бири — бебошлик, иккинчиси — чоғирпарастлик. Навойй шу икки бало туфайли адолат қуёши қорайиб, мулк тобора инқирозга юз тутиб бораётганлигини кўриб турибди. Улуғ мулкни балки ўзинга сеvimли шаҳзода Бадидуззамон мирзо сақлаб қолар. У шаҳзодани икки хавфдан огоҳлантириш ва уни асрашни ўзининг буюк бурчи деб билади. Хатнинг давомини ўқиймиз:

«Аmmo бировниким, тенгри таоло бир сурук бандалари устига ҳоким қилди — анга ҳеч амри итоати адлча бўлмас ва ҳеч наҳйдин (қайтариш ва ман этиш) ижтиноб (тортиниш) чоғир таркича бўлмас... Ва чоғирни «уммул-хабойис» дебдурлар. Жамъи ёмонлиг андин мутаваллид бўлурким, борча яхшилиқ ва ямонлиқ бу икки нима зимнида мундариждур. Ва илтимос улким, агар муяссар бўлур — куллий, ва агар муяссар бўлмаса, улча мақдурдур, бу икки ишда кўшиш қилғайсиз. Дағи агарчи бу фақир ҳеч ҳисобда эрмасман, ammo эшикда эрконим била йироқ эрконимга бир ҳукм берманғиз ва улча бор Мирзонинг (яъни Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукми ижросида саъй қилиб, ул давлат маслаҳатининг дақойиқидин (нозик маънилари) ҳеч вақт номаръи (кўринмаган, риоя қилинмаган) қўйманғиз. Ва ҳазарот (улуғлар, ҳазратлар) ва маҳодим (ходимлар) била, балки соғир наввоб (ноиблар, ўринбосарлар) ва худдом била хизматкорлиг тарийқин маслук (маҳкам тутиш) тутунгуз.

Сўз мухтасар, бир рубойи била ихтисор қилилур...»
Подшоҳ билан унинг фарзандлари ўртасидаги тортишув ва жангу жадаллар Навоййни оғир изтиробларга солган, айтиш мумкинки, унинг умрини қисқартирган ва ҳаёт шаъмининг эрта сўнишига олиб келган сабаблардан эди. Навойй қўлидан келган қадар бу жанжалларни, тортишув, талашларни бостиришга жаҳд қилди. Ўғилларни ота олдида, отани ўғиллар олдида қаттиқ ҳимоя қилди. Лекин бу жанжаллар ва ўзаро адоватларни келтириб чиқарган ҳодисалар, балки Ҳадича бегим каби зотлар, ҳар қанча улуғ бўлмасин, Навоййдан кучлироқ эди. Толе ва тарих йўлини яхшилиқ, эзгулик йўлига бурнишга Навойй ожизлик қилди. Адоватнинг табиати ғоятда чу-

қур. илдизи ҳар томонга тарқалган эди. Бошқа бир хатида Навоий Бадиуззамонга отанинг фарзанд ҳаётидаги ўрнини тушунтириш учун узоқ тарихларга, муқаддас манбаларга мурожаат қилади:

«...Пайғамбар... буюрубтурким, тенгри таоло ризоси ота ризосига вобастадур ва тенгри таоло газаби ҳам ота газабига вобастадир. Бас, киши ота ризосин ҳосил қилса, тенгри таоло ризосин ҳам ҳосил қилмиш бўлғай ва ота газабига учраса, тенгри таоло газабига учрамиш бўлғай. Мундоқ бўлгондин сўнгра киши нечук ота ризосидин айру дам ўрғай ё қадам қўйғай. Ва машойих сўзидурким... отанг парвардигорингдур, бу жиҳатдинким, тенгри таоло сени йўқдин бор қилмоққа васила улдур ва туфулиятдин шабоб синниғача парвариш бергувчи ул. Ва Ҳаким Сулаймон... сўзидурким, ота қодири қайюм, она розиқи марсум ва Адиб Аҳмад... дебтурким, рубоия:

Атодин хато келса, кўрма хато,
Савоб бил хато токи қилса хато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқарғай худо.

...Ғараз бу муқаддимотдин улким, бу банда доим сизга давлатхоҳлиғ сўзин айтибмен ва сизни умру давлатдин бархурдор тилиб, дуо қилибмен ва ҳар номуносиб ишким, сиздин кўрубмен, сизга айтибмен, балки китобларимда насиҳатномалар назм қилиб, арзингизга еткурубмен.

Бу учурда бир неча иш сизнинг тарафингиздин эшитилдиким, важиб кўрунди сизга арз қилмоқим, борча Мирзонинг жонибининг риоятидин ғофил бўлгон чоғлиғ кўрунди.

Бирн улким, вилоят молин машваратсиз олиб турурсиз ва бу маъҳуд (келишилган, ваъдалашилган) эмас эрди. Ҳеч уч-тўрт кун эмаским, бир кишингиз келмас, агар имойн қилсангиз эрди, йўқ дейилмагуси эрди.

Яна улким. битибсизким: «Астрободға киши юбормангким, бермагумдир». Бу мазмунни ҳам мулоимроқ битиолур эрдингиз ва «Ироқ вилоятни улашибмен», деб битибсиз. Иншооллоҳ, Ироқ иликка киргай. Кирмасдан бурун, Мирзо била бир-икки қатла сўзлашмай, арз қилмай, бу иш қилилмиш бўлса, ўзга элдин ажаб бўлмаса, сиздин ажаб воқе бўлубтур.

Керак эрдиким, шаръ риояти учун, ўзунгиз ҳам оз ё кўп соқол қирқмасангиз эрди, то анга не етгайким,

элингизнинг ҳам соқолларин қирқтурмагайсиз. Муида кўп сўз бор, деса бўлмас...»

Навой, қандай бўлмасин, ўртадан гина-кудурат, ноаҳилчилик кулфатини кўтаришга уринади. Эл-юртнинг равнақи ва тинчлиги йўлида барча воситаларни ишга солади. Унинг бу урinishлари замирида подшоҳ хонадонининг манфаати эмас, эл, халқ манфаати ётибди. Тарихда Навоийдек яраш миссиясини бу қадар жонкуярлик ва фидокорлик билан олиб борган иккинчи бир зот бормикин? Шу ноёб хатнинг охири шоврининг шоҳ ва унинг ўғиллари олдидаги хатти-ҳаракатлари қанчалар улкан инсоний миқас касб этганлигини аён кўрсатади. Куйган дилнинг ноласи бўлган ушбу хатни яқунлаб қўяйлик:

«Соҳиб давлат салотин (яъни Хусайн Бойқаро) мушфиқ ва давлатхоҳ қулларининг беғараз сўзларига кирибдурлар. Узингиз билурсизким, Мирзо тобуғида бу кул не навъ сўзларга густоҳлик қилибмен. Сизнинг дағи қошингизда ҳамул дастур била воқе бўлубтур. Ёшингиз узун бўлсун. Андоқ кам воқе бўлубдурким, бу қулнинг сўзин рад қилмиш бўлгайсиз. Эмди дағи бу қулнинг жони куйганда, ўзгаларнинг этаги куймас. Бу бир неча сўз густоҳлик қилулди, умид улким, қабул тушгай. Тушмаса, бу банда айтур сўзни бўйнутдин адо қилмиш бўлгаймен. Тенгри таоло тонуқдирким, бу арзадошт Мирзо буйруғи била эрмас, балким вуқуфлари ҳам йўқдур. Хаёлингизга келмагай — буйруқ била битилибдур. Чун сизнинг тобуғингизда айтурча давлатхоҳлиғ сўзини айтурга маъмурмен. Ул жиҳатдин густоҳлиғ била арзадошт битилди».

Асрлар қаъридан келаётган овозлар ана шундайдир. Узаро талашлар замирида замин у замон қўлдан чиқиб бормоқда эди. Навоий бу улуг хатарни ҳаммадан бурун англаган, сезган эди. У замона шоҳларини бу хатардан воқиф қилишга не куч, ақл сарф қилди. Лекин шоҳлар ўз қисмат шаробини тўла ичдилар. Бойқаро ўз набирасини қатл қилишгача борганда, Навоийга энди ҳар нарса аён бўлган эди. Шу муносабат билан ёзган хатларидан бирида у шундай деб тан берди:

«Аммо тириклик ғаниматдур. Бу фақир илгимдин келганча саъй қилдимким, бу ерга етмагай, чун тақдир бу воқеага боргондур — суд қилмади ва чун қазо бу ҳодисага боис эркандур — натижа бермади. Эмди мултамас улким, тенгри таоло тақдирига ризо берилгай ва борча тақсирни ўз нафсидин кўрулгай...»

Алишербек шунча қабоҳатлар ва шунча келишмас

адоватларни кўриб ва улар ичида яшаб ҳам умидсизликка тушмаган эди. Унинг кўзлари ҳамон очиқ. Ҳамон наслардан умид қилади.

КОИНОТ, КҶХНА РАВОҚ ВА НАВОИЙ

Мир Алишер Навоий коинот доирасида хаёл қилади, фикрлайди ва ёзади. Навоий самовий фикрлайди. Тўғрироғи, самовий фикрлаш билан воқеий фикрлашни узвий боғлайди.

Навоийнинг тасаввур миқёси инсон кипригига қўнган губордан то Зухал қўлидаги газчўп билан галвиргача қамраб олади.

Навоий алоҳида тил оламини яратганидек, алоҳида фикрлаш оламини ҳам яратганки, бу оламга тегишли ҳар бир сўз, ҳар бир тушунча алоҳида диққат-эътиборга лойиқ.

Белоён фикр ва тинсоллар дунёси бўлган «Хамса»нинг бошланишида Навоийнинг хаёли коинот чексизликларига кўтарилади. Ва бунда истисносиз барча нарсаларни, уларнинг катта-кичиклигидан қатъи назар, бир-бирига чамбарчас боғлиқ ва пайванд ҳолда кўради. Бунда сайёралардан тортиб кўзга кўринмас юлдузларгача, шамолдан тортиб сувгача, одам боласидан энг кичик махлуқгача — ҳаммаси бир-бирига уйғун ва мутаносиб эканлигини англайди. Шу мутаносиблик ва уйғунлик олдида у ҳайратга тушади. Навоийни яна бир мўъжиза лол қилади. У коинотда ҳамма нарсалар ўз-ўзинча мустақил ва ўз-ўзича боғлиқлиги билан бирга ҳамма нарсалар яна бир-бирларига кўзгу қилиб яратилганлигини ҳам қайд этади. Шунинг билан биргаликда яна буларнинг бари жам ҳолида Яратганнинг қудрати, яратувчилиги, меъморлиги ва мусаввирлиги, шафқати ва қаҳрига ҳам кўзгудир.

Навоий ер куррасини фалакнинг маркази деб тасаввур этади.

Айлади сокин курраи ҳоким,
Сойир этиб давраи афлоким.
Токи муҳит ўрнига афлок эрур,
Маркази онинг курраи ҳок эрур...

Унинг хаёлида фалак ер атрофида айланиб туради. Мана шу айланиб турувчи сойир коинот ва сокин ернинг худди марказига эса у инсонни қўяди.

Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек баридин ғараз инсон эди.
Турфа каломингга доғи комил ул,
Сирри ниҳонингга доғи ҳомил ул.
Кўнглига қилдинг чу яқин ганжи қисм,
Жисмини ул ганжга қилдинг тилсим...

Навой оламнинг бу каби яратилишида шунчалар тенгсиз маъно уқади. Яратган, Яралган ва Яралмишга доир буюк илмлар ва очиб бўлмас сирларни беҳад лўнда ва равшан замири сўз ва сатрларда ифодаб ўтади. Мутафаккир наздида инсон «ганжи роз»гина эмас. Ҳолбуки, «ганжи роз» деб таърифлангач ва бунинг исботи учун улуғ сўзлар юритилгач, чамаси, бошқа таърифнинг кераги йўқ эди. Лекин Навоий назарида бу таъриф билан ҳам инсон моҳиятини қамраб олиб бўлмайди. «Ганжи роз» — инсоннинг бир сифати. Инсонни тўлароқ англаш учун унинг бошқа бир сифатини ҳам айтиб ўтиш керак.

Маърифатинг ким қила олмай сифат,
Қилдинг ани орифи ул маърифат...

Демак, инсон «ганжи роз» бўлиш билан бирга «орифул маърифат» ҳам! Яъни маърифатни билувчи! Бу икки таърифда энди инсоннинг моҳияти бизга тўлароқ намоён бўлади. Улар билан бизни тушунтириш мумкин. Бизни англаш мумкин. Бизнинг кўнглимизга йўл топиш мумкин! Заррадан Юпитергача бари-бари Яратганга кўзгу экан, демак улар муқаддас, яъни «ҳарам» деб билади Навоий. Бу «ҳарам» ўз-ўзидан муқаддас. Лекин унинг муқаддаслигига шоҳид бир нарса бор. Уни муқаддас қилиб турадиган ягона кўзгу бор. Нима экан у кўзгу? Ким экан у шоҳид? Юқоридаги мисралардан сўнг Навоий яна икки мисра ёзади:

Айла Навоийни бурун одамий,
Ким бўла олғай бу ҳарам маҳрами...

Шундай қилиб, қонот марказида курраи ҳок, ер марказида одам, вдамнинг марказида — одамийлик туради. Одамийлик йўқолган ёки бартараф қилинган ерда ҳаёт тугайди. Оламга маҳрамлик қилмоқ учун ҳаммадан бурун одамий бўлмоқ шарт. Йўқса, бу боргоҳга кирмоқдан маъно йўқ.

Навоий тасвири ва қарашларида одамийлик Яратганнинг лутфи ва қарами. Одамийликнинг йўқолиши ва

инсониятнинг турли гуноҳларга ботиши эса Яратганнинг Қаҳри бошланиши...

Навоий Яратганнинг Карамини ҳам, Қаҳрини ҳам коинот миқёсларида тасаввур қилади ва шу тасаввурга кўра тасвирлайди. «Хамса» ибтидосида қиёмат қойим манзараларини чизаркан, унинг ҳал билмас хаёли ердаги ва кўклаги ҳолатларни мислсиз сатрларга жо қилади:

Соврулубон кўк бир этак гул киби,
Қўзғалиб анжум бир овуч гул киби...

Мана шу юлдузлар тўзони ичра Навоий Зуҳал, Муштарий, Баҳром, Уторуд (Тийр), Қуёш, Зуҳра, Ойнинг ҳар бирининг ўзига хос ҳолини чизади.

Ер тутубон авжи фалак таҳ тушуб,
Гаҳ бу чиқиб юқори, ул гаҳ тушуб.
Ут қилибон баҳрда ғаввослиқ,
Тоғ этибон царх уза раққослиқ.

.....
Тоғ фалакларда тароқо тароқ,
Борча тароқида аён алфироқ...

Бу мўъжиза тасвир ва тасаввуротда инсон боласи учун гўё халос йўли қолмагандай туюлади. Гўё бари шу коинот қора қуюни ичра йўқолиб кетадигандай. Лекин нажот бор, нажот йўли бор, нажот имкони бор. Боя Навоий бу гўзалдан гўзал оламга маҳрамлик қилмоқнинг бирдан-бир белгисини кўрсатган эди. Яъни одамда одамийлик шарафи бўлмагунча уни дунёга келган деб аташ мумкин эмас. Одамийлик шарафи оламга маҳрамликнинг ёлғиз-ягона белгиси экан, коинотда умумқуюн ва қиёмат чоғида уни қутқарувчи нажот борми? Бўлса, у нима?

Навоий ёзда:

Ул нафас иймон менга ҳамроҳ қил,
Кўнглум аро маҳви сиваллоҳ қил...

Навоий нажот — иймонда деб эътиқод қилади. Қиёмат кушига кўнглида ёлғиз Оллоҳ ёди билан киришни истайди.

Шундай қилиб, Навоий одамийлик ва иймонни коинот миқёсига кўтаради. Уларни гўзаллик ва халоскорликнинг асоси деб қарайди. Сўнг беш буюк дoston ичда турли инсон ва мамлакатлар тақдирида уларнинг

куч-қудратини тимсолларда тенгсиз бадий даҳо билан намоеън этади.

Навойи коинот ва оламнинг қурилиши, инсоннинг яратилиши устида бадий хаёл қиларкан, беҳад маъподор яна бир тушунчани ҳам бот-бот эсга олади. Биз бунда Навойининг коинот ҳақидаги тушунчаларига боғлиқ ҳолда унинг «Базм» тушунчаси тўғрисида ҳам тўхталиб ўтишни истаймиз. Бу пайтгача Навойида «Базм» тушунчаси ва унинг доираси ҳақида ҳеч ким, назаримизда, тўхталган эмас.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг XII бобида Навойи ҳамсаҳилликка асос солган Низомий ва Деҳлавий ҳақида юксак мақомда сўз юритади ва орада шу сатрларни битади:

Қайси шабистонғаки, ул қилди азм,
Базми ерида бу доғи тузди базм...

Низомий олам ижодхонасининг қайси бир махфий, сирли хилватгоҳига қадам қўйса, Деҳлавий ҳам ўша ерда ўз ижод базмини тузди, демоқчи Навойи. Эътибор қилайлик: Навойи ўша икки даҳо ижодини «Базм»га қилс қилади. Низомийни «роҳрав», Деҳлавийни «пайрав» деркан, яна:

Базмда бир кун юзидин нур эди.
Ҳар соридин нодира мазкур эди...

деб ёзади кейинги бобда.

Шундай қилиб, «Базм» тушунчаси. Боя Навойи тушунчаларни коинотий, самовий миқёсларга кўтаришни эслатган эдик. «Одамийлик» ва «иймон» тушунчаларини самовий даражага кўтарганлигини кўрдик. «Базм» тушунчаси ҳам унинг самовий фикрлаш доирасига кирди. Навойи коинот ва оламда «базм» ҳукмрон деб билади. «Базм» бу — Яратганнинг тирикликка туҳфаси. Тирикликнинг, ҳаётнинг байрами. Навойи «Базм» хусусида сўз юритаркан, биз бундан қуйидагиларни тушундик:

Базм — бу коинотда гавҳарлар сочиладиган олам.

Базм бу — юлдузлар сочилиб саодат буржига кнрувчи он.

Базм бу — тенгсиз ҳусн ва малоҳат, зебу мажоз олами.

Базм бу — сеҳргар санамларнинг жилвасозликлари.

Базм бу — ҳақиқат сўзидан баҳрамандлик.

Базм бу — тирикликнинг тўхтовсиз давом этиши.

Базм — Низомий каби даҳо зот Деҳлавий каби иккинчи даҳони, бул иккиси қўшилиб, учинчи — Жомий даҳосини, бу учи бир бўлиб, Навоий даҳосини нурлаштирадиган ҳол ва маскан. Яъни «Базм» — даҳолар даҳоларни йўллайдиган ва қўллайдиган эъжозий ҳодиса. Унинг сарҳадлари бутун қадим Шарқ адабиёти ва фалсафаси, Ислом руҳий иқлимларини ўз ичига олади.

Базм бу — мўъжизакор туҳфалар дунёси...

Навоий ана шу базм дунёсига кўнглида улуг ҳаваслар билан қадам қўяди. Даҳолар базмида унда ажиб бир миллатпарварлик кайфияти бош кўтарди. «Маҳзан ул-асрор» ҳам, «Матла ул-анвор» ҳам, «Туҳфат ул-аҳрор» ҳам форсигўйлар базмларида яратилган эди. Уларда форс тилининг қудрат ва гўзаллиги намоён бўлган эди.

Навоий туркий базми, туркий халқлар санъатлари базмини орау қилади.

Навоий «Хамса» бошланган нуқтада уч «Базм»ни бир-биринга боғлаб тасвир этади.

Биринчи базм: Коинотдаги базм.

Иккинчи базм: Даҳолар санъати базми. Сўз базми.

Учинчи базм: Миллий базм.

Навоий қўллайдиган кўп тушунча, истилоҳлар — «Жаҳон боғи», «Коинот гули», «Гулшан», «Даҳр боғчаси»... кабилар ўша «Базм» тушунчаси ичига кирди ва уни турли томондан тавсифлаб туради.

Олам ва коинотда базм бир зум ҳам тўхтамайди. Базм иштирокчиларни тўхтовсиз ўзгариб турадилар, одамлар ўрнига бошқа одамлар, тартиблар ўрнига бошқа тартиблар келади, лекин «базм»нинг азал моҳияти ўзгармайди. Бу абадий-азалий базм узра Яратганининг: «Кун!» — деган амри тинмай янграб туради. «Базм» бу «Бўлади!» — деган илк сўздан туғилади. Навоийда тасвирланган базмларнинг шиори ҳам шу сўздир.

Навоий тириклик ва ижод базми давом этаётган азал боғи эшигидан кириб келар, бу боғнинг чексизлиги, гўзаллиги, мавзунлигидан ҳайратга тушар, Низомий, Деҳлавий, Жомий даҳосига чексиз эҳтиромини баён қиларкан, ўзини Яратганининг Карам ва Қаҳри, даҳолар сўзи қаршисида бениҳоя кичик зарра деб билади. Ўзини эргашувчи деб атайди.

Ит киби чун наслигим чоғладим,

Ўзини бийиклар ипига боғладим.

Бўлса улар озими дашти адам,

Мен ҳам ўлай соя киби ҳамқадам.
Қаҳри бақо ичра алар бўлса гум,
Мен ҳам ўлай робийъухум калбуҳум.

Ит деса, бугун биз ажабланмайлик. Ит азал базмнинг иштирокчиси. Шоирлар уни эргашувчи, қўриқловчи ва вафо тимсолига айлантирганлар. Навоий бу ерда «Қуръон»да баён қилинган фор соҳиблари ҳақидаги қиссага ишора қилади. «Қаҳф» сурасининг 21-оятда: «Сайяқулун салосатун робийъухум калбуҳум...» деб бошланувчи калима бор. Яъни Асҳоби Қаҳф нечта киши эдилар? — деган саволга, биров: учта эди. тўртинчиси ит, бошқаси: Бешта эди, олтинчиси — ит, яна бошқаси: Еттита, саккизинчиси — ит, деб жавоб берадилар. «Уларнинг сонини раббим яхши билади, деб айт».

Навоий уч шеърят ва тафаккур даҳосини эътиқоди йўлида форга кириб яширинган гўзал хулқли ёшларга нисбат бериб ўтяпти. Уларни эътиқодидан тоймайдиган зотлар қаторига қўйяпти. Шу билан бирга ўзини уч даҳонни қўриқлаган ёки, янада тўғрироғи, уларга вафо билан эргашган ит қаторига қўяди. Бу ҳам Навоий маънавиятидаги тарихда камдан-кам учровчи буюкликка бир ишора. Навоий кейинчалик, ўн йиллардан сўнг, бир воқеа муносабати билан бу мисраларга қайтиб, «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида шуларни ёзиб ўтади: «Ул вақтиким, фақир «Хамса»га татаббуъ килдим, бир дostonда ҳазрати Шайх Низомий ва Амир Хисрав Деҳлавий ва ул ҳазрат маддоҳларидаким, ўзумни ихлос ва ииёзмандлиғ юзидин аларга тобеъ ва пайрав тутуб, сухангузорлиқ воқе бўлуб эрди».

Лекин Навоий ўз сўзининг кучини яхши билади. Чунончи у Базм ҳақидаги тасвирини давом эттириб, қўлидаги ажойиб гувоҳликни беради:

Базмда ҳар мутриби дoston саро
Чекса тараннум била дилкаш наво,
Нақшда ҳар неча талоло деса,
Ё амал ичра танадирно деса,
Борчасидин ҳаз этар аҳли уқул,
Гар ҳуд узоқ чекса бўлурлар малул,
Ё бу наво зимнида асраб маҳол,
Чекса Навоий сўзидин бир ғазал,
Ким анга оташ бўлуб оташ фишон,
Берса улус кўнглига мунгдин нишон —
Базмда ул лаҳза алолони кўр,
Кўйн харобот аро ғавғони кўр,

Кўрки, нечукдур яқо чок айламак,
Узни фиғон бирла ҳалок айламак...

Навоний тириклик базмини гўзал назмсиз тасаввур қилмайди. Гўзал назм «базм»га туғён солади. У сўзни май билан тенг кўради. Узини сўз майидан доим маст эканлигини ёзади: «Менки, бу май нашъасидин мастмен. Дайри фано аҳлиға ҳамдастмен...»

Сўз майидан мастлик ҳам ўша «базм»га хос бир ҳолатдир. Навоний кейинги боблардан бирида сўз ва назм базмига кириб, ўз атрофида унга ҳамовоз, жўр бўладиган туркигўй шоирларни кўришни истаганлиги ҳақида ёзади.

Турк суруди била солиб қўлум,
Қилсам адо: «ҳей тулугум, ҳей тулум»,
Ул қила олмаса ҳамовозлиқ,
Қилса аёлғу била дамсозлиқ,
Бўлмаса бир жоним ичар журъати,
Бўлса бирор журъа чекар қуввати.
Базми муродимни сипеҳри баланд
Қилмади бу туҳфа била аржуманд.
Йўқ эди эркинму бурун ҳам киши,
Ким бу май ичмак эди эркин иши?
Ё бўлубон борчаси азм эттилар,
Базмға мен стмас экач кеттилар...

Навоний бу ҳолни ўзи учун «бекаслик» деб атайди. Бизга эса бу сатрларнинг фожиавийлиги миллий ҳаётда улуғвор санъатлар базми у пайтда ҳали етилмаганлиги, ҳали урф бўлмаганлиги, Навоний эса бу миллий базмини беҳад соғинганлигини кўрсатади.

Лекин Навоний йўқ экан деб қараб ўтирмади. У миллий санъат базмига асос солди. Бу базм учун сервиқор, улуғ, нурамас саройлар ва қасрлар қурди. Узини энг паст олиб туриб санъат ва маънавият дунёсининг энг олий мақомларига кўтарилди. Одамийлик ва иймон, орнфул маърифатлилик миллий ҳаётда гўзал ва сўнмас базмлар яратишни тақозо қилишини исботлади.

НАВОИНИНГ ХАЁЛ КЕМАСИ

Ҳазрат Навонийнинг ҳар бир назали мўъжиза билан яратилган тенгсиз бир кемадурким, ул кема мудом Рухнинг доимо сертуғён, доимо мавжли уммонларида беш юз эллик йилдан бери сузиб юради.

Ғазалларнинг сўзлари ул кеманинг мўъжизакор ғаввосларидурким, ул ғаввослар беш юз эллик йилдан буён маърифат чоҳларидан жавоҳирлар излайди ва жавоҳирлар беради.

Ул ҳаёлий ғазал кемасининг асрлар сари йўлга чиққан доруғаси даҳо шоирнинг ўзидир.

Навоийнинг бу ҳаёлий кемаси сузмаган денгиз ва у етмаган инсон мазгиллари йўқ. У ҳар қайга етганда фақат одамийликдан хабар беради, одамийлик камолотидан башорат айтади.

Навоийнинг ушбу одамийлиги Руҳнинг буюк парвозларида стилгандир. Руҳ эса инсон боласини азал-абал йўргакланган Висол ва Ҳижрон ўйинларида иштирок этади.

Дунё билан топишмоқ висолини ва охир-оқибат дунё билан хайрлашмоқ ҳижронини ҳеч ким Навоийчалик ёпиб ифодалай олган эмас. Худди мана шунга кўра ҳам у Шарқимизнинг Милтони, Шарқимизнинг Дантеси, ўзбекнинг маърифатли Гётесидир...

ОДАМНИНГ ХОҲИШЛАРИ

Одамнинг хоҳишлари кўнгилда денгизнинг тўлқинлараридай пайдо бўлади. Тўлқиндай пайдо бўлиб тўлқиндай ўчади. Лекин тўлқиннинг келиши тугамайди. Одамнинг хоҳишлари тўлқин бўлса, дунё шў хоҳишлар тўхтовсиз бош уриб борадиган соҳил. Тўлқинларнинг садолари эса дунёда рўёбга чиқмаган орзу-истакларнинг нолаларидир. Одам ҳаётининг турган-битгани майллар ва истакларнинг туғилиши, синиши, барбод бўлиши ва бунинг тескариси, яъни барбод бўлиши, синиши ва туғилишидан иборат.

Истак, хоҳиш одамда ақлдан кўра устунроқ. У ақл пайдо бўлмасдан илгари пайдо бўлади.

Барча ҳаракатларимиз ва интилишларимизни истаклар бошиқаради. Истакларнинг эса чеки йўқ.

Одамнинг хоҳишлари билан унинг имкониятлари ўртасида тубсиз фарқлар ётади. Хоҳиш кўп. Имконият гор ва чекланган ва ҳар кимга ўз ризқи ўлчаб берилган.

Дунё ҳеч қачон одам боласининг хоҳишлари билан ҳисоблашган эмас. Хоҳишлар тинимсиз енгилиб боради, енгилган хоҳишлар кўнгилни ўзига мазор тутати. Ҳар бир кимсанинг кўнгли бу — енгилган истаклар мазори. Хоҳишлари рўёбга чиқмаган одамлар дунёни тескари

қурилган деб топадилар, уни хокдон ва ҳасратхона деб атайдилар ва шоирлар кўнгиллардан келиб турадиган нолаларни шеърга соладилар.

Нега одам боласининг ҳамма хоҳишлари рўёбга чиқавермайди? Нега ҳаётда ушалмаган истаклар бунчалар кўп? Нега биз тугамас армон ичида яшаймиз?

Навоийнинг ғазалида бу саволларга жавоб борми? Борга ўхшайди.

Истакларнинг юзага чиқмаслигига сабаб: одам билан у қурган дунё ўртасида уйғунликнинг бузилганида. Одамнинг уз хоҳишларига кўр-кўрона қул бўлиб қолганида. Хоҳишларни рўёбга чиқаришда табиатнинг ўзи ва унинг илоҳий амалларидан ибрат ва кўрсатма олмаганида. Уйғунликнинг йўқолиши аслида муҳаббатнинг йўқолганидир.

Худо «Вал-лайл» сурасида айтади: «Инна саъйакум лашатто». Яъни, сизнинг интилишларингиз турличадир. Интилишларнинг турличалиги дунёда ва одамлар ҳаётида бир-биридан қочувчи кучларни вужудга келтиради.

Мен ҳаётни ва тақдирни юракнинг хомашёси деб биламан. Яъни: ҳар кимнинг тақдири уз юрагининг ихтиёрида. Юрак ҳаётни ва берилган тақдирни қандай тасарруф этса, қандай қабул қилса ва қандай сингдирса, ниҳоят, қандай йўлга бошласа, бахт ва бахтсизликнинг даражаси ҳам шундайдир.

Навоий ўз ғазалларида инсоннинг ранг-баранг руҳий ҳолатларини ифодалайди. У руҳий ҳолатларни жуда нозик идрок этади. Нозик идрок этгани учун сўзларни ифодаси ўта равшан. Либоси келинчак либосидай. Равшан фикр, теран идрок унинг ғазалларини ҳикматга айлантиради. Навоийнинг фикри доим афористик жамулжамликка интилади.

«Мени мен истаган...» деб бошланадиган ғазалнинг икки машҳур байти ифодасининг бадий куч-қудратига кўра афоризм тусини олган. 550 йил мобайнида ҳеч ким Навоийнинг бу фикрини инкор қилолган эмас. Эҳтимол, «Суймаганга суйканма» деган фикр одамзоднинг ўзидай қаридир. Лекин поэзиянинг қадим қонуняти бўйича жуда қари фикрлар ҳам, мабодо гўзал либос кийсалар, яна яшарадилар ва янги фикр каби жараңлайдилар.

Навоий биринчи ва иккинчи мисрада «истак» сўзига алоҳида ургу беради. Учинчи мисрада уни яна бир карра — учинчи маротаба такрорлайди. Тўртинчи мисрада эса «истак»нинг синоними «тилак» сўзини қўллайди.

Бизнинг истакларимиз бошқа бир кимсанинг истаклари билан доимо ҳам мос тушавермаслиги ва бу ҳоллар турли эҳдиётларни юзага чиқаришга ишорат қилади.

Бировдан баҳра ишташ эҳтимол ёмон эмасдир. Лекин баҳра ишташ ва умуман фақат истакнинг ўзи инсон муносабатлари ва муомалалари учун етарлимикан? Бир сўз билан айтганда, истакнинг қуруқ ўзи етарлими?

Навойи ғазалидан шу англашиладики, истакнинг қуруқ ўзи баҳра ишташ учун етарли эмас. Истакнинг қуруқ ўзи, истакнинг тажовузкорлиги — бир-биридан қочувчи кучларни юзага келтиради. Навойи кейинги байтда ҳур ва пари базмини истамаслигини ёзади. Лекин шоир менинг қатлимада аччиқ кўзёшлари тўкмайдиган ҳурни истамайман ва менинг ҳаётим учун яширинча қувонмайдиган, гўзал табассум этмайдиган парини истамайман, деб изоҳ беради. Бу ғазалда унинг инкор шаклидаги фикрлари доим тасдиқ маъносига эга. У инкор орқали тасдиқлаш усулини ғазалнинг бошидан охиригача изчил қўллайди. Кейинги байтда шоир ой ҳам, кун ҳам керакмас дейди. Ойнинг ҳусни ичимни чок-чок этмаса ва куннинг малоҳати жисмимни банд-банд қилмаса, бундай ойнинг ва бундай куннинг — уларга хос ҳусн ва малоҳатнинг менга ҳожати йўқ, деб қайд этади. Кейинги мисрада эса менга бузуғ кўнглимдан бошқа ерда жавлон урмайдиган менинг ўз қотилваш, мажнунваш чавандозимгина керак, деган фикрни тасдиқлаб айтади. Бу мисранинг заминиди кўнгил кўнгилга уйғун, яъни мос бўлиши, мувофиқ бўлиши керак деган фикр пинҳон. Бу мисра ғазалнинг биринчи ва иккинчи байтидаги шоҳ фикрга кутилмаган шуъла ташлайди, улардаги фикрларни кутилмаган томондан ёритади. Нега мени мен истаган ўз суҳбатига лойиқ кўрмайди, деган саволга шу мисрадан жавоб чиқади. Бунинг сабаби — кўнгилларнинг кўнгилларга лойиқ эмаслиги, мутаносибликларнинг йўқлигидир. Истакнинг ёлғиз ўзи эса уйғунликнинг ўрнини тўлдиролмайди. Уйғунлик бўлмаса, истакларнинг қуруқ ўзи одамга фириб беради. Истакларнинг ўйинлари маккор чархнинг алдамчи ўйинларига ўхшайди. Чарх эса доим одамнинг бўйнига сиртмоқ ташлашни кўзлайди.

Навойи охирги байтда яна ойни эслайди. Лекин энди бу ойнинг юқоридаги ҳур, парн, ой ва кундан жиддий фарқи бор. Бу ойнинг юзи ўтлуғ. Ут эса энг аввало

муҳаббатга алоқадор. Ойнинг ўтлуғ юзи унинг муҳаббатидан дарак беради. Табиийки, шоир бу олов чеҳрага кўз тегишини истамайди. Уни муҳаббат уругини сочиб асрашни истайди. Навоий ўтга исириқ ташлаш одатига нозик ишора қилиб ўтади. Лекин энг муҳим фикр бу ерда шуки, фақат муҳаббатгина кўнгилларни, дилларни, истакларни бирлаштиради. Истак қанчалар кучли бўлмасин, ҳуси қанчалар гўзал бўлмасин, агар муҳаббат ва уйғунлик ўртада бўлмаса, улар одам учун фириб ва сиртмоқ, алдовдан бошқа нарса эмас. Навоий шу фикрни ажиб бир далолатлар силсиласида теран ифодалаб беради.

ҚУЁШ БОШПАНАСИ ВА БОБУР

Бир одамда бутун бир халқнинг хусусиятлари жамланиши ва юзага чиқиши мумкин деб ўйланаман баъзан. Масалан, Гёте немис халқининг, Достоевский русларининг, Шекспир инглизларининг мужассам тимсоли бўлиб кўринади менга. Ўзбекларнинг шундай одами борми? Бор дейман ўзимга ўзим. У — Бобур. Ўзбекларнинг, қолаверса, барчи туркий қавмларнинг хос хусусиятларини ўз шахсида жамлаштирган сиймолардан бири Заҳриддин Муҳаммад Бобур эди.

Бобурнинг фикр қилиш йўсинларида, хаёл суриш ва хаёлини сўз билан ифодалаш тарзларида, барча рангоранг кечинмаларида, атроф-муҳитга, мураккаб дунёга, табиатга, дунёнинг қурилиши, тартиботи, равишига муносабатларида унда тўла туркиёналик ва демак, ўзбеконалик кўзга яққол ташланади.

Бобур замонида ва ундан минг йиллар илгарилар ҳам туркий қавмлар ўз ботирликлари ва ўта соддадилликлари билан машҳур эдилар. Лекин сон-саноқсиз туркий қавмларнинг азалдан ҳеч аримас бир фожиаси бор эди ва бу фожа уларни неча минг йиллардан бери тўхтовсиз таъқиб қиларди. Эҳтимол бу фожа кейинги икки минг йилликнинг энг тузалмас фожиаси бўлгандир. Гап шундаки, туркий қавмлар ҳеч бирлашолмас эдилар. Қавмлар яна қавмларга бўлинар, бир неча қавм бирлашиб ҳар юз йил — юз ўттиз йилда бир сулола ташкил этар ва бу тили бир, урф-одати, феъл-атвори, табиасти бир сулолалар бир-бирлари билан ернинг ўртасини таллашар эдилар. Салжуқийлар, ғазнавийлар, ануштегин — хоразмшоҳлар, қорахонийлар, санжарийлар, темурий-

лар, шайбонийлар, жонийлар, бобурийлар, ҳоказо ва ҳоказо сулолалар ернинг ўртасида шунчалар қудратли давлатлар яратган эдиларки, бу давлатлар кези келиб емирлади деса, ақл бовар қилмас эди. Лекин бу улуғ давлатлар ва сулолаларнинг бари емирлди, битди. Уларни бошқа биров эмас, туркий қавмларнинг ўзлари емирдилар. Чақмоқдек чақнаб тузилган улуғ давлатлар ўзаро қирғинлар ботқоғига ботди. Тўғри, дунёга қайсики халқ келибди, бир замонлар ўз ичида албатта қирғин чиққан, узоқ замонлар ўзаро низоларни бошдан кечирган. Лекин бу ички қирғинлардан кўп халқлар ниҳоят тугал бирлашиб, яктан, яквужуд бўлиб қутулганлар. Ақл-идрок заминида бирлашиб узилмас тараққиёт йўлига кирганлар ва сўнг бу тараққиёт йўлидан ҳеч қачон тоймаганлар. Лекин туркий қавмларнинг ўзаро қирғинлари бора-бора ўнглаб бўлмас таназулга олиб келди. Халқ учун таназул бу — йўлни йўқотишдир.

Қуръони каримнинг «Қаҳф» сурасида Худо Зул-қарнайин қиссасини хабар беради. Зул-қарнайин кун чиқишига қараб юриб бир қавмнинг устидан чиқди. Оллоҳ бу қавмнинг устига қуёшдан ўзга парда қилмаган эди. («Қаҳф» сураси. 89 — 91 оятлар). Яна Худога аён: Назаримда қуёшдан ўзга бошпанаси йўқ бу қавмлар — менинг боболарим эди. Қуёш қавмлари, яъни туркий қавмлар эди. Туркий қавмлар Зул-қарнайин замонларидаёқ бошпана қидирар ва ернинг ўртасини икзар эдилар. Лекин бу азоб-уқубатларнинг энг ёмони ўзаро қирғинлар, аҳилсизлик эди.

Бу гапларни айтаётганимнинг боиси шулки, бу азобларнинг барини улуғ истеъдод эгаси Заҳириддин Бобур ҳам кўрди. Ўзаро қон тўкишлар, жудоликлар, абгорликларнинг ҳаммасини ўз бошидан кечирди. Ўзбекка жафо ҳақида сўйласанг, ёқасан. Жафо ҳақида гапирсанг, у кўзига дарҳол ёш юлади. Вужудида неча минг йиллик жафоларнинг садоси дуйғонади. Бобур ўз жафоларини қоғозга сўйлади. У шунчалик шижоатли, мард одам бўлишига қарамай йиғлаб-йиғлаб ёзди. Лекин кўзёшларга гарқ бўлиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. У буюк фаолият одами эди.

Ғарб шеърини ва адабиётини ўқисам, кўп маҳал ёлғизликка дуч келаман. Унда одам ёлғизликка интилади, ёлғизликни хоҳлайди, ёлғизликни севади. Чамаси ёлғизлик ва ёлғизлик хоҳишлари кишининг тўдадан шахс каби айрила бошлагани белгиси. Ўзига хос шахс даражасига кўтарилмиш ажралишга, балки аксар пайтлар

одамлардан ўзини тортишга, дунёдан бегонасирашга олиб келади. Шахсининг эркинлиги сиймоларга ажралишни кучайтиради. Халқ ичидан кетма-кет кўп сиймолар етишиб чиқаверади. Ёлғизлик одамга ўзини англаши учун керак. Қадим хитой ва япон шоирлари аксаран ёлғизлик кайфиятларини бениҳоя нозик идрок этадилар. Бизнинг қадим ўзбек шеърятимизда ёлғизликка интилиш йўқ. Бу шеърят ҳамдам, ҳабиб, дўст топишга интиладиган шеърят.

Оёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим — дейди Бобур. У доим ҳамдам излайди. Ҳамдам йўлида не ажиб фидокорликлар, валломатликлар кўрсатади. У ҳамдам учун тахти, мамлакати, ширии жонини беришга тайёр. Ўзбек азалдан ёлғизликни севмайди. Ёлғизликдан қочади. Ёлғизлик ўзбекнинг назарида одамсевмаслик, бадхўйлик, шумшуклик билан тенг. Бобур ажиб бир тарзда доим мажлислар, латиф ва рангин суҳбатларни беҳад севади. Анжуманларда нечоғли хушҳол ва бахтиёр кўр ташлаб ўлтиради. Бобурнинг тинимсиз жамиятга интилиши, жамиятдан завқу сурур олиши унинг бениҳоя одамсевар бўлганлигини англатади.

Аҳбоб йиғилмоқни фароғат тутунгиз,
Жамъиятигиз борини давлат тутунгиз...

Бобур доим мардона ва очиқ юзлик сўз юритади. Дўст бўлиб, ёр бўлиб, жафокаш ҳамдам бўлиб эр сўз айтади. Бобурнинг юрагида ҳеч сўнмаган бир дурдона, бир муқаддаслик бор. Бобур қайси ҳолатда, қандай аҳволда бўлмасин, ўзини мудом ва қатъий сувратда яхшиликка чорлайди. Унинг яхшилиги мардлик, адолат ва очиқ кўнгилликдир. У ўзини доим яхшиликка чоғлагани учун ҳам ҳеч бир қийинчиликлардан қўрқмайди. Улар қаршида чекинмайди. Умидсизликка тушмайди. Бобур ўзини беҳад қаттиқ назорат қилади. Унинг бу улуғ ички назоратидан чидам ва матонат камолга етади.

Қиш бўлдию бўлди борча тому тош қор,
Жамъияти бор кишига бордур хуш қор...

Жамъият сўзи Бобур тилида бу ерда ва умуман қанчалар тираи маънога эга. Жамъият бу ерда ҳам атрофини ураган азиз сдамлар, ҳам фароғатли муҳит, ҳам қурб, ҳам жозибалли висол... Оламнинг гўзаллиги кишига киши жамъияти билан татийди.

Бу рубойда инсон қайфиятларининг бу қадар рангин ўзгаришини кўринг:

Бу қиш на ямон йўлу паришон ҳолим,
Ёраб. мени яхшилик сарига бошқор...

Бобурдаги муқаддас нарса: олижаноб фикр, олижаноб кечинма. Бу ўша... қуёшдан ўзга бошпанаси йўқ одамнинг сиз билан бизга мерос қолдирган ой нуридай тиниқ ҳаёллари.

ФАҚИРЛАРНИНГ ШОҲИ

Баъзилар Машрабни явлиё деб биладилар. Бошқа бировлар Бобораҳим Машраб — улуғ шоир, деб айтадилар. Кимларгадир Машраб — сўфий, дунёни саргашта кезган, қўнимсиз, тинимсиз қаландар. Оддий қаландар эмас, қаландарлар шоҳи. Барча фақирларнинг шоҳи. Яъни шоҳ Машраб.

Дунёда маънавий, руҳоний бойлигидан — юрагининг камолотидан ўзга бойлиги бўлмаган, мулкларни тасарруф этмаган ва лак-лак қўшинларни ўз оғалари, биродарлари устига бошлаб бормаган, ўзидан кучсизроқ ва заифроқ халқларнинг тақдирларини ҳал қилишга, уларни тобе этишга уринмаган шоҳлар ҳам ўтганлар. Улар ишқ ва маънавий гўзаллик шоҳларидир. Машраб ана шундай асил камолотга интилган ва унга эришга олган шоҳлардан эди.

Тириклик чоғида ва ундан сўнг бир қанча замон Машраб оддий халойиқ орасида «девона Машраб» деган ном билан шуҳрат қозонган. Унга Машрабнинг ўзи асос берган. У онгли суратда девоналик йўлини танлаган. Бир қанча газалларда ўзини девона деб атайди. Девона эканлигини тўхтовсиз таъкидлаб боради.

Бизнинг замонамизда шунчалар оташин, тоза нафас асарлар яратган зотни девона десангиз, ҳақорат бўлиб эшитилади. Инсоний дардларини ва ошиқона кайфиятларини бу қадар ёниб куйлаган шоирни девона дейишга ҳеч кимнинг тили бормаиди. Бизнинг девона ва девоналик ҳақидаги тушунчаларимиз билан ўн еттинчи асрдаги шу ҳақдаги тушунчалар ўртасида катта фарқлар бор. Машраб замонасида — ўн еттинчи асрда — моддий дунёни тан олмаган, мол-давлат йиғмаган ва ҳатто бола-чақа орттирмаган дарвешваш, қаландарваш кишиларни девона дер эдилар. Ёлғиз ҳақнинг васлига интилган ва бир худодан бошқа ҳеч нарсани тан олмаган ва бошқа ҳеч нарсага сиғинмаган одамларни девона дер эдилар. Шу маънода девоналик ақлдан озини,

жиниликни билдирмас эди. Оддий одамлар назарида уларга ўхшаб фикрламайдиган, уларга ўхшаб ҳаракат қилмайдиган, уларга ўхшаб яшамайдиган одам девона саналарди.

Девоналик асли бу ўзини ва дунёни бениҳоя теран англаш ва билиш бўлса керак. Шу асосда девоналик ўзликдан ва дунё меҳридан кечиш, яъни ўзини бутунлай унуттиш бўлса керак. «Соқийи азалдин майи антаҳур ичибман, Бас онинг учундир манга бу нашъаи даврон» дейди Машраб. «Майи антаҳур» Худонинг муборақ китобида «Инсон» сурасида эслатилган энг тоза шаробдир. Ва сақойҳум раббуҳум шаробан таҳуран. Яъни худо уларга, яъни умрини яхшилик билан ўтказувчилар — арбобларга, энг тоза шароб ичирди. Бу яратганнинг ишқ шаробидир. Машраб ўзини шундай шароб ичганлар сафида кўради. «Нашъаи даврон» деганда ундан мастликни назарда тутди. Қуръон ўртага ҳар томонлама гўзал маънавий инсон гоёсини қўяди. Машраб шу — ҳам илоҳий, ҳам тугал инсоний гоёни ўзига дастур қилиб олди. Шу гоё тағига етганда унинг тенгсиз гўзаллигидан девонага айланди. Машраб яна ўша ғазалида айтади: «Ишқинг ўтида бу юрагим ўртанадир оҳ. Охир юрагим бўлғуси ишқ ўтида бийрон». Машраб шундай улғ бир ишқ ўтида тинимсиз қовурилаётган одамдек таассурот қолдиради. Унинг тили — шу ишқнинг тили. Унинг сўзи — шу ишқнинг сўзи. Унинг девоналиги — шу ишқнинг девоналиги.

Мен Машрабни куйган ва тинимсиз куйишда давом этаётган одам эмас, балки бусбутун, яъни бошдан-оёқ мунаввар алангага айланган ва оқ аланга тимсолида жаҳонни саргашта кезган, ҳақиқат қидирган зот деб тасаввур қиламан. Унинг ғазаллари шу оқ аланганинг бутун Мовароуннаҳр бўйлаб тўкилган ва ҳамон ёнаётган парчаларидир.

Шу маънода Машрабнинг девоналиги энг юксак маънодаги маърифат нишонаси, деб қаралмоғи керак. Машрабнинг девоналигини олий маърифат деб қарасаккина, унинг асарлари ўз асрор пардасини бизга андак очди. Яъни Машрабнинг ғазал оламини буюк аланганинг ўртасида очилган чечаклар деб қарамоқ лозим бўлади. Бу чечаклар Намруд ўтига ташланган ҳазрат Иброҳим ёнида очилган чечакларга ўхшайди. Балки баайни ўша чечакларнинг ўзи бўлса ажабмас.

Маърифатни мен инсоннинг дардини англаш даражаси деб биламан. Одамзотнинг дардларини англайди-

ган ва англаганларича иш кўрадиган зотларгина чин маърифат эгаси бўладилар. Бошқача маърифат йўқ ва бошқа зиё йўқ. Зиёли ҳам йўқ.

Бобораҳим Машраб одамзотнинг дардини жуда эрта англаб етди. Жуда эрта ёшидан атрофда донм бегуноҳ қурбонларни — ҳосили етилган далалари дайҳон қилинган деҳқонларни, боғлари кесилган ва топталган боғдорларни, дастгоҳлари бузилган ва ёндирилган уста, ҳунармандларни, чорвалари таланган ва бўғизланган чорвадорларни, халққа ҳақиқий маърифат беришдан ожиз, қотиб қолган ақидаларни тўтидек такрорлаган, халққа чин ҳаёт мактабини яратиб беролмаган шарият пешволарини кўрди.

Машраб яна ўз умр йўлларида хонадонни тўзиган, хонумони барбод бўлган, у хон зулмидан қочиб доим бу хон зулмига тутилган, қаерга борса ўша ерда қирғинга дуч келган, боши бошдоқликдан чиқмаган, бесаранжом, саргардонликка гирифтор халқни кўрди. Узаро ички ва ташқи урушларда халқнинг асил ўғлонлари ўз қонига гарқ бўлиб, хонлар ўз халқлари томирига тўхтовсиз болта ураётганликларини кўрди. Хонлар ўзларини ҳақ деб билар эдилар. Шарият пешволари ўзларини ҳақ деб билар эдилар. Амирлар ўзларини ҳақ деб билар эдилар. Уларнинг бари ўз ҳақларига шафқатсиз зўравонликлар билан эришмоқчи бўлар эдилар. Тўхтовсиз зўравонликка дучор бўлган халқнинг ўнгланиши, ўзини таниши, халқ сифатида намоён этиши гоётада қийин кечади.

Ҳимоясиз, паюҳсиз халқнинг фочор аҳволига чидаёлмай Машраб дарбадарлик йўлини тутди. Зулм остида эзилган халқ аҳволига у бефарқ қараб туролмади. Халқнинг дардини юрагига жо қилди. Бу дард шунчалик поёнсиз эдики, у дунёга **сигмай** қолди. Адолатсизликлар ҳукм сурган дунёда у ўзини бегона сезди.

Машраб қаландар бўлгани билан халқ аҳволидан ўзини олиб қочгани йўқ. У эзилганларга раҳнамо бўлишга, зулм остида эзилганларнинг ҳолини енгиллаштиришга уринди. Халқни хонлар ва ҳокимларнинг жабрситамларидан ҳимоя қилди. Машрабда ҳур, эркин фикр, тўғрироғи, шундай фикрлаш қачон пайдо бўлганлигини айтиш қийин. Унда шоярлик туғма бўлганидек, ҳур фикр ҳам туғма эди. Одам боласининг тадрижий шаклланиши қонуниятларига риоя қилиб айтадиган бўлсак, эркин фикр унда жуда эрта уйғонди. Унинг қонида, зумрасида, вужуднинг мағзида асл ғалаён ҳоким эди.

Машраб чамаси ҳеч ерда шу маънода исён ёки ғалаён сўзини қўлламайди. У ҳур фикр, эркин фикр деганда «куфр ўти», ҳур фикрли одамлар деганда «куфр эли» деган тушунчаларни ишлатади. «Куфр» деганда исёнкорликни ва барча зулмпешалик ва мутлақо бефойда зуҳд-тақвога қарши исёнкорликни назарда тутадн. «Этагимни елпишидан юз худо пайдо бўлур. Бу дилимни кавламанг, оташкада пайдо бўлур», дейди Машраб. Бу фикрнинг ёрқинлиги, кутилмаганлиги, жасорати бизни ҳайратга солади. Қиши жуда юксак маърифат эгаси бўлмаса, у бундай фикрни айта олмайди. Айтолмайдигина эмас, шунчалар мураккаб фикрни бунчалар равшан ва тиниқ ифодадай олмайди. Бу сатрларни тузукроқ тушунтириш учун ҳам камида бир китоб ёзиш керак. Ва шу билан бирга Машрабдек дард ва дарбадарлик йўлини босиб ўтиш керак.

Кўз ўнгимда чапг, ғубор йўлларда шиддат билан этагини силкиб кетиб бораётган, балад бошига дулоҳ қўндирган зот намоен бўлади. Унинг мияси бир зум фикрсиз турмайди. Оёғининг остида чигирткалар ва беданалар дамбадам патирлаб кўтарилади. Оламини бедана ва чигиртка садоси босиб ётади. Қаландар этаги ортидан енгил ғубор эргашади. Қаландар ҳар зарра худонинг зуҳуроти эканлигини билади. Инчунин лаблари пичирлаб, қовжираган дудоқдан шу сўзлар отилиб чиқади: — Зарра худодир, зарра — худодир. Эҳтимол у замонда Машрабни оснш учун шу биргина исёнкор сатрнинг ўзи етарли эди. Лекин Машраб буни айтмай ҳам туrolмасди. Айтмаса, Машраб бўлмасди. Мансури Халлож ва Мажнун этагида юрган ориф қаландар бўлмасди. Машрабни яхлит бир аланга деган эдик. Бу мисл радан Машрабнинг дили доим ялнгланиб турган чўгдек бўлганлиги англашилади. Чўғни кавласангиз, у оташпарастларнинг ўтхонасига айланади. Оташкада эса ўт ҳеч қачон сўнган эмас. Зуҳд эли бу ўтга дош беролмайди. Шоирнинг эркин фикри улар ўртасида ғалаён кўтаради. Тақводорлар ғулғулага тушиб, наъра йортадилар. Дод-фарёд кўтарадилар. Шоир бу ғавғоларга тинч қараб туrolмайди.

Дил туташди куфр ўтига
шайх ғавғосин кўруб,
Ул ситамгар ришвахўрлар
зуҳду тақвосин кўруб...
Фақр элидан музд олур

муфти таманносин кўруб,
Шармсор зуҳҳод элини
халқни яғмосин кўруб.
Бу тилимдин найлайин, аччиқ
садо пайдо бўлур.

Машраб бу ерда ўзида исёнкорлик нимадан ва қандай пайдо бўлганлигини аён айтиб ўтади. Ҳар қандай ҳурлик ва ҳур фикрлиликни бўғишга ва маҳв этишга доим тайёр турган шайхларнинг бу каби ғавғоларига Машраб қаерларда ва қачон дуч келмади дейсиз. Бу ғавғолар уни тўхтовсиз таъқиб этди. Лекин шоир бу таъқиблардан синмади. Ақидапарастликка бўйсунмади. Балки унинг дарди янада теранлашди. Исён ўти тобора баландлади. Машраб огоҳ зот эди. Огоҳ зотлар эса зулм ва зулмларга индамайгина қараб туролмайдилар. Уларини ёлғиз Худогагина таслим қилган одамлар ҳеч қандай золимнинг олдида эгилмайдилар.

Машраб халқ ичида бузғунчилик билан шуғулланганларни очиқ-ошкор кўрсатади. Ва уларга қарши кескин аччиқ сўз айтишда чўчиб ўтирмайди. Машрабнинг табиятидаги бир улуғ хусусиятини ҳам айтиб ўтишимиз керак. У турли-туман сохтагарчиликлар, ҳайлуҳашамлар, таманнолар, ясама улуғворликларга беҳад қарши эди. Таманноҳашам, дабдаба, муноофиқона иззат-ҳурмат, риёкорлик билан сира чиқиша олмасди. Қайда бўлмасин, қандай шароитда бўлмасин, кимда бўлмасин мунофиқликка дуч келса, ўша ерда, ўша онда унга қарши шафқатсиз бош кўтарарди. Бундай ҳолларда Машраб аёвсиз кимсага айланади.

Машрабнинг куфр-исёни аввало ҳамоқатга, ғафлатда ётишга қарши қаратилган эди.

Шу баробарида Машраб чин ошиқликни ҳар доим қутлар эди. Юрагини туганмас дард босган бу зот аслида жуда шўх ва қувноқ одам эди. Улкан истеъдодларга хос бўлган бу қувноқлик унинг ғазал оламига ўзгача нафас, бир шуъла сочиб туради. Унинг ошиқона ғазаллари ғоятда ўйноқи ва шу билан бирга ўта дардlidir.

Машраб ўз ғазалларида ошиқлик, ниҳқ-муҳаббат, дард, ернинг туганмас озорлари ҳақида зўр муболага қилиб лоф ураётгандек туюлади. Аслида булар на лоф, на муболага. Машраб шундай яшар эди. Шундай ўйлар эди. Буларнинг бари унинг тафаккури, ҳиссиётлар оламининг бор ҳақиқати.

Машраб одам боласига туганмас марҳамат назари билан қарайди. Унинг табнати ўзи асил марҳаматдан бини бўлган. Машраб ўз номининг маъносини тушунтираркан, мен ҳар қозонда қайнайман ва менга чин дилдан рафиқ бўлувчиларга рафоқатлик қиламан, дейди. Машраб дегани шу бўлади. Ҳақиқатан Машраб одамларга, халққа шунчалик яқин, ҳамдам, дўстдир.

ТИЛИНИ ТИЛГАН ОЛЛОЁР

Ҳазрат Эшон Сўфи Оллоёрнинг «Ожизларнинг саботи» деб аталган манзума китобини Яратгани ва унинг чексиз маърифатини англаш китоби деб аташ ҳам мумкин. У шоирнинг Аллоҳни яна бир карра кашф этиш йўлидаги уринишидир. Илгари ҳар бир ўзбек хонадонида мойчиروқнинг сариқ олтиндай парпираган шуълаларида қироат билан чўзиб ўқилар, ҳикоятлари қайтадан ҳикоя қилинар, ёқа-енглар кўз-ёшлардан жиққа ҳўл бўлиб кетар эди.

Сўнг бу китоблар сарқитга чиқди. Лампамой чироқнинг сариқ ёғдулари йўқолгани каби бу китоблар ҳам ўша шуълалар билан бирга йўқолди. Уларни баланд супаларда ўтириб катта давра олиб ўқимай қўйдилар. Уқини ҳаёт учун хавфли бўлиб қолди.

Агар боло чиқиб кетсанг, ўзингдан,
Ииқилгайсан тойиб ерга юзингдан —

деган эканлар бир ўринда мавъиза қила туриб эшон сўфи Оллоёр. Гап ўзини унутини қасрдан келгани ва қаерга боражагини билмаслик, яъни кибр, такаббурлик ҳақида бораётир. Дунё ва коинот маърифатини англаш ва шу маърифат ичидан ўзини топиш, шу маърифатга лойиқ бўлиш ўрнини мағрурлик эгаллаганда, одам ўз оёғи остидаги заминдан узилиб қолар, заминни ҳис қилмай қўяр, натижада ҳар қадамда тойилиб юз тубан йиқилиб яшашга гирифтор бўлар экан.

Эшон Сўфи Оллоёр ҳазратларининг «Ожизларнинг саботи» манзумаси бош гоёси шундай кибрга қарши қаратилгандир.

«Ожизлар саботи»нинг фикри янгилик эмас. Бу мавзуда сонсиз-саноқсиз асарлар битилган. Уларнинг бадиний-фикрий даражалари ҳам ҳар хил булган.

Лекин «Ожизлар саботи» улуғ бир оригиналликка

даъво қилмаса-да, у моҳиятига кўра эслатиш китобидир. У одам боласига заминда яшаётганлигини эслатади.

Яратганнинг маърифатини билиш инсоний камолот йўлидаги илк зарур қадамдир. Эшон Сўфи Оллоёр сабр-қаноатга, тоат-ибодатга, шукур қилиб кун кечиршига даъват қиларкан, асло қулликда қўл қовуштириб ўтиришни ёқламайди.

У инсон учун яхши амалларнинг ва илм олишнинг аҳамиятини ҳар ўринда таъкидлаб боради. Маълумки, яхши амаллар Қуръони Каримда ҳам инсоннинг бу дунё ҳаёти билан боғлиқ бош ғоялардан биридир. Худо яхши амалларни, яхши амал қилгувчиларни севади.

Худони сунъидин кўрдинг карашма,
Бир эски ердин оқти янги чашма —

дейди «Саботул ожизин».

Назаримда бу манзумадаги ҳар бир байт, ҳар сатр ана шундай эски ердан оққан янги чашмадир. Бу чашманинг суви ғоят тоза ва тароватли туюлади.

Маърифат, иймон, муҳаббат, ҳалоллик, садоқат, аҳдда собитлик ҳар бир инсоннинг кўркидир. Эшон Сўфи Оллоёр ана шу маънавий гўзалликларни халққа тарғиб қилади.

Тўлин ойнинг сутдек шуъласида бир бева хотин чарх ўгириб ўтиради. Ой тезда ботади. Шунда халифа ва унинг одамлари ёруғ машъала кўтариб ўтиб борадилар. Хотин халифа машъаласининг ёруғида тезгина бир-икки чарх ўгириб қолади. Хотин негадир бу ҳақда узоқ ўйга ботади. Бировнинг чироғи шуъласида йигирган ришта менга ҳалол бўладими-йўқми, деб изтиробга тушади. Бу масъалани ўзи ечолмай, буюк имомлардан бири Аҳмад Ҳанбалдан сўрайди. Бировнинг машъаласи ёруғида ундан изн сўрамай ўгирилган ип ҳалолми, ҳаромми? Аҳмад Ҳанбал бу жуда оддий, лекин тағи ғоятда теран савол қаршисида лол қолади.

Ҳалоллик борасида ҳар биримиз шундай қайғурсак, биз ҳаммамиз аллақачонлар бутунлай бошқача одамлар бўлган ва шу билан бирга бутунлай бошқача равишда яшаган бўлар эдик. Кишини чуқур ўйлатадиган бундай ҳикоятлар манзумада оз эмас.

Сўфи Оллоёрнинг китобида доимо шоирона ажиб кашфиётлар сочилиб ётади. Улар тилнинг учига соф асал томчиси каби ўрнашиб қолади. Сўфи Оллоёр ўх-

шаш шаклли сўзларнинг ажиб жаранглари ва маъно ранг-барангликларидан айниқса, ғоят маҳорат билан фойдаланади. Шоир тилининг фасоҳати ва мазмундорлигини кўрсатиш учун бир неча мисоллар келтириб ўта-миз:

Уёлма маърифатни ўрганурдин
Танур жойинг бўлур қолсанг танурдин.

Жонли сўзлашувда тандирни танур дейдилар. Шоир та-нур сўзини икки марта бир шаклда ишлатади. Лекин уларнинг бири тандир маъносиди, иккинчиси «танимоқ», яъни билмоқ маъносиди қўлланилади. Танур сўзини эса мажозан дўзах маъносиди ишлатади. Яъни маърифатни ўрганишдан уялган кимсанинг жойи дўзахдир.

Ҳаво мисдек қизир, ер ҳам темирдек,
Ғазаб қилган киши бўлғай кўмирдек...

Жаҳолат ва ғазаб шундай баттарин нарса. Ғазабнинг ранги қора. Бировга ғазаб қилган кимса эса ҳақиқатан ҳам кўмирдек қорайиб кетади. Сўфи Оллоёр оддий сўзлардан одамни титратиб юборадиган манзаралар яра-тади. Сўзларнинг кутилмаган маъно қирраларини на-моён қилади:

Тилим уэр айғоли, эй қошифи роз,
Тилимни минг тилим қилсам, эрур оз...

Бу инсон доим уэр мақомида қойим турсин деганидир.
Ёки:

Отанг эрдур, санам эрдек қилиқ қил,
Ямонлиғ айлаганга яхшилик қил...

Сўфи Оллоёр ўз ҳикматли сўзларини дилларга ана шундай нақшлайди. Бундай лазиз мевалар Оллоёр бобо-мизнинг абадий қуримас боғида олтиндай товланиб ётибди. Уларнинг тирик зиёси кўзингизни қамаштиради. Лекин шу зиё юрагингиз қаватларини ёритиб, кўнглин-гиз муҳаббат билан тўлади. Ва бу китобни чиқарган «Чўлпон» нашриётидан ҳам, уни тайёрлаган Рашид Зоҳид ва қимматли маслаҳатларини аямаган Нўъмон Тошкандий ва Наим Норқуловдан ҳам беҳад миннатдор бўласиз.

Кел эй толиб, кўзунг ибрат била оч,
Муҳаббатсиз кишидан қуш бўлиб қоч,
дейди Сўфи Оллоёр.

У асрлар қаъридан туриб, ўз наслларининг кўзини очиш, уларни муҳаббатли қилиш устида тинимсиз қайгуради. Мени тўғри тушун, болам, дегандай бўлади...

НЕГА ШОИРЛАР ДЕВОНА БУЛАДИЛАР?

Чўлпон сўзи билан иши донмо бир бўлган одамлар тоифасига киради. У бир йилнинг ўзида бир миллат томонидан қилинган икки инқилоб ваъда этган озодлик гоёсига чин дилдан ишонган ва унга беҳад умид боғлаган соф кўнгилли миллий элелилардан эди.

Қанчалар орзу қилган эди ва қанчалар кутган эди бу халқларга ижтимоий озодликни!

Бугун Чўлпоннинг барча асарларини диққатимизни қўйиб хотиржам ўқишга муяссар бўлиб шундай хулосага келамизки, ҳеч ким озодликни Чўлпончалик севмаганди. Ҳеч ким озодликни Чўлпончалик ўйламаганди. Ҳеч ким озодликни Чўлпончалик дилга тугмаганди. Қон томирлари, ҳар бир ақл ва зариф ҳужайраларига сингирмагандир. У юртнинг талон бўлган вайронагарчиликларга кўмилган, халқи гирён ва тўзғиган, тараққиёт қопқоқлари узоқ замонларга ёпилган, тупроққа қоришган тарихини жуда теран биларди.

Чўлпон ўз халқининг тикланиши, қад ростлаши, маънавий ўсишини фақат ва фақат озодлик билан боғларди. Халқнинг келажagini озодликсиз тасаввур қилмасди.

Забунликдан, хорликдан, қарамликдан, турли йўсиндаги камситишлардан халқни фақат озодлик қутқаради деб қаттиқ ишонарди.

Унинг хаёлини шунинг учун озодлик фикри жуда эрта банд этди.

Озодлик унинг хаёли-оромини ўгирлади. У бутун ҳаётини озодликка бағишлади. Озодлик орзуси Чўлпонни шоир қилди.

Чўлпоннинг озодлик орзусидан ҳоли, озодлик фикридан ҳоли бир қатор сўзи йўқ. Бир донга шеъри йўқ.

Унинг муҳаббат ҳақидаги энг интим, энг туйғули шеърларида ҳам озодлик, озод инсон ҳақидаги фикр марказда туради.

Чўлпонни неча замон расмий мафкура миллатчилик ва миллатпарастликда айблаб келди. Лекин шоирнинг миллатчилиги унинг озодликни соғинишидир.

Мен озодликни севганлар халққа ва ўз юртига душман бўлганликларини кўрган эмасман.

Мен озодликни севган одамлар галамис, қаллоб, худбин бўлганликларини кўрган эмасман.

Мен озодликни севган одамлар ўз йўлларидан чекинганликлари, тонганликлари, хиёнат йўлига кирганликларини кўрган эмасман. Озодликни севган одамлар юртни сотганлар, элни талаганларга ёрдам берганликлари ва мададкор бўлганликларини кўрган эмасман. Озодликни севган одамлар ҳар ерда халқ орасида энг олижаноб, энг виждонли, энг маданий, энг ипсонпарвар одам бўлганликларини биламан.

Улар учун озодлик ширин жондан ҳам ширинроқ. Озодлик деган гулгун ёшлар ўзларини танклар тагига ташлаб, Ватанларини топталишдан асраётганликларини кўриб, гувоҳи бўлиб турибмиз.

Озодлик истагини аллакимлар фанатизм деб тушунтиришни истайдилар. Лекин озодлик истаги энг олий истак. Шу маънода Чўлпон озодликни орифи, ошиқи, одили эди.

Уни йигирманчи йилдан сўнг ёзган шеърларида умид ва умидсизлик фожиали суратда фарёд чекиб ётади. Инқилоблар ваъда қилган озодликдан уч йил, тўрт йил, беш йил, ўн йил ўтиб ҳам мутлақо дарак йўқ эди. Озодлик ғояси халқларнинг қон селига фарқ қилинган эди. Чўлпон кишанларнинг эскилари ҳам, янгилари ҳам нечоғли мустақамлигини кўрди. Ҳеч қачон озодлик фикри бунчалар аянчли ва фожиали аҳволга тушмаган эди.

Чўлпон севгани озодликнинг бу қадар топталганини кўриб телба бўлар ҳолга етди. У эркинликнинг заволлини кўриб ҳам, эркинлик умиди билан яшади. Бу даврдаги кўпгина шеърларида Чўлпон ўзини галдир, девона, қаландар, телба, жинланаётган шоир каби таништиради. Ошиқликда ўта аҳволга етганлар албатта девонадирлар. Лекин бу девоналар одамзоднинг энг яхшиларидир.

Мен дутор билан туғишган кўҳна бир
девонаман,

Ул туғишгоним билан бир ўтда доим
ёнаман, —

дейди машҳур қуйма шеърда Чўлпон. Бу машрабона байт одамнинг тилида бол каби эрийди. Чўлпон дуторни эмас, ўзини девона дейди. Лекин девона билан туғишган девона бўлмаганлигини ким кўрган? Булар бир ўтда — озодлик ишқи ўтида ёнадиган икки телбадир.

Икки шоирдир. Фақат бирининг оти — дутор, иккинчининг оти — Чўлпон.

Дилларида ғам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ғам кўрмаганлардан
тамом безорман.

Озодлик ўтида куйган одамнинг ўзи каби бечораларга ёр бўлмаслиги мумкинми? Асил мақсадларига етмаган одамларга вақти хушлик, ўйин-кулгилар масхаравозлик бўлиб туюлади. Шоир — ошиқ адолатсиз дунёдан қочиб дуторнинг пардаларига яширинмоқни истайди. Пардалар куй чалганда, парда остидан тўхтовсиз нолалар эшитилади.

Ҳа, ўз пайтида ҳеч ким халқ озодлиги учун Чўлпончалик қайғурмаган, ҳеч ким унчалик оламни озодлик нолаларига тўлдирмаган. Насллар Чўлпон олдида қарздордирлар.

Озодлик — Чўлпоннинг илҳоми, муҳаббати. У илҳом ҳақида сўйласа, озодлик ҳақида сўйлаган, муҳаббати устида сўз юритса, озодликни ўйлаган бўлади. Чўлпоннинг Малак деб аталмиш ажаб бир шоирона сиймоси бор. Унинг шеърларида ушбу Малак ғоятда сирли ва ғоятда сурурли, дилни, кўзни ошуфта этгувчи либослар кияди. Бу каби Малак Пушкинда бормиди, Лермонтовда бормиди, Байронда бормиди, Гейнеда бормиди, Саъдийда, ҳазрат Навоийда бормиди, билмадим. Лекин шуни биламанки, чин шеърят истиқомат қилган ва истиқомат қилаётган жойда, чин шеър туғиладиган ва туғилган ерда Малак, албатта, бўлади. Қанотлари билан доим шоир қошларини сийпаб туради. Шоир дилга илоҳий сўзларни шивирлаб туради. Шоир қулоғига Иброҳим алайҳиссалом, Мусо алайҳиссалом, Довуд алайҳиссалом, Исо алайҳиссалом, Муҳаммад алайҳиссалом ва улардан ҳам кўз етмас олислардан руҳни сарафроз этгувчи қўнғироқ сасларини олиб келади.

Ана шу Малак Чўлпон шеърятининг мадалкори, уни асровчи, етакловчи, сарбаланд руҳий маконларга олиб чиққувчидир. Ҳа, бу Малак шивирлай бошлаганда, Чўлпон шеърлари сеҳрланади. Сўзлар фусункор бир мусиқа билан қовушади.

Кўнгилдаги муҳаббатнинг учқунин
Хаёлимнинг бир бурчиди беркитдим, —
деб бошлайди «Хаёлий» шеърини Чўлпон. Мен бу сўз-

ларнинг сирли оғушини очмаслик керакмикин, деб иштибоҳ қиламан. Шеърни таҳлил қилиш жуда ҳам гўзал қизнинг киригини санаш билан баравар. Киприк санашга берилиб кетиб, гўзалликнинг асл моҳиятидан беҳабар қолиб кетасиз. Шоир бу нозик сатрларда «кўнгил» билан «хаёл»ни фарқлайди. Биз ўйлаймизки, кўнгилда бор нарса хаёлда ҳам ўз-ўзидан бўлади-ку! Лекин муҳаббат хаёлда эмас, кўнгилда ошён қуради. Кўнгил — мулк. Мулкнинг эгаси эса муҳаббат. Аммо хаёл кўнгил устида туради. Хаёл жаҳонни бир сонияда қамраб олишга қодир. Шу хаёл ичига интиҳоси йўқ орзулар ҳам киради. Кўнгил — қуйи мулк. Хаёл юксакдаги мулк. Шоир муҳаббати учқунларини қуйи мулкдан олий мулкка — ҳаракатлар амалга кирадиган мулкка олиб чиқади. Муҳаббатнинг бир учқун билан хаёл дунёсининг чексизликларини ёритиш, мунаввар қилиш ва агар имкон яралса, унинг ҳаракатсиз, беҳосил пучмоқларини портлатишни истайди.

Шоир айтаётган бу муҳаббат озодликдир. Озодлик учқунлари асли зулматларни ёритадиган машъаллар ёқмоғи жоиз. Лекин йиғирманчи йиллар бошланганда машъаллар ёқилмади. Зулматлар ёримади. Озодлик учқунлари йўлига зўравонлик тўғонлари қўйилди. Хаётда аланга олмаган учқунлар шоир сийнасини тўхтовсиз куйдиришдан ўзга нарсага ярамади. Шоирнинг хаёли ва кечинмалари жуда фожиали тус олади:

Қулоғимга, ол бахт, деб эшитилган
Азонларни шайтоний деб ўйладим.
Шунинг учун бахт берган малакка
Турли-туман афсоналар сўйладим...

Чўлпон озодлик саробга дўнгани, у алдов ва макр тўзонлари ичра кўмилиб кетгани, шайтоннинг азони каби ишониб бўлмас, бир нарсага айланганини шундай тасаввур қилади. Малак эса унинг кўз ўнгида оқиб бораётган чексиз қонли дарё манзарасини гавдалантиради. Шайтон эса бахтинг, тахтинг шу қонли зардоб дарёда деб шоирни насвасага солади. Шоир уни жонқолатда қувади. «Кет, эй шайтон... Кет-кет. Қилич синган, қалқон тешилган. Қўрасанми? Мен эзилган ётаман. Устимга-да бало тоғи ёғилган...» Шундай ҳолда Чўлпон яна, барибир, ёлғиз Малакдан — яъни озодликдан мадад ўтинади. У эса рўйхуш бермай девона қилади шоирни...

РАЪНО ВА ХАЙЕМ

Ҳа, Абдулла Қодирий романларидан мен маърифат излайман. Чунки маърифат ва маданият орқасидагина биз барча эзгу тилакларимизга ёришамиз.

Йигирманчи асрнинг илк йилларида бизда, яъни Марказий Осиёда роман ҳақида бокира тасаввурлар пайдо бўлди. Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Қодирий сингари халқ маърифатларварлари юрагида роман яратиш орзуси туғилди. Фитрат ва Ҳамзанинг аср бошларидаги насрий уринишларида (Фитратнинг ўнинчи йиллардаги барча насрий асарларида романга интилиш борлигини сезиш қийин эмас) халқ ижтимоий-маданий, маиший ҳаётига бадий ойна бўлоладиган асар яратиш иштиёқи кучли кечганлигини англаш мумкин.

Мана шу орзулар йигирманчи йилларнинг бошларига келиб «Ўтган кунлар»ни юзага чиқарди. Ёзувчи зиёлиларнинг роман ҳақидаги орзулари «Ўтган кунлар» да мужассамлашди. Бу Марказий Осиё маданий ҳаётида улуг воқеа эди. Бадий тафаккурнинг роман қадар ўсиб чиқишида жуда катта тарихий маъно бор эди. Европа, Шарқ, Россия романлари мухташам қасрлари қошидаги кўрқув, ҳадиксираш, чоғсизлик, ожизлик ениб ўтилган эди.

Мазмуни тўлиқ, бадияти етук роман халқ учун мактаб, яъни маънавият ва фикрлаш мактаби.

Ўзбек халқи «Ўтган кунлар»ни худди шундай қабул қилди. Тўнғич фарзанд жуда севимли бўлиб туғилди. Ҳозир «Ўтган кунлар» деса, ийиб кетмайдиган ўзбек йўқ. Роман миллий бадий тафаккурнинг барча қирраларига ўз таъсирини ўтказгани бежиз эмас. «Ўтган кунлар» қоғозга тушаётган маҳаллардаёқ Қодирий мозий бир романга сизмаслиги, у юзлаб жуда ўткир йирик асарларга мавзу беражагини теран англаб етган эди. Ажаб эмаски, «Ўтган кунлар» ёзилаётган чоғдаёқ бошқа бир роман фикри ёзувчини безовта қила бошлаганди.

Кўп ўтмай бу безовталик «Меҳробдан чаён» либосларини кийди. Йигирма саккизинчи йилнинг бошларида ёзувчи бу романга охири нуқтани қўйди. Бу икки романи мен ўзбек адабиёти тарихидаги бокира романлар деб атагим келади. Чунки уларга ҳали шу йилларда жаҳон адабиётида кучли мавқега эга бўлиб қолган экспрессионизм ёки модернизмнинг минг исни қориштириб бир ис яратган шабадалари ўз таъсирини кўр-

сатиб улгурмаган эди. Ҳолбуки, бул романлардан салгина кейинроқ яратилган «Обид кетмон» ва «Кеча ва кундуз»да ички монолог, ички психологик таҳлил, шахснинг ички иккиланиши, сюжетнинг «исталган» ерда бошланиши ва «исталган» ерда тугаши, янги воқеа чизигининг бошланиши каби экспрессион ҳолатларнинг бошланғич зуҳуротларини кузатамиз. Бокира романлар деб аташимга Қодирийнинг ўзининг бир ажойиб шаходати сабаб бўлди. У «Меҳробдан чаён»га ёзган дебوحасида роман ва унинг қаҳрамонларини яратишда ўзи танлаган принцип устида тўхталади. Бу гапни у киши билмасдай айтиб ўтади. Лекин эътибор бериб тўхталган одам учун унда жуда чуқур фикр очилади. Бу фикр ўлкада янги роман йўналишини, унинг методологик сарҳадларини белгилайди. Албатта, бадий адабиёт ҳар қандай сарҳадлардан баландроқ туради. Уни маълум сарҳадлар ичида чеклаб қўйиш изоқ ўтмай таназзулга олиб боради. Лекин бадий адабиёт бир сарҳадни босиб янги бошқача бир сарҳадга кўтарилади. Шунинг учун бу ерда «сарҳад» деган сўзни ишлатдим. Қодирий дебوحада ёзади: «Албатта, мен бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни (яъни меҳнаткаш камбағалларни назарда тутаяди — И. Ғ.) ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишга тиришдим». Кўчирманинг давоми бор. Лекин шу ерда андак тўхтаб ўтайлик. Бу аввало «ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар» деган жумла. Чамаси, бу тарихий ҳаққоният масаласи. Кейинчалик биз ўзбек тарихидан олиб ёзилган бир қатор турли жанрларга мансуб асарларда қаҳрамонлар ўзбек тарихининг ҳажми кўтарган қадар олинмаганлиги — улар ё ҳаддан ташқари бўяб ва ёки ҳаддан ташқари янги замон фикрига мослаштириб тасвирланганлигидан юзаки таъсирчи ёхуд тўғрироғи, сохта таъсирчан бўлиб қолганлигини биламиз. Бу тарихнинг ҳазми кўтармаган нарсаларни унинг бўғзига тиқиштириш, тарихни, бошқача айтганда, «зўрлаш» оқибатида юзага чиқди. Ҳазми кўтармаган таом еса киши касал бўлади. То ҳазми оғир озукдан қутулмагунча ўзини қўярга жой тополмайди. Назаримда адабиётимиз кўп замонлар ана шундай ҳазмига тўғри келмайдиган таом еб юрди. Эндиликда эркин шароитда ижод қилиш учун у ўзини тозалаш керак. Қодирийнинг эътиборни ўзига қаттиқ жалб этадиган иккинчи жумласи: «Ўз ҳолича олишга тиришдим»дир. Бу Толстойнинг ҳаётни биз истаганча эмас, борича тасвирлаш

керак, деган машҳур фикрига тўғри келади. «Ўз ҳолича олиш» — реалистик ҳаққоний тасвирнинг опасидир. Афсуски, адабиёт кўп даврлар ҳаёт ва инсон манзараларини ўз ҳолича олиб тасвирлашдан йироқлашди. Идеаллаштириш, йўқ нарсаларни бўрттириш, борича эмас, идеалга тўғри келадиганча ёзиш, ўзбеки она содда қилиб айтганда, аравани қуруқ олиб қочиш адабиётга бўлган ишончни сўндирди. Қодирий кейинги жумлада «Ўз ҳолича олиш»нинг афзаллигини яна шундай тушунтиради: «Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди». Қодирий йигирманчи йиллардаёқ адабиётнинг қадрсизланиш эҳтимоли борлигини сезган эди.

«Ҳазми кўтариш» ва ҳазми кўтармаслик қандай бўлишини романдан кўрайлик. Анвар мирзо оғир шароитда сиғинди бўлиб ўсган йигит. Уни сармуншийликка кўтармоқчилар. Лекин Анвар мирзо буни истамайди. Анварнинг хон саройидаги катта лавозимдан ўзини олиб қочиши ғалати бўлиб туюлади. Шу ўринда Қодирий ўз даврининг илғор кишиси бўлган, илм ва фаросат эгаси Анварнинг ички изтиробларини, аламли ўйларини, сарой ҳаёти ва умуман, ўша давр ўзбек турмуши ҳақидаги тасаввурларини кенг йўсинда тасвирлаши мумкин эди. Шундай тасвирларга романда ҳаддан ташқари кўп ўрин бор. Бироқ Анвар ҳар қанча илғор ёшлардан бўлмасин, ўша даврда «изтироб оқими» ичида яшашга қобилмиди? Мураккаб ички изтироб оқими — Европа адабиётининг энг зўр кашфиётлари ва қадриятларидан. Бу қадрият оз деганда Оксфорд ёки Петербург университетлари таълими, жаҳон фалсафий тафаккуридан теран хабардорликни тақозо қилади. Анвар эса ўз билимлари — араб, форс, турк тилларини билиш, ҳисоб ва иншо қоидаларини яхши ўзлаштириш натижасида ўрдада Муҳаммад Ражаб пойгачи қўл остида тажрибалик мирзолар қаторидан жой олди. Шундай экан, мураккаб ички изтироблар оқимини на Анварнинг тарбияси ва на у тарбия топган шароит кўтарар эди.

Ёки бошқа бир ҳолни олайлик. Раънонинг юлдузи Анварнинг юлдузига ғоятда мос. Улар ўртасидаги ана шу уйғунликни Қодирий зўр шоирона мақомда гавдалантиради. Бу ўзи жуда нозик симфония. Бундай нозик уйғунликка Тагор ғоят моҳир. Раъно ибтидоий мактаб маърифатини олган. Қодирий унинг ўқиган китобларини батафсил айтиб ўтади: «Ҳафтняк»,

«Қуръон», «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр», «Маслаки муттақин», Навоийнинг барча асарлари, Фузулий девони, Амирий, Фазлий, Шерозий, Бедил, Саъдий...

Раъно ўзи севган шоирларнинг шеърларидан мажмуалар тузади. Манзумалар ёзади. Лекин шуларгина эмас. Қодирий бизни романнинг икки ерида Раъно... Умар Хайём китобини ўқиб тургани устидан чиқаради. Нега бирдан Хайём? Менинг, мисол учун, ожиз ақлимча, Хайёмни Анвар мирзо ўқиса, кўпроқ тўғри келарди. Лекин Қодирий Хайёмни Раънога ўқитади. Нега? Ростдан нега? Эҳтимол Раънода шоирона завқ Анвардан кўра кучлироқдир. У бекорга мушоираларда доим Анвардан устун келмайди. Лекин, қани Хайём эсланган саҳифаларга қарайлик-чи, қандай сирлар бор экан:

«Раъно айвоннинг устунига суюниб китоб ўқир, Нигор ойим ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди. Раъно ўзига қараб келувчи Анварга ер остидан кулимсиб олгач, бир оз кўриниб турган оёқ учларини сариқ атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшигина туртиб турган сирли кўкраги устига ён ўрим сочларини олиб ташлади. Анвар яқинлашгач, секингина китобдан кўзини олиб, «ҳорманг» деди, яна китобга юз ўгирди. Анвар келди ва унинг қўлидаги китобга қаради.

— Умар Хайём! — деди ва Раънонинг қаршисига, ҳовлига оёқ солинтириб ўтирди. — Қани, ўқи-чи, эшитайлик!

Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди:

— Сиз ўқинг, мен эшитай.

— Ўзинг ўқи, бахилсан-да!

— Мен тўғри ўқий олмасам, тунов кундагидек куласиз...

— Жўрттага хато ўқиб, ўзинг кулдирдинг... Ўқи, Раъно!

Раъно китобни ерга қўйди:

— Мен ўқиб зерикдим...»

Бунда хайёмча шўхлик барқ уриб турибди. Шўхлик Раънонинг рангига ранг, жозибасига жозоба қўшяпти. Хайём Раънонинг зуваласидаги завққа латофатли руҳ бағишляпти. Лекин Раъно шу тобда, Анвар кириб келган маҳалда, оқшомнинг шан нурлари оқариб ёйилганда Хайёмнинг қайси рубойисини ўқиётган, ёдлаётган эди? Қайси? Нега ёзувчи буни айтмайди? Мен ожиз ақлим билан буни дарҳол шошиб-

пишиб айтиб ўқувчини тинчлантирган ва бундай саволларга ўрин қолдирмаган бўлардим.

Кўза-ю косангни кўтар, эй дилдор,
Кўклам сув бўйи, салқин жойга бор,
Бу чарх кўп сарвқад, ой юзликларни
Тоҳ кўза, гоҳ коса қилмиш неча бор...

Шу сатрларни ўқиб терга тушмадимикин Раъно — шоира? Ахир бундан кейинги тасвирлар қанчалар хайёмона: кўкда ўн уч кунлик гўзал ой сузади. Майин шамол гулларни аллалайди. Раъно ўғринча Анварнинг ёзувига боқади... коинотда, ўзбекнинг осуда масканларида шеър руҳи кезинади. Раъно шунда шеър баҳсида ҳам, тиб баҳсида ҳам мирзони енгади... бу парчани Хайёмсиз тасаввур қилмиш мумкинми? Барча шоирона оқим ундан бошланди. «Оёқ учларини сариқ атлас кўйлагин билан яшириш» ҳам тўла хайёмона. Кўкрак устига ташланган ўрим сочларда ҳам Хайём сезими. Хайёмга биз «Фотиҳа — муҳри худодир» бобида яна бир карра дуч келамиз. Лекин бунда энди вазият мутлақо ўзгарган. Урдадан Раънога совчи келган. Маҳдум учун бу «хайрли фол, файзи илоҳий...» Раъно учун эса... «Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиа хабари билан Нигор оймни эсанкиратди, йиғлатди, Раъно эса танчада ўқиб ўтирган Хайём рубоиёти устига ҳушсиз бошини қўйди». Аввалги манзара билан бу манзара ўртасида қанчалар буюк зиддият ва фарқ бор. Ҳаётнинг шундай зиддиятларини кўйламаганми Хайём? Унинг ҳар бир рубоиёси олам зиддиятининг муҳрини ташийди. Шу ерда қанча-қанчалаб саҳифаларни қоралаш мумкин эди ёзувчи Раънонинг эзгин ҳолати ва ички кайфиятларини тасвирлаб. Лекин адиб бундай қилмайди. У: «Раънонинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўтирмаймиз», деб изоҳ беради. Лекин Хайём рубоиёлари устига ҳушсиз бош қўйишнинг ўзи томтом тасвирлар ўрнини босолмайдими? У закий одам учун қанчадан-қанча ўй ва маълумот беради. Лекин... лекин худди шу шум хабар келган чоғда Раъно Хайёмнинг қай рубоиёсини мутолаа қилаётган эди экан? Бу бизга жумбоқлигича қолади.

Лойни муштраб турган анави кулол
Қилсайди ақл ила чуқурроқ хаёл,
Ҳеч қачон бунчалик тепкиламасди
Ота тупроғидан ясаркан сопол...

Балки шоиранинг боши шу дардли рубоий устига ҳолсиз толгандир. Балки бошқа...

Лекин Хайём бўлмаса, қанчалар жозибасини йўқотарди бу қаҳрамон!

Ўзбек қизи Раънонинг қалби Хайёмни шундай сирли, хаёл илғамас ранглардагина «ҳазм қилади».

Ўзбек қизини сирли дейдилар.

Янаям сирли бўлмасинми?

Қодирий унинг сирини ничига киришга шошилмайди. «Ўз ҳолича» деган сўзнинг маъносини яна бир карра бошқачароқ англагандирсиз энди?

РАЪНОНИНГ КАФШИ

Ҳозирги бўғинларнинг масрур хаёлларида Абдулла Қодирий эртакка ўхшайди. Абдулла Қодирийгина эмас, у яратган асарлар ва қаҳрамонларни ва айниқса, Отабек, Кумушбиби, Раъно ва Анварни ҳам худди эртакларнинг қаҳрамонлари каби қабул қилдилар. Отабек ва Кумушга ва қолаверса, уларни дунёга берганининг шаънига ёзилган шеърларнинг ҳисоби йўқ. Мен теран реалистик роман ва унинг асосий қаҳрамонларини эртакка ўхшатиб, уларнинг қадр-қимматини туширмаётганмикинман? Эртак бошқа. Роман бошқа. Лекин Отабек билан Кумуш, Раъно билан Анвар, уларни ташқи оламга боғлаган муносабатлар, муомалалар, муноқотларда... беғуборлик бор, бу беғуборликни фақат эртакларда учратиш мумкин. Поклик, саддалик ва ҳалоллик бор — фақат эртакларда учратиш мумкин. Жўмардлик, тантилик, самимийлик бор — фақат эртакларда учратиш мумкин. Ўз сўзи ва ўз эътиқодидан тоймаслик бор — бор фақат эртакларда бўлиши мумкин. Ўз даври, ўз муҳитининг ахлоқ ҳамда одоб руқнларига тобелик, бўйсиниш бор — эртакларда бўлиши мумкин... Қочишлар, қувишлар, таъқилбар, кек, ҳасад, қирғинлар, адолат учун тикка туриб талашишлар бор — буларни агар эртакда бўлмаса, шарқ романларида ва айниқса, Тоғар ва Козимийда кўп учратиш мумкин. Ҳолбуки, бизнинг масрур хаёлимизга эртакдай туюлгани билан буларнинг бари эртак эмас. Аччиқ, фожиали ҳақиқат. Фақат ҳаётнинг тасвири қанча теран ва рост бўлса, у шунчалар гўзал эртакларга ўхшашиб боради ва охири эртакка айланади. Тағор ва Вальтер Скотт романлари эртакка ўхшамайдими ҳозир? Ўхшайди.

Абдулла Қодирий романларида тарихий даврда бўлиб утган тўқнашувлар, курашлар, адолатсизликлар билан адолатнинг юзма-юз келишлари жуда кескин бир тарзда қўйилади. Бу жиҳатдан Қодирийни инглиз тарихин романнависи Валтер Скоттга жуда яқин кўраман. Валтер Скотт романларини юрагингизни ҳовучлаб ўқийсиз. Романга киргандан бошлаб, то тугатмагунча юрак юксак пардадаги тўлқинланишлардан ҳеч пастга тушмайди. Қодирий романларида ҳам худди шундай. Шунга кўра мен Қодирий ва унинг романларини дунё адабиётларида ва умумдунёвий нисбатларда Валтер Скотт ва унинг романлари ёнига қўйгим келади. Шарқона рангин ҳаёт, Шарқ одамлари, уларнинг турфа муносабатлари, муомала йўсинлари, қалб тепкилари, одоб-ахлоқ доиралари, маданий даражалари, ўта позик ҳиссиётлари уммонлари ва шу уммонларнинг тинимсиз суратда мавжланиб, жимирлаб ётишларига кўра мен Қодирий ва унинг асарларини Шарқнинг ҳассос ва беҳад допишманд адиби, серхаёл Рабиндранат Тагорга, унинг гўзал асарларига қиёслагим ва уларнинг ёнига қўйгим келади. Уйлайманки, дунёнинг инсонлар ўртасида мавжуд даражавий нисбатлари бу билан бузилиб-нетиб қолмагай. Тагор ва Қодирий — булар қанчалар яқин одамлар! Қанчалар ўхшаш сиймолар!

Шарқ романчилигининг бир қарашда илғаш ва англаб олиш қийин сири бор. Мен буни инсон юрагининг азалий мавжларини ифодалашда кўраман. Мен буни одобнинг неча минг йиллар ичида ўта сайқалланиб кетган мавжларини бениҳоя нозик қилиб ифодалаш қудратида кўраман. «Меҳробдан чаён»нинг охириги «Қўрқинч бир жасорат» бобини бир эслаб кўринг-а. Султонали ва Сафар дўстлари Анвар ва Раънони қочириб шаҳарнинг юксак қўрғони деворларидан арқон боғлаб қўрғон ташқарисига туширмоқдалар. Ҳақиқатан ҳам, жуда қўрқинч манзара. Қодирий уни қилқалам билан чизади. Бунда Тагорча тасвир қудратини кўргандай бўламан:

«Анвар «Туя тойди» ариғидан Раъно ёнига ўтиб, охириги маротаба хайрлашдилар.

— Хайр, Султонали, ака, хайр, Сафар ака!

— Хайр, амакилар!

— Оллоҳнинг паноҳига, Анвар!

— Сафаринглар бехатар бўлсин!

Қўрғон устидагилардан кимдир бири пиқ-пиқ йиғ-

лади. Анвар Раънони олдига солиб, узоқда кўринган дарахт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ, ҳар бир қадамни аранг ердан узилар эди. . .»

Тасаввур қилинг: бемаҳал тун. Қаҳрамонлар жонларини ҳовучлаб аниқ ўлим чангалидан қочиб боряптилар. Бу ерда тик этган товуш ҳалокат билан баробар. Бунда фақат тўла сукунатгина уларга бирдан-бир иттифоқчи. Энди рус ёки Европа адибининг бу эпизодни қандай ёзишини бир тасаввурга келтиришга ҳаркат қилиб кўринг. Яна билмадим-у, уларнинг тасвирида ҳаёт ва ҳолат ҳаққонияти бу ўринда шунини тақозо қилардики, Анвар, Раъно сўзсиз, шарпасиз, қилт этган товуш чиқармай қоронғулик қўйнига кириб ғойиб бўлардилар. Шунда ўзларининг ҳам, халоскорларининг ҳам жонларини қаттиқ хавф остига қўймас эдилар. Чунки, деган бўлишарди ўша реалист адиблар, бу ерда қаҳрамонларнинг овоз бериб хайрлашувлари ортиқча. Вазият хайрлашишни кўтармайди. Ҳар қандай ортиқча ҳаракат қаҳрамонларни фош қилишга олиб келади. Ва улар бу каби ўз тахминларида албатта, ҳақ чиқардилар. Хўш, нега унда Қодирий бу хайрлашувга алоҳида урғу берапти. Қил сиғмайдиган тешикка туяни сиғдирапти? Нима, у Европа адиблари тушунган тушунчаларни тушунмайдими? Эътиборга олмайдими? Назардан қочирадими?

Қодирий, афтидан, бу ерда вазият ҳақиқатига ва маънасига эмас, қаҳрамонларнинг ҳақиқати ва маънасига риоя қилади. Анварларнинг одоби шундай, Тарбияси шундай. Улар одобга ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам амал қиладилар. Одоб уларнинг қонларига сингган ва уларча вазиятга кўра ўзгариб турадиган нарса эмас. Улар, таъбир жоиз бўлса, одобни ўлимдан ҳам афзал биладилар. Анвар ҳалокатдан қутулгач, ўзини Худоёрга тутиб бериб, Султонанини ўлим чангалидан халос этмаслигини тасаввур қилиш мумкинми? Анварга ўз жонидан кўра лафз, мардлик, ҳалоллик афзал. Шунинг учун у Султонанини қутқариш йўлида жонидан кечади. Бу қаҳрамонлар учун инсоний муносабатлар даражаси ҳар нарсадан юқори туради. Шунинг учун ҳам, вазият қанчалар хатарли бўлмасин, Анвар ва Раъно ўз дўстлари ва халоскорларни бўлган Сафар ҳамда Султонани билан хайрлашмасдан кетолмайдилар. Улар, жонларини хавф остига тиркаб бўлса-да, таомилни ўрнига қўядилар. Шунинг учун Қодирий ўз карим ва карима қаҳрамон-

лари нуқтаи назарини ҳисобга олади. Ва улар ўлимдан қочиб бораётганларида ҳам ўз инсоний гўзал қиёфаларини асло йўқотмайдилар. Бизга бу эртак бўлиб туюлади.

Лекин Раънонинг кафши-чи? Кафш? Раънонинг кафши нима бўлди? Эсингиздами? Шу қўрқинч вазиятдаги хайрлашувдан сўнг Анвар ва Раъно узоқда кўринган дарахт кўлагасини қоралаб ботқоқ бўлиб кетган ердан юриб борадилар:

«Ер жуда ботқоқ, ҳар бир қадамни ердан аранг узилар эди. Йигирма қадам боргач, Раънонинг кафши лойга тишлашиб, оёқ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар, Раънони кўтариб олди.

— Менинг этигим бор, чимга чиққунча жим тур— деди Анвар.

— Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади»...

Рост, мен шу кафшга болаликдан бери қойил қоламан.

Раънонинг лой билан тишлашган бу кафши тушларимга кириб чиқади.

Гўзал вазият. Гўзал кашфиёт. Гўзал тафсилот! Шундай эмасми?

Кафш Раъно баланд қўрғон деворидан арқонга осилиб туша бошлагандаёқ ерга тушиб йўқолиши мумкин эди. Шунча баландликдан кафшга тиралиб тушишининг ўзи бўладими? Балки у «Туя тойди»дан ўтаётганда тушиб қолиши мумкин эди. Йўқ... Кафш ботқоқ даладан ўтаётганда лойга ботди. Кафш лойга ботмаса, андаккина нозик гап-сўз ҳам бўлиб ўтмасди. Жойнинг қанчалар оғирлиги ҳам билинмасди. Шу кафш бизнинг эсимизда қолади. Кўз илғамас оддий, лекин улуғ қаламларгагина насиб бўладиган кашфиёт шу кафшда.

Нега эса у менинг тушларимга кириб чиқади?

Аммо? — дейман. Анвар Раънони кўтариб олганда, кафш лойда қолиб кетдими ёки Раъно уни оёғидан қўймадими? Езувчи бу ҳақда индамайди.

Лекин мен ўзимча ҳали ҳамон Раънонинг кафши ўша қўрғон ташқарисидаги ботқоқда қолиб кетган деб юраман.

Ахир Раъно янги ҳаётга эски кафши билан кириб борармиди? .

Қодирий халқимизнинг маъруф хотирасига ёд бў-

либ кетган. Уни эртак каби шариллатиб ўқийдилар. Эсларида сақлаб юрадилар.

Қодирий миллий онгга гўзаллик ва маърифат гавҳарлари қандай ва қайси йўллар билан кириб боришини беҳад тирай англай ва биларди. У миллий маданий ҳаёт ва миллий маданий онгимизнинг жавҳари бўлиб етишган эди.

ЭМРАНИШ

Гул кетар бўлса,
гулистон эмранар.

«Алломиш»

Назаримда, ҳар бир йилнинг ўзига хос тимсоллари бордек туюлади. Йиллар шу тимсоллар воситасида тарих хотирасида қолади. Фалон йили ўриқларни барвақт совуқ уриб кетган эди. Фалон йили Қора денгизда кемалар тўқнашиб кетган эди. Фалон йили Чернобил чиқди, дейди одамлар. Ёмонликлар абадул абад одамларнинг эсларида турганидай, яхшиликлар ҳам диалектика қонунияти бўйича ёмонликлар қаторида ўтган йилларнинг тамгалари каби ёдимиздан ўчмайди.

Шу фикрни узайтириб олтмишинчи йилларнинг яхшиликларини эслаб кўрайлик. Мен адабиётчи бўлганим учун эсимга дарҳол Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов тушади. Олтмишинчи йиллар Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг йиллари эди. Олтмишинчи йилларнинг яхшилиги Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов бўлди. Шеърият шу йиллар ва айниқса, олтмишинчи йилларнинг илк пайтлари волонтеризм ва расмийликдан қутулиш палласига кириб кела бошлаган эди. Ҳа, бирёқламалик унча-мунча нарса эмас, у — асорат. Расмийчилик ва буйруқбозлик унча-мунча нарса эмас, у — асорат. Поэзия мана шундай маънавий асоратлари исканжасида анча қисилган эди. Абдулла Ориповнинг қўлига соз олган пайти мана шундай асоратлардан халос бўлишга уриниш даврига тўғри келди. Бу шоир асоратдан халос бўлган овоз билан шеър айта бошлади. Унинг эркин-хур куйи ҳаммамизни ром қилиб олди. Олтмишинчи йиллар Абдулланинг ҳар бир ёзган шеъри чин овозга бўлди. Ҳар бир шеъри бир воқеа каби қабул қилинди.

Шеърият — бу энг юксак маънодаги ҳурлик. У ҳар

қандай тутқунликда ҳам ҳурликни куйлайди ва ҳурликка ўргатади. Асоратга соладиган шеър яратилганмиди инсоният тарихида? Асоратга соладиган, асоратни куйлайдиган шеър бўлса, уни ҳеч қачон шеър деб атаб, шеър деб тилга олиб бўладими, ахир?

Барча нуроний шоирлар қайси халққа, қайси ирққа мансуб бўлмасинлар, шеърни халоскорлик деб билганлар. Унга халоскорлик вазифасини юклаганлар.

Абдулла Орипов олтмишинчи йилларда мана шундай халоскор шеър соҳиби сифатида майдонга чиқди. Олтмишинчи йилларнинг биринчи ярмида ёзилган унинг «Юзма-юз» деган таранг шеърини эслайсизми? Шоирнинг жафокаш, меҳнаткаш, умри уватларда ўтаётган ҳалол халқ билан узван, жисман, руҳан бир бўлиб кетиши илк марта ана шу катта шеърда кўринган эди. Шунда у биринчи мартаба: — Халқим! — дея мурожаат қилиш ҳақини қозонган эди. Биз ўшанда ҳар ким ҳам халқим, халқим! — деб айтолмаслигини, халқ жуда катта, жуда поёнсиз ҳодиса эканлигини, халқим, халқим, деб бонг уриш учун кишида улуғ бир маънавий ҳуқуқ бўлиши кераклигини англаган эдик. Халқим деб сўйлаш қадим турк шоирларидан қолган одат эди. Халқнинг бошига залварли дамлар тушганда, шоирлар ёв ва дов олдида уни бирлаштириш учун шундай деб мурожаат қилардилар. Сўнг бу мурожаат узоқ замонлар унутилди. Шоирлар узоқ замонлар ишк ва ғазал офатига гирифтор бўлдилар. Шахсга сифғинишнинг даҳшатли иллатларидан қутулиш имкони бошланган дамлар шоир ҳам туғилди ва бу кўҳна мурожаат ҳам яна ўз-ўзидан ўз эрки билан тирилди. Лекин ўша пайт бу шеър дунё кўрмади. Биз уни қўл-ёзмаларда ўқидик. У бизнинг содда, беташвиш жонларимизга энг катта жасорат бўлиб кўринди. Абдулланинг ўз халқини синглим, деб аташи жуда ғалати ва шу билан бирга жуда жозибали эди. Ҳозир ҳам бу ажойиб шеърни ўқисам, Абдулланинг бутунлигига тан бераман, унинг қўйма иқтидоридан кўнглим ўсади.

Уйимиз олдида бир жуфт оқ терак бор. Улар жуда шукуҳ қўйиб ўсган. Бу теракнинг устига бир миллиард раққос миниб олганга ўхшайди. Бир миллиард япроқ бу терак устида ўйинга тушади. Бирпас унга қараб турсангиз, дилингиз ҳар қанча мунг бўлса ҳам унутиб, шу зумрад япроқларга қўшилиб рақсга туша бошлайди. Табиатнинг шоирлиги шу. Шамол соз чалади. Япроқ ўйинга тушади. Абдулланинг ҳар бир

шеъри шундай файз дарахти. Улар бизга асоратсиз гўзалликдан тарбия берадилар. Абдулланинг севги ҳақидаги илк шеърларидан бири шундай тугалланар эди:

Наҳот биздан қолмас ҳатто мунг?
Наҳот бўлмас бирор хотирот!
Ишонмайман, муҳаббатдан сўнг
Бегоналик бошланса наҳот?!

Бу сўзларни мен бир севги тарихининг якуни деб эмас, умуман инсон ҳар қадамда ўзига ўзи бериши керак бўлган савол каби англашни истардим. Одам ўз умрини ўйлайди:

Наҳот биздан қолмас ҳатто мунг?

Мен ўз-ўзига берилган ушбу ғаройиб ҳол саволдаги мунг сўзининг ҳолатигагина эмас, умуман, Абдулла Ориповнинг шеърларида ҳаракат ва ҳаёт яратувчи бир кучга — трагизм ҳиссиётига эътиборингизни қаратмоқчи эдим. Бу шоирнинг шодлиги доим мунг билан, мунги эса доим шодумонлик билан қўшилиб кетади. Шоир назарида ғусса ва ғуссавийлик ҳамда шодлик ва шодумонлик ҳар қачон бир-бирларини яратадилар, бир-бирларига доя бўладилар, бир-бирларини етаклаб юрадилар, бир-бирларини тарбиялайдилар. Шодлик ғуссаларнинг мураббийсидир ва ғуссалар бахтиёрликларга мураббийдир. Қанчалар галати эшитилади бу сўзлар! Лекин қанчалар олам қонунияти бор уларда? Қанча-қанчалаб одамлар қалбларининг тарихи бор уларда! Зотан, қоннинг ўзи ҳам қизил. ҳам қора. ҳам нурлидир.

Абдулла Ориповда мана шу ҳиссиёт жуда эрта камол топгандек туюлади. Унинг олтмишинчи йилларнинг ўртасида ёзилган «Уйларим» деган шеъри ёдингизда-ку. У «Юзма-юз»дан кейин, лекин у билан бир трагизм тўлқинида яралган. Мен бу шеърни ўқиганда ва неча замон унинг оҳанглари таъсирида юрганда, ёшим йиғирма саккизда эди. Хозир бу шеърни қайта ўкиб ўтириб, олтиш олтинчи йилга қайтиб боргандай бўлдим. Ўзим ҳам билмайман, нега, лекин шеър бирдан худди ёшлигимни, йиғитлик шавқларимни қайтариб бергандай туюлди. Уша пайтларни эсладим. Онда Абдулланинг вужудида шеър шовуллаб ётарди. Лекин доим шовуллаб турган рухини қандайдир тегаб туришга мажбур бўлаётгандай, айтиши жуда за-

рур бўлган гаплари, фикр-ўйларини айтолмаётгандай — ўзини жуда кўп жиловлашга тўғри келаётгандай бир аҳволда эди. Шеър юракда гулдираб турсаю, ички цензор: йўқ, буни ёзиб бўлмайди, буни ёзсанг, ёқтирмайдилар, чиқармайдилар, таъқид ўти билан куйдирадилар, турли тамғалар босадилар ва балки ҳатто қулайроқ келса, жавобгар қилишдан ҳам тоймайдилар, деган ҳадик билан тергаб турса, ижодкор учуч бундан азоби йўқ. Бизга демократиянинг кераги йўқ, деб узоқ замонлар одамларни чорчўпга солган сталинизм кишиларнинг юракларида ғалати бир «шахс» — ички цензорни шакллантирган эди. У маълум бир чиқиқлардан чиқмай ўйлаш ва фикрлашни талаб қиларди. У руҳнинг барча кўчаларига светофор қўйиб ташлаган эди. Чамаси, Абдулла Орипов шуни ортиқ даражада, бошқалардан кўра кўпроқ ҳис қиларди. Фикрий ихтиёрнинг чекланганлиги унда трагизм ҳиссиётини янада кучайтирар эди. У шеърларида нималарнидир йўқотаётгандай, энг азиз нарсалардан айрилиб қолаётгандай бўлаверарди. Йўқотиш, руҳий йўқотишлар ҳиссиётлари унда кучли урғу олди. Ноаён эзилишларнинг замирида шу ётарди. Муаллимлар унга бу дунёда алам, фироқ, ғам йўқ, сизнинг йўлларингиз доим раво, сиз дунёда энг бахтиёр ёшларсиз, деб таълим берган эдилар. Шу таълим таъсирида олам мурғак нигоҳлар учун беҳад пок бўлиб кўринарди. Улар ўзларини дўст учун, Ватан учун фидо бўлишга чорланган деб билардилар. Лекин ёш қалб мустақил ҳаёт кўчасига кириши билан йўллар муаллимлар ва китоблар таълим берганидай раво эмаслиги дарҳол билинади. Сўзлар, таърифлар, таълимлар бошқаю ҳаёт бутунлай бошқача эканлиги маълум бўлиб қолди. Қалб майин шабадалар билан эмас, бўронлар билан тўқнашди. Хаёл билан реаллик ўртасидаги кескин қарама-қаршилиқ ёш шоир юрагини ларзага солди. Уни довдиратиб қўйди. Шунда унда йўқотиш ҳиссиёти пайдо бўлди. У шеърини йўқотиб қўйгандай сизди ўзини. «Юрагимга бир маҳаллар кирган туйгулар Энди сендан кетгаймиз деб сўрайди жавоб». Чунки, шоир назарида юрак олдида берган ваъдалари бажарилмагандай, улар саробга айлангандай бўлади. Унинг ўзи сизинган инсон ҳақидаги тасаввурлари ҳам ўзгаради. Кеча унинг назарида инсон тоғлар қадар юксалган ҳолда гавдаланарди. Бугун эса уларнинг ҳаммалари ерга тушган, шоирнинг атрофида эдилар.

О, қанчалар севар эдим инсон
зотини,
Қандай буюк муҳаббат-ла севар
эдим мен. . .

Шоир ёшликда умуман инсонни севарди, умуман инсон учун куярди. Лекин мустақил ҳаётга қадам қўйганда, унинг бўронларини ўз бошидан кечирганда, суронларига ошна бўлганда энди инсонлар ҳар турли бўлишини кўрди. Инсон ҳақидаги рўёлар ўрнини реал тасаввурлар эгайлади.

Мен инсонни бир инсондай
севардим, лекин
Нечун кўпдир ҳалигача разил одамлар.

Ана шу ниҳоятда соддадиллик билан ўртага қўйилаётган саволда шекспирона қудрат акс этмайдими? Мен одамларни ахир севардим-ку, лекин нега разиллар кўп жаҳонда! Шу пайтгача бу юракда фақат севги ҳоким эди. Шу пайтгача бу қалб нафрат нималигини билмаган эди. Лекин мана у разил одамлар кўплигини кўрди. Оламнинг мукамал эмаслигини англади. Унинг юрагида энди нафрат ҳам пайдо бўлди. Юракда ёлғиз ҳукмрон бўлган муҳаббат энди сурилиб, нафратга ўрин бўшатишга мажбур бўлди. Лекин ҳеч истамасди бу ёш қалб ўзида нафрат яшашини, ярмини нафратга бўшатиб беришни. Лекин ҳаёт, очиқ кўз билан қараш эҳтиёжи шунга олиб келди. Абдулла Орипов шеърлятида бу — трагизм ҳиссиётини кучайтирган ҳолатлардандир.

Қайлардадир ҳамон кезар зулмат
тимсоли,
Қайлардадир ҳамон тинмай
оқмоқда-ку қон.
Кўзларимга гоҳ кўринар телба
мисоли
Мен бир вақтлар сажда қилган
ҳазрати инсон. . .

Ғўр ишончларнинг барҳам топиши ва ўрнида янги ишончларнинг туғилиши мана шундай руҳий-маънавий фожиалар ичида кечади.

Назаримда, Абдулла Орипов шеърларининг бутун жозибаси, бутун поэзияси мана шу «қайлардадир» деган сўзда жамлашгандай туюлади. Ёлғизгина сўз

бус-бутун ва яхлит ифодага айланади. Мен номукам-мал бир хаёлим билан ўйлайманки, агарда шу «қайлардадир» бўлмасайди, Абдулланинг шеъри ҳам бўлмасди. «Қайлардадир» деган сўз поэтик ҳилқатга, аллақандай образга дўнади. Кейин ҳам бир неча ўн йиллар давомида Орипов шеърларида энг масъул дамларда шу сўз шеър қаватига кириб келади. У — худди чексиз океанлар забтида қолган сол ё чақинлар бағрида қийқириб учаётган қалдирғоч. Англаб бўлмайди. Умид борми бу солдан? Тирик қолармикин бу қора қалдирғоч? Номасълум. Қайлардадир — бу ажиб тусмол. Ва ажиб тимсол. Бу гўзал ва фожи тусмолнинг бошқа ранги ҳам бор:

Ниманидир ахтараман — шеърдан
ҳам улур,

Ниманидир ахтараман — нондан
азизроқ...

Бу «ниманидир» кейинги «қайлардадир»нинг дебо-часи, опаси. Поэзиянинг ҳурлиги, номасълумлиги, ожизлиги, қудрати ва асоратларга қарши, улар қандай кўйлак киймасинлар, исёни шу «қайлардадир» ва «нимадир»да тўлиқ намоёндыр. Орадан ўн йиллар ўтиб, армон кучайган, трагизм ҳиссиёти ўзига янгидан янги улушлар қозонган дамларда Абдилла яна бу саволни такрорлайди: «Қолди қайлардадир ёшлик бокира» («Хайрлашув»). Сирли хаёллар билан реалликнинг омонсиз тўқнашувлари янада фожиалироқ тус олди. Шоир «Ўйларим» билан «Хайрлашув» орасида замонасозлик, ўткинчи дамларнинг кайфиятларига ҳам берилгандай бўлди. Урф тусини олган календарчиликдан, «голиб», «музаффар» шеърлар ёзишдан қочиб қутулолмади. Бу икки шеър орасида, таъбир жониз бўлса, ундаги ички цензор ҳам негандир ҳоким мавқега кўтарилди. Твардовский «талант — жазо» деган экан. Абдулла Орипов ўн йиллар орасида бошидан кечирганларини «Хайрлашув» шеърида бир мисрада хулосалаб айтгандай бўлди. «Хаяжон бу — ўлим, кулфатдир қўшиқ»... Эҳтимол, бу хулоса ҳам эмасдир. Эҳтимол, бу кимгадир фақат кутилмаган образ ёки афоризм бўлиб туюлар. Лекин нега Твардовский талантни мукофот демади. Талантни оз эмас, кўп эмас, нақ жазо деб топди. Нега? Ва нега Абдуллага шеър яратувчи хаяжон ўлим ва жон бахш этувчи қўшиқ — кулфат каби туюлди. Нега? Жавоб топиб бўлармикин бу саволга? Шоир

умри қуюнда қолган дарахт, дейди яна Абдулла Орипов. Нима ётади бу сўзларнинг тагида? Ижодкор ва даврнинг азал-азалдан рўбарў келишими? Ва шунда ўртада туғиладиган зиддиятларми?

Менинг назаримда, харсангни тешиб чиққан қиёқмайса шундай дейиши керак эди. Улкаш асрий қояларни ёриб чиққан, денгизнинг абадий шовуллашларига қулоқ тутолган ва шунда ўзи ҳам най бўлгиси келган қамиш шундай деса керак эди. Яна шоирнинг ўзига маълумроқ. Тилимизда, қадимдан бир сўз яшаб келади. У бундай. ёзилади: эмраниш. Унинг маъно товланишлари кўп. Жумладан, ўртаниш, тўлғониш, куйиш, рашк қилиш, қизғаниш, армон. Эҳтимол армон сўзи эмраниш билан қариндошдир. «Алпомиш»дан олинган мисрада бу сўз «ўртаниш» маъносини англатади ва ўз гўзал поэтиқ ҳуқуқи ва ўрнини қозонади. Мен Абдулла Орипов шеърларидаги ҳукмрон руҳий ҳолатни кўп сўзлар, сифатлар билан англатишга уриниб кўрганман. Аммо ҳеч бирдан кўнглим тўлган эмас. Кеча Абдулла Орипов шеърларини қайта ўқиб ўтирарканман, бу сўз онгимнинг қоронғу пучмоқларида ўз-ўзидан пайдо бўлди. «Бу — эмраниш! Бу — эмраниш ахир!» — дерди юрагимда шивирлаётган аллаким. Кейин билдим: болаликда дostonлар ўқиб юрганимда бу сўз миямнинг қаеригадир ўрнашиб қолган экан. Ўттиз-қирқ йил ўтиб мана яна юзага чиқди. Ҳозир унинг нима маъно англатишини равшан билмас, лекин юракдан ҳис қилиб турар эдим. Сўнг ўзбеки, туркий луғатларга қарадим. Бояги маъно! «Алпомиш»дан мисол: «Гул кетар бўлса, гулистон эмранар!» Суюниб кетдим. Ниҳоят Абдулла Орипов шеъриятида ҳоким руҳий ҳолатнинг отини топган эдим. Бу — Эмраниш эди. Абдулла Орипов ҳар бир шеърини эмраниб ёзади. Қанча уринмай, бундан ортиқ қилиб айтолмайман.

МУШКУЛ ЙУЛЛАРДАГИ МАЪСУМЛИК

Абдулла Ориповнинг шеърларини айтиб, ёд ўқиб, уларга ошиқ бўлиб бутун бир авлод ўтиб борапти. Олтмишинчи йил бошлангандан сўнг ўттиз беш йил мобайнида унинг шеърлари, гоёлари, фикрлари маънавий-руҳоний ҳаётимизда энг чуқур илдишлар қол-

дириб келади. Бир авлод унинг ошиқона шеърларини дилига тугиб катта бўлди. Яна бир авлод унинг маънос ва ўқтам, изтироб оташи билан яллиғланган шеърларига эргашиб, улардан озиқ олиб ва илҳомланиб ўзбек адабиёти дунёсига кириб келди.

Мен ҳам олтмиш биринчи йилдан бери Абдулла Орипов шеърларини ўқийман. Улар доим кўнглимнинг бир чеккасида туради. Ўзимча баъзан ўйлайман: бу шеърлар бўлмаганда мен бошқача одам бўлардим. Ўзимни балки қашшоқроқ сезардим. Руҳан қийналган чоғларимда «Тулки фалсафаси» ёки «Бу ишқ сиррин китоб эттинг, китобинг ичра мен борман»ни ўқисам, Румий, Паҳлавон Маҳмуд, Хайём нафаси келиб турувчи рубоий ва тўртликларини эсласам, вайрон дилнинг хоналарига ёруғлик тушгандай кўнглим равшан тортади. Бир мен бўлмасам керак шундай ҳолатларни бошидан кечирадиган. Унинг олтмишинчи йилнинг ўртасида кўринган «Митти юлдуз» ва «Кўзларим йўлигда» китобларидан бошлаб ҳаммаси орадан кам бўлмай жавонларимда туради ва менга ҳамроҳлик қилади. Унинг учинчи китобимикин, «Онажон»нинг кўк баравар шўхрати ҳамон ёдимда. Бу китоб қўлмақўл бўлиб кетди ва халққа ёд бўлди. Абдулла Ориповнинг шундан сўнг чиққан «Руҳим», «Ҳайрат» китоблари миллий шеърятимизда ва собиқ иттифоқ адабиётида улкан воқеага айланди. Уша даврда шеър эркинлик учун хизмат қилди. Халқни ғафлатдан огоҳликка чақирди.

У даврда жуда кўп тушунчалар мунофиқона сафсаталарга хизмат қилиб, олижаноб маъноларини йўқотди. Кўп тушунчалар емирилди. Шундай емирилган, сийқаланган тушунчалардан бири «халқ фарзанди» тушунчаси. У даврларда халқни талаб еганлар, уни қулдай хизмат қилдирганлар ва тобелик, кўрликда асраганлар халқ фарзанди бўлдилар. Ҳолбуки халқ фарзандлари аслида жуда сийрақдир. Қўлдаги бармоқлар билан санар даражада кам улар. Халқнинг асил орзуларига ўзлари ва ўз ҳаётларини тамом бағишлаганларгина халқ фарзанди деб аталишга сазовордир. Худди шунга кўра Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповни халқ фарзанди деб аталса, шу тушунчанинг асил маъноси юзага чиқади. Олтмишинчи, етмишинчи йилларнинг илғор фикрлари шулардан чиқди. Халқнинг дилидаги дардларни шулар жасорат билан ёздилар. Халқ буни тушунди ва том маънода қабул қилди.

Албатта, Абдулла Орипов ёки Эркин Воҳидовнинг шеърлари жамият ичидаги кулфатларнинг олдини ола олмади. Шеър кулфат олдида ожиз. Лекин у шеърлар халқнинг эзгу ҳислари ўлиб кетмаслиги учун бош кўтариб турди. Эркин фикрни тарбиялади. Абдулла Орипов шеърининг қиммати ва аҳамияти ҳам шунда — эркин фикрни тарбиялаганида, халқда ўз кучига ишончининг сўнишига йўл қўймаганида. Ҳолбуки, ишончининг сўниб битиши ҳеч гап эмасди.

Ахир халқнинг ўттиз фойиз сўзлашув тили аллақандай қоришиқ, бўташа тилга айланиб кетмаганмиди? Халқ тўхтовсиз дўлдай ёгилган тарғибот ва ташвиқотлар сели остида ўз гўзал тилини йўқотиб қўяётгани устида ҳам ўйлолмай, қайгуролмай қолмаганмиди? Миллий гурур мутлақо қатагон қилишга киришилмаганмиди? Ана ўшанда Абдулла Ориповнинг нолалари янграб турди.

Ўшанда «Ўзбегим» балки халқни андак сергак торттирди.

Уларнинг шеърлари яхши заминга тушиб яхши ниҳол берди.

Дунёнинг сирини англатадиган битта, биттагина фикр бўлса керак. Шу фикрни топсам, яшаш ва ўлимнинг нималигини билиб оламан. Ҳаётимни кейин ўша танҳо фикрга яраша қураман, деб ўйлар эдим эсимни таниган хаёлпараст йилларда. Сизга балки ёлгон, менга чин: ҳаётга ўргатадиган универсал бир калит қидирардим. Қайси китобга қўл урмай, унинг қайси саҳифасини ўғирмай шу сирларни очишга ёрдам берадиган, яшашга чинакам ўргатадиган калит-фикрни топиш хаёлимни доим банд қилиб турарди. Ўз адабиётимиздан Қодирий, Қаҳҳор, Айнийларни ўқирдим. Пешанам мудом ўтмишнинг адоқсиз фожиаларига тегиб ёриларди. Фожиалар ичидан ўзимга керак фасонасоз калитни тополмасдим. Дардимга дард қўшиларди ва менда эзгинликни кучайтирарди. Биласиз: эзгинлик ҳаётда ижобий ўзгаришлар қилишга қодир эмас. Эзгин булоқдан шеър чиқиши мумкин. Лекин халқнинг аҳволида эзгинликдан ўзгариш бўлмайди.

Ўзингизга маълум: биз эзгинликка ўрганиб қолганмиз. Ҳатто эзгинликни севамиз. Эзук ашулаларни неча ўн йиллардан бери сел бўлиб эшитамиз. Лекин жасорат ва жўмардликка хизмат қиладиган куйлар ва қўшиқларни ёқтирмаймиз ва яратмаймиз. Бизнинг ўксуклик денгизига фарқ бўлиб ётган руҳимиз хотир-

жамлик ва жон койитмасликни севиб қолган. Эскиликка маҳкам ёпишганмиз.

Андак чалғиб кетдик. Бояги фикримни давом эттирсам.

Чамаси, ҳаёт калити ҳам ўксук денгизга фарқ бўлиб кетган эди. Тинмай Гафур Гуломни ўқирдим. Мен бора-бора унинг жуда машҳур: «Азиз асримизнинг азиз онлари азиз одамлардан сўрайди қадрин» деган шоҳ сатрларини шундай калит эмасмикин деб юрдим. Лекин сал ўтмай бу гўзал сўзлар билан росмана ҳаёт ўртасида ўтиб бўлмас жар ҳосил бўлганини кўрдим. Ҳаётда бирёқлама мафкура ҳукмрон эди. У ҳамма нарсани ўзига тобе этган ёки тобе этишга тун-кун уринарди. Давр у ёқда турсин, ҳеч ким ҳеч кимнинг қадр-қимматини сўрамас эди. Томир-томирларга, ҳужайра-ҳужайраларга сталинча мафкура сингиб кетган эди. Сўзлардаги 'риторикабозлик' ҳаётдаги 'риторикабозликка айланган, яъни ҳамма нарсалар сийқа тус олган эди. Дабдабали шеърлар бу сийқаликни янада бўрттириб кўрсатарди.

Кейин Саъдийнинг «Гулистон»ини ўқидим. Мир Алишер Навоийни ҳижжалаб мутолаа қилишга тушдим. Уларда фикр дунёси жилвагар Сомон йўлидек беҳисоб чатирлаб очилиб ётганини кўрдим. Саъдийнинг ҳар бир ҳикояти ва Навоийнинг ҳар бир сатри ҳаёт калити бўлиб кўринди менга. Лекин менга битта — танҳо калит, ҳаётнинг ҳамма ҳолларига ярайдиган калит керак эди. Охири Мир Алишер Навоийнинг: «Одами эрсанг, демагил одами оники, йўқ халқ ғамидан ғами» сўзларига тўхтатдим. Анча пайт бу гўзал сўзлар одамлар ҳаётининг универсал калити бўлса керак деб эътиқод қилиб юрдим. Лекин узоқ замон тепамда ва атрофимда халқни ўйламаган, халқ учун қайғурмаганларни кўрдим. Улар аллақандай ёлғон беҳосил шиорларни қурол қилиб олган, халқ ғамини еган кишиларни эса, «миллатчи», «халқ душмани», «экстремист» деб қирар, Солженицинга ўхшаганларни ахлат челақларга ўтқазар эдилар. Бирон маротаба тилидан «ўзбек халқи» деган сўз чиқмаган «халқ оталари»нинг тарақа-туруқ асарларини ўқидим. Навоийнинг улуғ сўзидан йироқлашиб кетганлигимизни, амалда унга тамомила бегона бўлиб қолганлигимизни сездим. Лекин китоблардан ҳаётнинг универсал калитини ахтаришдан чарчамадим.

Ҳамон қидираман. Шундай бир шароитда Абдулла

Ориповнинг айниқса олтмишинчи йиллардаги шеърлари юракка малҳам бўлган эди. Ундан жуда кўп фикр ҳазиналарини ва оҳангларнинг шалолаларини топдим. Сиз «Олтин Қозиқ»ни биласиз. Эҳтимол уни кузатгансиз. Мен калит-фикр қидирганда «Олтин Қозиқ»ни назарда тутган эдим. Албатта бу қидиришлар афсона бўлиб туюлади. Ҳа, лекин «Олтин Қозиқ» бор-ку дейман. Биз кўриб турган, хаёлимиз етган коинот шу «Олтин Қозиқ» атрофида айланади. Биз шундай улуг ва шоирона ном топган боболаримиздан доим миннатдор бўлишимиз керак. Боболаримиз жуда кўп юлдузларга номлар қўйганлар. Уларнинг бари ҳикматли номлардир. Донишманд Рабғузийнинг улуг-фармон китобида улардан айримларининг номлари билан танишиб ҳамон ҳайратим пасайгани йўқ. Юлдузларга уларнинг ўзларига мос номлар беролган халқ нега бугун жаҳонда кўп нарсаларда оқсаб ўтиради? Ўз ҳаётини ўз удумича қуролмайди.

Чалғиб кетдим. Ҳа, «Олтин Қозиқ»қа қайтайлик. Бутун юлдузлар олами ҳаракатда. Фақат «Олтин Қозиқ» ўз мақомида кеча-кундуз неча миллион йиллардан бери собит туради. Ботмайди. Чўкмайди. Йўқолмайди. Катта бўлмайди. Кичик бўлмайди. Оғмайди. Ҳаволамайди. Менга «Олтин Қозиқ» коинотнинг калити бўлиб туюлади. Калит каби фақат ўз жойида, ўз мақомида айланади. Ва оламлар эшикларини очади. Оламга мунтазамлик ва тартибот бахш этади.

Одамларнинг оламларига ҳам шундай калит бўлиши керак. Коинотда бор эса, нега одам ҳаётида бўлмасин? Мени бу фикр кўп чалғитди? Уни қидириб бошқа нарсалар ёдимдан кўтарилди.

1964 йил бўлса керак, балки олтмиш учдир. Бадний адабиёт давлат нашриётида Эркин Воҳидов қўлимга бир даста шеър берди. «Иброҳим, шуларни ўқинг. Фикрлашайлик. Сиз учун катта янгилик бўлади». У шеърлар Абдулла Ориповнинг илк китобига тайёрланган шеърлар эди. Бунгача Абдулла Ориповнинг айрим шеърларини матбуот саҳифаларида ўқиган эдим. Улар шеърхон ёшлар орасидагина эмас, жамоатчилик ўртасида ҳам овоза бўлиб келаётган эди. Қўлимдаги бир даста шеърни ўқиб унинг муаллифи ҳақида тасаввур ҳосил қилдим. Шеърларида у гоят тиниқ фикрларди. Усмон Носирий маҳв этилгандан сўнг шеъриятга тамомила бегона бўлиб кетган туйғунлик жон ришталаридан қизил либос кийиб яна тирилгандай эди.

Унинг фикри нақадар ёмби эди. Шу билан бирга лўнда эди. Фикрларидаги оҳангдорлик эса худди қум барханлар орасидан чиққан ўқ овозидек янгроқ ва акс садоси узоқларга тараларди.

Шоир фикрнинг олижаноблигига ва айни замонда фикр оҳангининг олижаноблигига эришган эди.

Бу олижанобликни кейин у ҳеч қачон йўқотмади. Ҳатто замон ўзгариб олов ёшлар шеърда бошқача ҳаво ва бошқача наволарни ёқтирадиган бўлганларида ҳам, ҳодисалардан кўнгилларга дарз кетганда ҳам, бу олижаноблик агар шеърда эмас, шеърларнинг сатрларида сақланиб қолди.

Абдулла Ориповнинг ҳар бир шеърда бу шеърни сиз ёқтирасизми, ёқтирмайсизми, қатъий назар, мағиз бор. Асил шеър мағзи бор.

Абдулла Орипов ўша чоғларда (олтмишинчи йилларнинг бошларини назарда тутяпман) ақлли ва хаёлчан эди. Ўзига сиғмаган, ўзини тўла англамаган, лекин мағзи билан одамларни ром қила бошлаган ақл, не ажабки, дарвешликка ундар эди. Ақл билан борлиқ дунё доим зид. Ақл қанчалик ўткир бўлса, бу зиддиятнинг шиддати ҳам шунчалик кучлик. Бизнинг ҳисоб-параст дунёмиз дарвешликни ёқтирмайди. Шоир буни тушунади. Дунё дарвешликка тоқат қилолмаса, жилла қурса, дарвешвашлик билан чиқишар дейди. Шоир табиатнинг дарвешваш майлларидан мафкура қизғинликлари учун воз кечолмайди. Лекин баъзан замонасозлик қилиб коммунизм ва унинг сифат ҳужжатларини улуғлаб қўяди. Лекин дарвешваш хаёлдан ҳеч қачон, ҳеч бир шаронт, вазиятда воз кечмайди.

Минглаб, миллионлаб одамлар турли баҳсларда ва тўқнашувларда ўзларининг ҳақ эканликларини исботламоқчи бўладилар. Ўзлари амал қиладиган мафкурани қурол сифатида ишлатадилар. Ишонтиролмасалар, зўравонликка ҳам ўтадилар. Лекин зўрлик асосига қурилган иморат тез вайрон бўлади. Дарвешлар ҳам баҳс, тортишувлардан қочмайдилар. Лекин улар баҳсларда ҳақиқатни қидирадилар. Баҳс, тортишувдан ўзларига наф, манфаат изламайдилар. Шунинг учун зўравонлик ҳам ишлатмайдилар. Бўғилиб, қичқирмайдилар. Ҳақман деб, томоқ йиртмайдилар. Уларнинг далиллари ҳам, исботлари ҳам нолага ўхшайди.

Рост эмасми, дарвешлар нола қиладилар.

Мен олдинги мақоламда Абдулла Ориповнинг шеър ёзишини эмранишга қиёс қилган эдим. Ҳозир нолага

қиёслаяпман. Тафовут йўқмикин бу ерда? Келинг, бу сўзларни бир-бирига қўшайлик ва Абдулла Орипов ўз шеърларида эмраниб нола қилади дейлик. Шунда бу шоирнинг овози ҳосил бўлади. Шоир ўз шеърларини маънос табассум билан ўқиганини кузатганмисиз? Ҳатто энг нозик қочиримлар ҳам шу хазин табассумга фарқ бўлиб кетади. Сабаби ўша эмраниш. Ўша нола-корлик.

Машраб бир оташин ғазалида Худога нола қилиб, газабингдан титирайно, дейди. Эътиборингизни «титирайно» сўзининг ёзилиши ва оҳангига тортмоқчиман. Бу «титирайно» асло қўрқишдан эмас. Муҳаббатдан. Бу муҳаббатнинг «титирайно»лари. Машрабнинг барча ғазалларида бу титироқни том маънода вужудингизда ҳис қиласиз. Ана шу «титирайно» Абдулла Орипов шеърлари оҳанглари учун ҳам ҳоқим. «Титирайно» эмраниш ва ноланинг даражаси Шу «титирайно»сиз Абдулла Орипов шеъри шеър эмас. Буни шоирнинг ўзи жуда тегин тушунади.

Абдулла Ориповнинг ўша ўқиганим илк китобининг шеърларида Байрон, Усмои Носирӣ, Лермонтовдан тушган учқунлар чарсиллаб турар эди. Айниқса, «Юлдузлар», «Ҳали олдинда...», «Севгисиз одам» шеърларида учқунлар дарвешона кайфиятларни аланга олдираётгани ва улардан полалар бунёдга келаётгани сезиларди. Ўша шеърлар муҳокамасида шоирнинг ўзи йўқ эди. Уч-тўрт тенгдошларгина йиғилган эдик. Менга шоирнинг: «Ўлимни жонимдан севаман, бироқ, Мен уни севамай ўлимдан ортиқ» деган фавқулодда сатрлари қаттиқ таъсир қилди. Унинг илк шеърларида бундай ҳайратомуз байронча сатрлар тошиб ётарди. Шу билан бирга мен ўша пайтда «Куз хаёллари», «Сен баҳорни соғинмадингми?» каби ўйноқи ва аллақандай маънос шеърларини шакллариининг бу қадар гўзаллигига қарамасдан фикри юзароқ деб ўйлаган эдим. Эркин Воҳидов бу фикримга асло қўшилмади. «Шундай шеърлар бўладики, — деди у, — уларда фикр эмас, ғалаёнли туйғу ҳукмрон даражага кўтарилади. Абдулланинг «Куз хаёллари» ва «Сен баҳорни соғинмадингми?» шеърларида туйғу мислсиз жозиба билан ифодаланган...» Ушанда Эркин Воҳидов яна «Мен нечун севаман Ўзбекистонни» ва «Муножот»ни тинглаб»ни ўзбек шеърятининг энг ёрқин намуналаридан бўлиб қолади, деган эди. У сўзлар айтилганига ҳам мана чорак асрдан ошиб кетибди.

Абдулла Орипов бу вақт ичида туйғулар кишваридан туриб, дунёга доврқ солди. Халқнинг сеvimли шоири бўлиб, унинг тили бўлиб сўзлади, ёзди. Унинг маъсум шеъри мушкул замонларда мухаббатли маъсум юраклардан жой олди. Мушкул, оғир йўлларда ўз содда ўзбекионалиги ва маъсумлигини сақлаб қолди.

ШАМ ВА БҲРОН

Мантиқ илмига шак келтирмоқчи эмасман. Ақлли одамлар ҳар нарсадан мантиқ қидирадилар. Дунё, одам ҳаётининг қурилиши ва равишларинин мантиқ асосига қурмоқчи ёки оз деганда мантиқ қондалари билан тушунтирмоқчи бўладилар. Бир жиҳатдан тўғри қиладилар.

Лекин ҳаёт бошқача. . .

Мантиқ бошқача. . .

Ҳар қандай темир мантиқ ва ёки ҳиссиётга чулғаброқ айтадиган бўлсак, ҳар қандай улуг мантиқ охириқибат мантиқсизликка бориб тақалади. Мантиқсизлик билан тугайди. Ёки мантиқсизлик вайронасига олиб боради. Айтайлик, дўстликдай улуг нарса кам. Лекин дўстлик эрксизга эрк берадими?

Байналмилаллик ажойиб гоё! Лекин байналмилаллик эрксизларга эрк беришга қодирми? Байналмилаллик нандай тарзда бўлмасин ўзини қон тўкишлардан тўхтатиб тураладими? Ҳар қандай қон тўкишларини шқоблайдиган доғули бир равиш бўлмайдими унда?

Одам беҳад ноёб ҳилқат. Рўйи замини унга чексиз бир вақтга боғ тариқасида тортиқ этилган. Бу боғ шунчалар гўзалки. . . шунчалар сермеваки. . . лекин одам болалари бу боғга сиғмайдилар. Боғда тўхтовсиз қон тўкадилар. Ўзларига неъмат қилиб берилган сарамеваларини қон билан суғорадилар. Ўзларини ёқадилар. Нега? Нега одам ўзини ўзи ёқади? Умуман, нега келган одам дунёга? Ким жавоб беради бу саволларга ва бу мантиқсизликларга? Неча минг йиллардан бери жавоб излайди инсоният. Ҳали яна неча минг йиллар излайди.

Абдулла Ориповнинг файласуфона ҳикматли рубоийларидан бирида шундай дейлади:

Бўрон, сен шам узра гувлайверма, бас,
Арслондек ўкириб чекаверма сас. . .

Шеърят жуда қадим замонлардан бери шам ва шамол ҳақида сўзлайди. Лекин Абдулланинг замонига келиб ҳамон шам узра шамол эсишдан тўхтамайди. Лекин Абдулланинг замонига келиб шамол бўронга айланган. Абдулланинг замонига келиб шам узра бўрон эсади. Одамзод бир чўпни ёқиб кечасини ёритган вақтлардап бери ўз умрини шамга қиёс қилади. Одамнинг ўзи ҳам шамга ўхшайди. Мен кечалари кўп кузатганман. Кечаси одамнинг юзи шамнинг алангасидай оқариб кўринади. Одамнинг боши теграсида оқ аланганинг тожи ва сарвати бўлади. Бу шамнинг пилигини ким ёқади? Азалий сир. Ҳеч ким ечолмайди. Нега ҳаммага бир хилда баробар берилган ўлчовли шам ҳаммада ҳар турли ёнади? «Шамни ўчирмоқлик жуда ҳам осон, — дейди Абдулла Орипов, — Унга етар битта «пуф» деган нафас». Унда бўрон қайдан пайдо бўлди? У кимнинг иши? Бўрон ажалнинг чалғисими барча шамларни қўймай ўчирадиган? Ёки уни одамзотнинг ўзи яратганми янгиланиб туриш учун? Шамол ва шам азалий зиддиятда. Уларнинг зиддиятини мантиқ билан тушуштириш ва англаш мумкин эмас. Бу худди чексизликнинг мантиқсизлигидай мантиқсизлик. Лекин инсон ҳаёти шу мантиқсизликка айланган мантиқ асосига қурилган.

Лекин шамнинг қудрати бўрон қудратидан қам эмас. Шунинг учун Абдулланинг шеърида шам узра бўрон эмас, бўрон ичра шам гувиллаётгандай туюлади менга.

Шам ва шамол зиддияти бир чеккаси шоир билан замои зиддияти. Мен ҳеч бир шоир кўрмадим ўз замони билан келишган ва муроса қилган. Шам жуда нозик, жуда ожиз. Лекин шам бўлмаса бўронни тушуштириб бўлмайди. Одамнинг ўзини ёқишидай улуг фожиа ва улуг мантиқсизлик йўқ дедик. Лекин шоир ўзини ёқиб яшайди...

... Лекин шоир ўзини ёқиб яшайди. У мантиқсизлик қоронғуликларидан шам ёқиб маъно қидиради. У бўроннинг кайфиятини билмоқчи бўлиб уринади. Ўз умрининг алангасини бўронга тутиб кўради. Шамнинг оқ алангаси унинг азалий идеаллари. У бўрон бу идеалларни совириб, емириб, тўзғитиб, гирдобга солиб айлантираётганини ўз кўзлари билан кўриб туради. Бўрон шамнинг алангасини ўчирганда, шоир ўзини ёқади. У бус-бутун ва битта алангага айланади.

Абдулла Ориповнинг шундай шеърлари борки,

уларда у ўзини ёққан. Яна шундай бир шеърлари ҳам борки, уларнинг сатрларида ва ёки биттагина сатрда ўзини ёққан. Шоир билади: ўзини ёқмагунча ўзини тушунтиролмайди. Шоир ўзини ёққан шеър ёки сатр билан шоир бўлади. Шоир ўзини ёққан шеър ҳам сатр ҳеч қачон ўчмайди. Унинг ҳароратидан умидсизларга умид етади, чорасизларга чора топилади.

Шоир ҳамма шеърларида тафаккурининг чирогини ёқиб инсон ҳаётидан мантиқ қидиради.

Тафаккур башарга гарчи яловдир,
Нечук одам қавми одамга ёвдир. . . —

дейди у кейинги йилларда ёзган гўзал фалсафий шеърларидан бирида. Одам боласи нега одамга ёв? — деган савол каби жавобсиз. «Жавоб берар бунга на ер, на осмон, На Будда, на Зардушт, на Инжил, Қуръон. . .» — дейди шоир. Лекин жавобсиз саволлар шеърятни қийнайди. Жавобсиз саволлар доим шеърятнинг кун тартибида. Шоир бу каби қийин саволларга жавоб бериш олий жозибанинг ихтиёрида ва иродасида деб билади. Инсониятнинг жавобсиз қолиб келаётган саволларини шоир ана шу Сирли Муҳаббат ечишга қодир деб санайди. Кўп сирли саволларнинг сирли жавобларини Муҳаббатдан қидириш Абдулла Ориповга хосдир. Абдулла Орипов муҳаббат қутқаради, деб ишонади. Бу шунчаки қуруқ шоирона гап эмас. Абдулла бу фикрга ўсмир чоғида келган. Муҳаббат қутқаради, деган фикр унинг эътиқоди. Ҳаёт унинг бу эътиқодини кўп синади. Ҳамон шу эътиқоидида собит Абдулла Муҳаббатга қанча ва қандай маъно юклайди. Назаримда биз ҳали шоир назарда тутган ёки туйган маънони англаб етмагандаймиз. Эҳтимол шоирнинг ўзи ҳам Сирли Муҳаббат нималигини тўла ифодалаб беролмаса керак. Лекин унинг дилида бу Сирли Муҳаббатнинг туйғуси ҳоким. У шу туйғунинг етагида юради. Шу охиригача англаб етилмаган, лекин ҳис қилинган туйғу билан дунёга қарайди ва унга баҳо беради.

Муҳаббатга мантиқ керак эмас. Абдулла Муҳаббатни олий Адолат деб тушунармикин? Олий Адолатга ҳам мантиқ керакмас-ку! Муҳаббат олий Ҳақаммикин? Олий Ҳақамга мантиқ керакмасми? Олий Ҳақам она бўлса агар, албатта, унга мантиқнинг ҳожати йўқ. Лекин ҳақамда адолат қолмаган ерларда Муҳаб-

бат қақшаб туради. У муҳаббат аргимчоғини эмас,
ажал аргамчисини қидиради.

Қанчалик ирода, қанча куч керак,
Нораво Ватанни севмоқлик учун.
Қанчалик ирода, қанча куч керак,
Норасо элга сўз демоқлик учун.
Буларнинг баридан бўлмоқ-чун холос,
Икки газ аргамчи етгайдир холос.

Сирли Муҳаббатга умид боғлаб бўлмай қолганда
шундай фожиали сатрлар ёзилармикин?

Фуқаро ва шоир шундай хулосага келган мамлакат
ўзининг тақдирини бошдан оёқ ўйлаб кўриши зарур.

Абдулланинг шеъри ана шундай мамлакатларда куч
олиб турган бўронга қарата: Тўхта, ҳой, одамнинг ша-
мини ўчириб қўйма! — деб тўхтовсиз нидо қилмоқда.

ҲУЖАЙРАДАГИ СУВРАТЛАР

Оқим бўйнулда занжири
жунун маҳкам ҳануз.

Навоий.

Яшамоқ осон иш эмас. Мушкулликларимиз кўп.
Уйларимиз — оғир ўйлар. Қарамликни бир неча
авлод ўз елкасидан кейин келаётганлар ел-
касига чўнг юк қилиб ўтказиб келди. Ернинг
ҳукми, осмоннинг ҳукми деган гап бор. Бу эҳтимол
ғайбий ҳолдир ва уни балким тушуниб, тушунтириб
бўлмас. Лекин элнинг бошига тушган қийин — жуда
қийин — қийиндан қийин савдодан қутулишга шу
халқнинг ўз табиий кучлари етмаса, унинг ер ва кўк
ҳукмини кутишдан ўзга чораси қолмайди. Қазода би-
тилган ҳамма ишлар бўлади. Ернинг ва кўкнинг ана
шундай ҳукми билан биз қарамлик юкни кўтарган охири-
ги авлод бўлдик. Бу адоқсиз кулфат бизда тўхтасин.
Барҳам топсин. Эндиги наслларга ўтмасин. Коинот-
нинг ўзида янги эра бошланяпти.

Ҳа, ҳаёт осон иш эмас. Одам қўлга қалам олиб
таскин ва юпанч сўзлар ёзгиси келади. Ўз-ўзини ову-
тишни истайди. Оғирчиликлар юкидан эзилиб, карахт
бўлиб ётган миямизни эринчоқ, ва узун сўлишли қў-
шиқлар билан аллалашни нечоғли яхши кўрамиз!

Жуда узоқ давом этган тушкунлик замонлари ҳат-
то қўшиқларимизни ҳам, яна қайтараман, эринчоқ,

сўлгин, сўлим қилиб қўйди. Юрагимиз эзгин қўшиқларни ёқтиради. Ҳар дам-ҳар дамда эзворадиганидан бўлсин деб турамиз. Елгонми ё? Ҳолбуки қўшиқ қонга гайрат ва шижоат бағишлаши, уни жўмардлик тўлқинлари забтига олиши керак!

Гайрат отига миндирадиган қўшиқларимизни унутганмиз.

Эркин Воҳид қарамликнинг моҳияти устида бораётган суҳбатда:

— Илон чаққан одам қўрқади. Ҳеч қачон илон ваҳмидан ва унинг захри зараридан тўла қутулолмайди. Қўрқинч унинг жонида яшайди. Ҳумайраларида сақланади. Ҳаётда, унинг турли ҳолатларида бу ўзини дам-бадам билдириб туради. Мана шундай, ҳужайраларимиз қарамлик асоратларига тўлиб кетган... Шу асоратларни ҳужайраларимиздан бирма-бир чидам ва қатъият билан суриб чиқармасак, миллатимизни бугунги ва эртанги халқаро майдонда намоён қилишимиз қийин кечади...

Шоир сўйларкан, ҳужайралардаги асоратлар ҳақидаги аламли ўйлар менинг тасаввуримда сувратларга айланарди. Қарамлик сувратлари. Қарамликнинг ҳужайралардаги сувратлари...

Ҳужайрамиздаги бир суврат: эзгинлик, бизнинг эзилишга мойиллигимиз. Бу нарса миллатнинг генида йўқ эди. У кейинги уч юз йил ичида пайдо бўлди. Урчиди. Ўтган юз йилликда ва кейинги юз йилликда кетма-кет икки маротаба мустақилликни йўқотиш оқибатида эзгинлик одатий ҳол тусига кирди. Ҳар икки қарамлик чоғида ҳам эзгинлик ғоятда маъқулланар ва ҳар томонлама рағбатлантирилар эди. Ҳамма не кўрмасин, рози эди. Ҳамма не ўтмасин, шукур қилар эди: қорнимиз тўқ, устимиз бут... яна нима керак битта беданага... Лекин эзгинлик халқнинг ўқ томиридан шижоатни тамомила кесди. Ҳар томонлама шукурчилик, нон ушогига сажда қилиш — эзгинликнинг тўла ғалабаси эди. Бу нарсанинг номини халқнинг асил фарзандлари билар, лекин билганлар дам-бадам маҳв этиларди. Сўнг билганлар ҳам алоҳа жим бўлдилар ва бутунлай билмагандай бўлдилар. Фақат тўқсон биринчи йилга келиб шоир бизга бу ҳодисанинг табиаати ва моҳиятини топиб, тушунтириб берди:

Билмам қандоқ, не сабаб, қачон
Ҳаётингга ошно бўлган ул —

Боши эгик, бесўз, беисён
Юрагингда макон тутган қул...

Бу сўзлар жуда кескин, аёвсиз, яланғоч! Лекин улар шу ҳолатда ҳам барибир Эркин Воҳидча андиша ва Эркин Воҳидча назокат билан айтилмоқда. «Қулмиз», «қул эдик», «гадо эдик» каби формулалар тушкунлик замонларимизда кўп айтилди. Биз бунга ўргандик. «Қул» эзгин табиатимизнинг аъзоси бўлиб қолди. «Йўқ, қул эмасмиз!» — деб ҳайқириб чиққан пайтларимизда ҳам, барибир бунинг тагида «э, асли ўзи қулмиз-да...» деган тан бериш яшириниб ётарди. Ёлгонми ё? Шу жиҳатдан шоирнинг фикрида янгилик йўқдай туюлади. Лекин... эътибор беринг: шоир қулсан! — деб ўқувчисини бурдалаётгани, эзаётани йўқ. Бундай қилиш учун шеър ёзиб ўтиришнинг кераги йўқ эди. Шоир ўз халқининг фарзандларига қарата қулсан! — деб айтишни буюк ҳақорат деб билади. У ҳатто хаёлида ҳам бунга йўл қўймайди. Одам азалдан озод. У ер ва коинот ҳукмида. Шоир шу озодликка эътиқод қилади. Одам ва эл тақдир тақазоси билан қарам ҳолга туриши мумкин. Қарамлик — ҳақорат. Қарамлик — иснод. Шоир буни инсон учун муваққат, вақтинчалик бир нарса деб билади. Қарамлик табиатга айланиши мумкин эмас. Алҳазар! Бинобарин, шоир қулга эмас, озод инсонга мурожаат қилади. Айни пайтда ҳам озод, ҳам қул бўлиши мумкинми инсон?! У азалда озод! Лекин шаронт унда қуллик иллатларини ростлаган бўлиши мумкин. Узоқ вақт мобайнида қуллик шаронтида яшаган одамларда иккинчи бир табиат пайдо бўлади. Иккинчи бир ўзлаштирилган қиёфа.

Бу қиёфани фақат қўрқинч ва унинг ажралмас йўлдоши эзгинлик шакллантиради. Тўғрироғи, қўрқинч ва эзгинликнинг ўзи тугал товланувчан қиёфага айланади. Қўрқинч ва эзгинлик эса юракда макон тутди. Юрак ҳиссиётлар ўчоғи. Қўрқинч ва эзгинлик эса ҳам муҳофаза қилувчи ва ҳам барбод этгувчи ҳиссиётлардир.

Шоир ана шу юракда макон тутган қулга мурожаат қилади. Бу қул гоётда хавфли. Чунки у ўз имкониятидан фойдаланиб барча томирлар ва барча ҳужайраларни ишғол қилади. Шоир, қаранг, унинг эзгинлигини қандай ифодаляпти: «боши эгик, бесўз, беисён...» Юракда макон тутган қулнинг қўрқинчларидан ҳужайраларда тинимсиз сувратлар нақшланади.

Қуллик ҳиссиётнинг фарзанди экан-да аслида!

Оғир ижтимоий бу шармандалик ва ҳақоратнинг келиб чиқиши қудратлининг заиф устидан ғалабаси натижаси эмас, ҳиссиётнинг сустиги экан-да! Ё ёлғонми? Босқинчилик фақат бир ташқи тасодиф, баҳона, холос. Босқинчи бизнинг ҳиссиётларимиз заиф бўлиб қолганлигини зимдан ўрганмаганда ва ўзининг осон зафар қозонишига ишонмаганда эди, бунчалар қароқчиликка бормаган бўларди. Шоирнинг гапи юз бора ҳақ ва бениҳоя топиб айтилган гап:

Қуллар ичра энг бечораси
Юрагингда макон тутган қул. . .

Бу сатр ҳужайрамиздаги битта суврат. Замон-замонлар оша бу сувратдан бошқа яна ўнлаб сувратлар туғилган. Ахир қўрқинч одамнинг юрагида нималарни бунёд этмайди дейсиз?

Юракни эгаллаган бу энг қаттол мустабиддан шоир наздида фақат унинг устидан кулибгина қутулиш мумкин. Кулиб уни юракдан қувиш мумкин.

Юрагида қул макон қурган фуқаролар истиқомат қиладиган мамлакат ва жамият оғир бемордир. Чунки юракдаги қул ҳеч қачон ҳақиқатдан манфаатдор эмас. У турлича вазиятларда турлича турланишга одат қилган. Империя манфаатлари тўхтовсиз турланишга мажбур этади. Шоир «Диагноз» деган шеърда бу манфур турланишнинг қанчалар шафқатсиз ва ғайри инсоний бўлганлигини кечаги кунларимизда рўй берган ҳодисалар замирида кузатади. Утмиш зўравон тузум шароитларида далада қулдай ишлаётган кишилар ҳатто касал бўлишга ҳақли эмас эдилар. Қатли ом даражасида ўта заҳарли дорилар табиат ва одамлар бошидан тўхтовсиз сочиларди-ю, лекин касал бўлишга деҳқоннинг ҳақи йўқ эди. Деҳқонлар ўртасида авж олган сариқ каби касалликлар яширилар, улар ҳақида ёзган одам балога қоларди. Диагнозни Ўзбекистон бўйлаб врачлар эмас, «райком бовалар» қўядилар. Тўғри диагноз қўйган врач райкомнинг газабига дучор бўларди. Эркин Воҳидов шеърда шундай «райком бова»лардан бирининг қичқиргини эшитамиз:

«Сиёсий онг қани, — дейди у, —
Деҳқон соғлом!
Деҳқон — чавандоз!
Далада йўқ заҳарлик дору,
Диагнози шамоллаш деб ёзи!»

Бу гапларни дунёда ҳеч бир кимга айтсангиз, ҳеч бир ким ишонмайди. Бу нима дегани? Ростдан ҳам, шундай бўлиши мумкинми? Ростдан ҳам диагнозни врачлар эмас, аллақандай «райком бова» — лар қўйиши ва бунга одамлар тоқат қилиб ўтириши мумкинми? — дейди. У билмайдики, бундай нарсалар бўлиши мумкин ва ҳатто оммавий тус олиши мумкин ва одамлар ҳам буни ўзи шундай бўлиши керак деб қабул қилишлари ажабланирли эмас. Акс ҳолда чорак аср давомида халқ ўз бошидан заҳарли дориларни сочиб юришларига лом-мим демай қелармиди? Нега шундай эди? Бу ажиб тилсизликнинг сир-саноати қаерда? Бунинг сир-саноати жуда узоқларга боради. Бу ишларнинг отаси дунё қурилишининг тўғри фалсафасини ўзича нотўғри ҳисоблаб, унинг оёғини осмондан қилиб қўйган эди. Тарихдан бизга яхши маълум тоифа бу оёғи осмондан келтирилган фалсафани ўзига қурол қилиб олди. Шундан эътиборан улар ўзлари қўл урган ишларнинг барини оёғини осмондан келтиришга киришдилар. Оламда террорчилик, босқинчилик, ёлғончилик сингари манфур қиёфаларни олижаноб сўзлар ва ғоялар билан ниқоблаш, одамларни оёғи билан эмас, боши билан юрадиган қилишга уриниш авж олди. Улар ўзларига тўғри келмаган ҳамма нарсалар ва барча одамларни зўр бериб қоралашга, таҳқирлашга, инсонлик шаънини ерга уришга, ўз ҳокимиятига андак бўлсин хавф солган шахсларни дарҳол қуритишга киришдилар. Мана энди, тарих саҳнасига янги кучлар чиқиб, улар дунёни ўз табиий тараққиёт йўлига қайтаришга не-не куч-ғайрат сарфламоқдалар. Лекин шунча фожиали ва аччиқ тажрибалардан кейин ҳам ўша маълум тоифа ҳамон дунёни ўз ёлғон-яшиқларига буркашга уринади, ҳамон халқлар устидан ўз даҳшатли ҳокимиятини ўрнатиш учун минг турли найранглар ичида товланади. Яна жаҳонни туганмас ғалвалар ва қон тўкишлар чоҳига ташлаш тадорикини кўради.

«Райком бова»нинг бизга шунчалар таниш дўқпўписаларида ўша оёғи осмонда юрган тоифанинг феъл-атвори мужассам. У инсонпарварлик тимсоли. Лекин аслида унда инсонпарварликдан зарра йўқ. «Сариқ касал кўпми? Камайтир, — деб давом этади «райком бова» врачга қарата, — чорани мен эмас, ўзинг топ, Мен эмас, сен докторсан, ахир, ўқиш керак газет ва китоб». . . Бу ерда тоифанинг макр ва найранглари аниқ илғаб олинган. Кўринг, у «сариқ ка-

сал кўп бўлса, камайтириб ёз» деб амр қила туриб, яна бунинг ачкиқ масъулиятини бечора врачнинг устига ағдаряпти. «Сен докторсан» деб заҳарханда билан писанда қилипти. Унинг ўзи эса ҳеч қачон ҳеч нарса учун жавоб бермайди. Ахир улар инсоният бошига не-не фожиаларни солмадилар. Лекин биронталари жавоб бермадилар-ку! «Райком бова»лар доим авомни газет-китоб ўқишга ундар эдилар. Лекин газет-китобларда уларнинг тўнтарилган ҳақиқатларидан ўзга ҳақиқатлар ёзилмас эди. «Райком бова» буни яхши билади. Газет-китоб рўпарасидаги одамни унинг қўлига янада маҳкамроқ боглаб беради. Бу томондан «райком бова» бежавотир. У дадил «китоб ўқи» деб айтаверади. «Бова»нинг кўрсаткич бармоғи ҳавоши қиличдек кесади. Унинг тили эмас, даҳшатли кўрсаткич бармоғи сўйлаётганга ўхшайди: «Не ёзилган анув шиорда? «Пахтазор — бу жанггоҳ», бўлсин ёд! Дард саналмас ёмғиру қорда Пахта териб орттирилган бод»... Мана шу тонфа урчитган ижтимоий оғир дарднинг асоратлари ҳали ҳанузгача ҳужайраларимизда яшайди. Қўрқинч, ваҳима бўлиб яшайди. Шоир жамиятнинг бу дардларини айтишга журъат этади. Ҳаёт ҳужайрасидаги суратларни шеър ҳужайрасига кўчиради. Ҳаёт аламлари шеър аламларига айланади.

Ҳужайралардаги бу бузилишнинг охири борми?

Бу аянч суратлардан тезда қутулиб кетиб бўладими? Наҳот уларни фақат ўткир қаҳқаҳа билан ҳужайралардан қувиб чиқариш мумкин? Қаҳқаҳа ўз ўрнида дуруст. Лекин асоратлардан фақат бугунги илғор жаҳон цивилизацияси сари шитоб билан қадам ташлаш билангина халос бўла оламиз. Бизни ҳужайраларимиздаги ўтмиш асоратлар ва дардли эзгин сувратлардан фақат ва фақат цивилизациягина қутқаради. Бизнинг бир катта ютуғимиз бор. У ҳам бўлса, кўп нарсаларни ўзимиз учун қайта кашф қилишга вақт сарфлашимиз шарт эмас. Тайёр жаҳон тажрибаларини тез ва пишиқ ўзлаштиришнинг ўзи кифоя. Уйлайманки, халқимизнинг идроки бунга етади.

Демак, «юрагимизда макон тутган қул»нинг ҳужайраларидаги бир гуруҳ гурфа сувратлар империя шароитида авж олган мунофиқликдан пайдо бўлган. Бу мунофиқлик унча-мунча эмас. У бутун бир тузум ва ҳодисага айланган. Унинг ўз фалсафаси бор. Бу фалсафани эндиликда ибрат учун ҳар томонлама ўрганиб чиқиш зарурати бор.

Шоир ўтмишдан мерос ҳужайраларидаги сувратларни чизаркан, жамият дардлари ва фожиаларида фақат «райком бова»ларни айблашдек осонгина йўлдан бормайди. Албатта, бу фожиаларга тоифа бошлади. Лекин уларни халқ барабар бошдан кечирди. Шунинг учун шоир мунофиқлик фалсафасидан туғилган ҳужайра сувратларида ўз элининг шоири сифатида улуши борлигидан кўз юмайди. Айбнинг бир қисмини ўз бўйнига олади. Шоирнинг қайта қуриш йиллари ёзилган кучли эҳтиросга эга шеърларидан бири «Савағич» воқелигимизнинг жуда катта ва ўткир ҳақиқатларини қийма сатрлар воситасида ўртага ташлайди ва чунончи шоир шиддатли дард билан шундай ёзади:

Мени ур, пахтани
Куйлаган менман.
Эртаю кеч уни
Ўйлаган менман,
Оламга мақтаниб
Суйлаган менман,
Пахтада не гуноҳ?
Савала мени!

Ҳаммамиз гувоҳимиз: урушдан кейинги ўтган барча йилларда Ўзбекистонда пахта психози (васвасаси) ўта даражада авж олдирилган эди. Шу психоздан гаранг халқ ўз ҳолини ўйлашга вақт топмас, фақат тезроқ, териб топширсам, қутулсам, тезроқ, эксам, қутулсам дерди. Шоир шу васвасанинг (онгли сувратда уюштирилган психоз) бир чеккасини тилга олиб ўтапти. Унинг ўзи ҳам бу васвасадан четда турган эмас: «Уни мадҳ этмоқнинг моҳири ўзим, Мадҳимга ишондим Охири ўзим, Турғунлик даврининг шоири ўзим, Пахтада не гуноҳ? Савала мени!» Империянинг ҳужайраларимизга сингдирган сувратларидан бири ҳам ўзи шу: мақтанчоқлик ва мақтовбозлик! Бу икки нарса бир қарашда зарарсиз, беозор бир нарсага ўхшайди. Лекин аслини олиб қарасангиз, у соғлом фикр юритиш, соғлом баҳо, бир сўз билан айтганда, реализмдан четлаштиради.

Шоир тўнқарилган фалсафа ва шунга яраша тўнқарилган мафқура боис ҳужайраларимизда ясалган сувратларнинг бутун ранг-баранглигини ғоят маҳорат билан чизади. Тўнқарилган фалсафадан ҳатто унинг турғунлик йиллари дунёга келган машҳур қаҳрамони Матмуса ҳам бенасиб қолмаган. Матмуса — тўнқарил-

ган мафкуранинг халқона суврати. Унинг, айниқса, давримизга хос «кашфиётчиликка» берилиб модадан орқадан қолмаслик учун «Америка очиш»га бел боғлагани ҳақидаги ривоят бениҳоя жозибали. У Американи янги йўлдан очиш қасдига тушади. Донишқишлоқ ўртасидан ерни кавлай берсак, албатта, тўғри Америкадан чиқамиз деб ўзи ва ҳамқишлоқлари миясига сингдиради. Донишқишлоқ шахд билан ҳапдақ қазишга киришади. Ва... кўп ўтмай гуллаган қишлоқ тўда-тўда тупроқ уюмию «қурбақазор ботқоққа» айланади. Донишқишлоқ номи ҳам Мингқудуқ деб ўзгаради. Лекин Матмуса ўз даврининг ҳоким тамойилларини яхши ўзлаштириб олган: у йўлидан қайтмайди. Бу йўлни ҳақ йўл деб билади: «Халқ уни таилаган бас, Демак, у халқ йўлидир»...

Коммунистик сувратлар Матмусанингки қонига ўтган экан, демак, касал жуда оғир.

Миллий ҳаётни коммунизмга қурбон қилишнинг қуюқ манзаралари ана шундай. Тўнқарилган фалсафанинг энг даҳшатли жиҳатларидан бири ҳам ҳаётнинг, санъат ва бадний адабиётнинг мазмунидан миллийликни тугал суриб чиқаришга уринишда эди. «Социализм»нинг мудҳиш қондаларидан бири «Шаклан миллий, мазмунан социалистик» формуласи тамомил шуйга қаратилган эди. Аслида бу чинакам тўнқарилган қондалардан бири. Аслида санъатда шакл эмас, мазмун миллий ва умуминсоний бўлиши зарур. Бу тесқари қоида кўп замонлар бутун санъатни тор доирада чеклаб ташлади. Санъаткорлар бу доира ичида ўзларини тўла ва тугал намоён қилолмадилар. Қоида эркин ижодий такомил йўлини тўсди.

Санъатда бирон бир усулни гегемон даражасига кўтариш ва қабул қилиш ўта ғайри табиий ҳол. У санъатда узлуксиз бузилишларга сабаб бўлади. Санъат реализмни севади. Санъатнинг ўта модерн турлари ва йўналишлари ҳам ҳатто реализмдан узоқлашиб кетолмайди. Модерн реализмнинг чегарасиз бойлигидан бир нишонадир. Ҳар бир санъаткорнинг ўз реализми бор. Реализмнинг ўзига хослиги бор. Реализмнинг бепоёнлиги шунда.

Ҳужайраларимизда ин қурган нобоп сувратлардан қутулармикинмиз? Бугунда бу савол бениҳоя актуал. Унга ҳар бир Ўзбекистон фуқароси ўзи жавоб бериши керак.

Чунки кечагина юракларимизни ўртаган истиқлол

биз учун етиб бўлмас, саробга чулганган гоё эди. Фақат гоё!

Бугун у гоёдан реалликка айланди. Истиқлол ҳаётимиз на таржимаи ҳолимизга кириб келди.

Истиқлол энди менинг назаримда гоё эмас, одам!
Ҳа, истиқлол-одам.

Чунки одам бўлмаса, истиқлол бўлмагай. Одамгина истиқлолни барқарор куч на ҳодисага айлантиради.

Ўзбекистонда ҳар бир одам истиқлол-одамга айланишини орзу қиламан. Шундагина боболаримиз бош қўйган барча орзулар ушалади.

Эркин Воҳидовнинг қаҳрамонида мен шундай истиқлол-одамни кўрдим ва уни кутладим. Озодликнинг зафари ёр бўлсин сенга, эй ўзбекнинг ориф ўғли!

ИККИ ҲАЙРАТ

Чингиз Айтматов асарларида мени ҳайратга соладиган ҳодисалар кўп. Шулардан иккитаси ҳақида сўзлашни истар эдим.

Айтматов асарларидаги БЕҒУБОРЛИКНИ дунёда қайси адиб билан қиёслаш мумкин. Назаримда Айтматовга яқин беғуборлик фақат Тагор ва Кавабатадагина бор. Мен буни космик миқёсга кўтарилган беғуборлик дегим келади.

Айтматов асарлари инсон трагедияларига тўла, улар трагедияга учраган БЕҒУБОРЛИКЛАРДИР. Агар бу ҳодисалар беғуборлик бўлмасайди, улар фожиаларга учрамасди.

Бу беғуборликнинг эгаси худди болаларга ўхшаган одамлар.

Боладай тоза туйғули одамлар.

Трагедияларнинг бош манбаи эса сталинизм яратган тарашадай қаттиқ ва шафқатсиз партия бюрократизмидир. Сталинизм, унинг бюрократик аппарати бу сегизбоевлар, қашқатоевлар, қўчқорбоевларгина эмас, бу улар яратган дахшатли қурол — одамқурол — обержандаловлар, бозорбойлар, абакирлар, ўрозқуллардир.

Бюрократизмнинг тагидан трагедиялар қайнаб чиқади. Бу трагедияларнинг қурбонлари ҳур фикрли беғубор кишилар. Улар ҳур фикрли, беғубор бўлганлари учун ҳам бюрократизм аппаратининг турли найранг ва маккорликларига қурбон бўладилар. Жамила беғубор бўлмаса, ҳали унинг элатидан ҳеч ким

енгиб ўтмаган расм-рўсм, одат тўсиқларини ҳур фикр билан инкор этиб ўтармиди? Тўлғоной бунчалар беғубор-бўлмаса, келини Алиман бегона одамдан бўйлик бўлганда, уни кечириб, кечирибгина эмас, унга беқиёс бир меҳр билан қараб, тушуниб, бағрига босармиди, одамларнинг гап-сўзларини матонат билан кўтарармиди? Қайси адабиётда таҳлил этилган эди бундай умуминсоний, космик миқёслар касб этадиган беғуборлик?

Келажак учун Қириск деган болани омон сақлаб, ўзларини фидо қилганларнинг беғуборлиги-чи? Янги худо яратиш йўлида болаларча чалкашиб кетган ва тузалмас одамларни тuzатиш йўлида фидо бўлган Авдийнинг беғуборлиги-чи?

Едигей беғубор эмасми? Уркунчиев беғубор эмасми?

Гулсари, Қоранор, Акбара, Тошчайнар беғубор эмасми?

Бюрократлардан ўзга ким беғубор эмас Айтматов асарларида?

Шу беғуборлик тортмадими бутун дунёнинг эътиборини унинг асарлари, унинг қаҳрамонлари ва кейинги асарларида унинг космик кенгликдаги фалсафасига?

Танабой беғубор эмасми?

Танабой деганда бошқа бир нарсани ҳам айтиш керак.

Нега Танабой каби пок, беғубор одамлар азоб ўтишида доим қовурилиб ётадилар?

Танабойларнинг тилсизлиги ҳайратга солади. Эсингиздами, Сегизбоев уни нималар қилмади? Душманга, жиноятчига чиқаради. Тўхмат ёғдиради. Ва Танабой шу дағдага, шу даҳшатли тўхмат қошида бирдан ожиз бўлиб қолади. У ўзини ҳимоя қилолмайди. Барча тўхматларни тан олади. Қаршилик кўрсатишга озгина бўлсин урниниб кўрмайди. У Сегизбоевнинг кимлигини билиб туриб, ҳаммасига кўнади. Бўйинга олади.

Бу тилсизлик, бу забонсизлик, бу индамасликни ким қаердан келтириб чиқарди? Ким тарбиялади бу умуммиқёс касб этган индамасликни?

Бу космик миқёсдаги ИНДАМАСЛИК Танабойгагина эмас, Бўстон Уркунчиевга ҳам хос. Лекин Танабойга нисбатан унда андак ўзгариш бор. У эътироз билдириш, ўз фикрини айтишга журъат этади. Лекин барибир охир-оқибат у Қўчқорбоев олдида ожиз ва

индамасдир. Қўчқорбоев уни ютиб юборишга тайёр бўлиб турибди.

Бу индамаслик Мўминда йўқми? «Оқ кема»даги Мўминда?

Ўрозқул олдида ожиз ва индамас бўлиб қолмади-ми Мўмин?

«Асрга тенг кун»нинг бош трагедияларидан бири эмасми шу ИНДАМАСЛИК! Эҳ-ҳе, бу индамаслик!

Унинг илдиэлари ғоятда чуқур ва ҳайратомуздир.

Яна бошқа бир нарса ҳам ҳайратга солади одамни. Чингиз Айтматов қаҳрамонларининг бу индамаслиги асло УИЛАМАСЛИК эмас! Танабой жуда фаол ўйлайди. Гарчи у зулмга қарши боролмаса ҳам, лекин ўз олдига, турмуш олдига кескин саволлар қўяди. Унинг психологик дунёси жуда мураккаб. Бу мураккаблик илк марта Тўлғоной образида куртаклаган эди. Танабойга келиб психологизм актив тус олди ва ҳар қачонгидан теранлашди. «Нега энди ҳамма ишдан путур кетяпти? — деб ўйлайди юзлаб қўйлари қирилиб кетаётган Танабой. — Балки бошқа йўлдан кетишгандир? Эҳтимол янгилишишгандир? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Таналаган йўл — тўғри йўл эди. Бўлмаса, нега бундоқ бўлди? Адашиб қолишдимикин? Йўлдан озишдимикин? Қачон ва қандай юз берди бу аҳвол?»

Янги ҳаётнинг равнақи учун курашган, шпорий ақида учун ҳатто яқасини сургун қилиб юборган Танабой мана энди Сегизбоевлар яратган бюрократик машина даҳшати олдида лол бўлиб туради. Сегизбоевларни ўзи яратганини англамайди. Улар ўзининг онгсизлиги ва беғуборлигидан ўсиб-униб чиққанлигини тушунмайди.

Ҳа, Айтматов индамасларининг беғуборлиги ҳайратга солади. Танабойгина эмас. Танабойнинг дўсти парторг Жўра ҳам индамас. Жўранинг юраги яхшилик, эзгулик билан тўла. Лекин индамас. Унинг бюрократияга қарши кураш қуроли йўқ. Кураш иродаси ҳам йўқ. Қанчадан қанча жўралар халққа қилишлари мумкин бўлган яхшиликни қилолмай кетдилар. Мени Жўранинг шамдай сўнгани ва сўнаркан, партия билетини Танабой райкомга олиб бориб берсин деб васият қилгани ҳайратга солади. Ахир кечагина ўзи ҳам истаб-истамай ҳисса қўшиб Танабойни беайб партиядан ўчиришган эди-ку! Қаранг энди ўлаётиб, ўз билетини Танабойга васият қилади! У романтикми! У аҳ-

волни билмайдими? Унинг билети билан ҳеч кимнинг иши йўқлигини англамайдими? Яна ўша феномен: БЕГУБОРЛИК! Шу бегуборлик туфайли биз яна бир шафқатсизлик ва бир лоқайдлик, инсон қадрсизланганлиги ҳодисасига дуч келамиз. Не-не хаёллар билан ўлган дўстининг билетини кўтариб райкомга келган Танабой билетни топшириб дарчанинг тақ этиб ёпилганини эшитади, холос. Сизга ёқадими бу қадрсизлик?

Сизга ёқадими бу бегуборлик?

Айтматов социал бузғунчилик оқибатларини ана шундай ҳоллар билан кўрсатади. Бегуборлик қадрсизлик саҳросида тилка-пора бўлиб ётади ва юрак-бағри қон ИНДАМАСЛИККА айланади...

ОРОМСИЗ ДУНЕДА

Ҳозир пайдо бўлаётган энг яхши асарлар бизни янгидан-янги ғоялар оламига олиб кирапти.

Инсоният қаерга кетяпти? Шу кетишда қаергача боради? Айтматов «Кунда» романида мапа шу саволга жавоб топишга уринади. Қийин савол қўяди. Қийин жавоб ахтаради. Тўғрироғи, Айтматов шу қийин саволни қўядию жавобни одамларнинг ўзларига жавоб қилади. Ҳар ким бу саволга ўзи жавоб топсин.

Роман босилиб чиққач, матбуот саҳифаларида шиддатли ва кескин баҳслар бошланди. Уларда ғоятда қарама-қарши фикрлар, мулоҳазалар ўртага ташланди. Айрим кўзга кўринган адиблар ва танқидчилар романини аъло адабиёт деб атадилар. «Кунда» янги замон классикасини бошлаб беради дедилар. Бошқа бир тоифа адабиётчилар эса «Кунда»нинг фақат темаси янгилик. Турғунлик туфайли адабиёт ва санъат бундай темаларни ишламаган ва ҳатто уларнинг яқинига ҳам йўламаган эди. Ана, «Мастер ва Маргарита» неча ўн йиллаб босилмай ётди... Бошқа бир тоифа қаламкашлар эса «Кунда» тарқоқ асар, асарнинг учала қисми бир-биридан ажралиб қолган, асарга Аристотель айтган бутунлик ва узвийлик етишмайди, деб айтдилар. Сергей Аверинцев каби йирик филолог олим эса, Айтматов насронийлик, Инжил ва Исо темасига қўл уриб нима қиларди, бу темалар Шарқ ёзувчисидан йироқ дегандай писанда қилиб ўтди.

Ҳолбуки, «Кунда»нинг жозибаси унинг кўтарган

темасида эмас. «Кунда» имон масаласини ҳозирги инсоният олдига жуда кескин ва ҳаддан ташқари фожиа-ли қилиб қўйди. У имон йўлидаги ваҳший кучлар ва тўсиқларни аёвсиз реализм билан кўрсатди.

«Кунда»нинг жозибаси — имон ва имонсизлик нима эканлигини ҳеч нарса яширмай ошкора тасвирлаб берганида.

Асар икки мингинчи йилнинг боши билан икки мингинчи йилнинг охирини туташтиргандай бўлди. Айтматов имон учун икки минг йиллик курашнинг мазмунини шу кичик асарга жойлаштириб беролди. Ҳамма халқларнинг ўз авдийлари, ўз бўстонлари, ўз исолари, ўз акбарлари, ўз қўчқорбоевлари, ўз бозорбойлари бор. Ҳамма халқларнинг маданий тарихлари марказида имон учун кураш туради.

Имон жаҳондаги барча халқларнинг тарихларини бир-бирларига яқинлаштиради.

Имон учун кураш — умуминсоний ғоядир. Уғирлик, порахўрлик айрим халқлар учун бутуилай тушунарсиз бўлиши мумкин. Лекин имон барча халқлар, барча одамлар учун тушунарлидир.

Имон одам боласини ҳалокатдан сақлайди.

Имон бузилганда бунинг биринчи жабри табиатга тушади. Романда тасвирланган улуғ Мўйинқумдаги қиргин ва қувгин мана шу имонсизлик туфайли рўй берди. Имонсиз муносабатлар туфайли она табиат оромсиз бўлиб қолди. Одамзоднинг заминдан, шу сув, ҳаводан ўзга паноҳи йўқ. Бизнинг замонамизга келиб ана шу паноҳ хавф остида қолди. Замин, ҳаво, сув — одамнинг бепасандлиги ва ақлсизлигидан титрай бошлади. Қаранг, Акбара ва Тошчайнар қандай паноҳсиз. Авдий паноҳсиз. Исо паноҳсиз. Бўстон паноҳсиз.

Ҳамма нарса гўё омонат. Ҳамма нарса гўё тубсиз зулмат чоҳ оғзига келиб қолган... Ҳамма нарса романда безовта титроқ ва харосонлик ичинда.

Авдий муҳаббат ва халоскорликнинг юксак руҳий парвозлари ичида яшайди. Гўзаллик, адолат, эзгулик мужассам оламларга биз Авдий тасаввурларига эргашиб кириб борамиз. Бўстон олами ҳам азалий устувор, нондай содда ва зарур маънавий олам, имон олами.

Авдийнинг бахти ва фожияси униг халоскорлигида. Ҳамма халоскорлар каби у кўр оломон билан тўқнашади. Шунда биз инсоният икки минг йил ичида унчалик ҳам ўзгармаганлигига гувоҳ бўламиз.

Икки минг йил аввал халоскор Исони чормих қилганларидай икки минг йил кейин эзгуликка бошлаган Авдийни ҳам кимсасиз Мўйинқумда тириклай саксовулга осадилар...

Дунёнинг бир чеккасига кетган ўт, Акбара ва Тошчайнарни бехонумон қилган ўт — ниҳоят ер фарзанди Бўстоннинг мустаҳкам ва пок хонадонига ҳам етиб келади... Ўзга ерларда бошланган ўт унинг этагига туташади.

Бу китоб фарёд чекаётган виждондир. Қанчалик оғир бўлмасин, инсоният унинг садосини тингламоғи керак.

ЕНГИЛГАН ҒОЛИБЛАР

Айтматов асарлари ўттиз йилдан бери дунё ўқувчисини тарбиялаб келяпти. У миллий орбитадан туриб умумжаҳон орбитасига кўтарилолган ва ҳар бир асарини шу жаҳоний орбитада туриб ёзолган санъаткор. Арагондек мияси ва қалби бадийят фанининг дорил-фунуни бўлиб кетган кишилар «Жамила»ни ўқиб, мен дунё адабиётида бунчалар гўзал севги қиссасини ўқимаган эдим деб айтган экан, бу Айтматов асарлари жаҳонга мураббийлик қила олганидан бир белгидир. Бу ҳақда ўқиганман. Афинада бир грек шоири айтди: менга ва фақат менгагина эмас, барча ўқимишли грекларга Айтматов асарлари жуда яқиндир. Уларда ифодаланган туйғулар, одамларнинг ўзаро миносабат, муомала йўсинлари бизга гоётада тушунарлидир. Бу эшитганим.

Айтматов прозасининг кўкрагини элигинчи йилларнинг иккинчи ярмида эсан тирик шабадалар кўтарди. Бу сталинизм бюрократиясининг жамики нарсаларни, ҳа, каттадан кичик барча нарсаларни, тегиш бўлган ва ҳеч қандай тегишлиси бўлмаган нарсаларни ҳам мафкуравийлаштиришга уринишига қарши исён эди.

Айтматовнинг илк қиссалари талабалик йиллари-мизда бизни уйғотган эди. «Жамила», «Юзма-юз», «Бўтакўз», «Сарвқомат дилбарим», «Сомон йўли» «Алвидо, Тулсари!» — бизни қотиб қолган, тараққиёт йўлида даҳшатли тўсиқларга айланган доғмаларни синдириш зарурлигига ўргатган эди.

Айтматовнинг барча софдил қаҳрамонлари қотиб қолган фикрлар, қарашлар, эътиқодлар, одатлар,

расм-русмларнинг азобиши тортадилар. Азобиши том маънода тортиб туриб, шу догма қарашлар, урф-одатлар, социал бузуқликларга қарши курашадилар.

Жамила шундай қарашларни мардона ёриб ўтмадимми? Барча мумкин бўлган ва бўлмаган шармисорликларни ўзининг тоза муҳаббатига бағишламадимми?

«Бўтакўз»да мурғаккина йигитча Камол ўз ишчилик қиёфасини йўқотиб, золимга айланган Абубакирнинг зуғум ва зўравонликларини ёриб ўтолмадимми, ўзининг олижаноб қалби нималарга қодирлигини намойиш этолмадимми? «Сомон йўли»даги Тўлғоной-чи? «Юзма-юз»даги Саида-чи?

Чингиз Айтматовнинг илк асарлари, илк қаҳрамонлари ҳақида гапиряпмиз.

Айтматовнинг бу қаҳрамонлари худди болаларга ўхшайдилар. Улар турмушнинг барча аччиқ-чучукларини кўрган ва тортаётган дунёнинг азобига ошна одамлар. Лекин уларнинг қалблари худди бола қалбидай тоза. Уларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам худди болаларнинг қилиқларига ўхшаб кетади. Евузлик, алдам-қалдам олдида ҳам улар мисоли болалардай буткул ҳимоясиздирлар.

Эҳтимол туркий халқларнинг юракларида, иш тутишларида шундай болаликка яқин хусусиятлар кўпдир. Айтматов бу болаликни хўп санъаткорона таҳлил қилади. Чамаси, жаҳон ўқувчисини биринчи навбатда мафтун қилган белгилардан бири ҳам Айтматов қаҳрамонларининг ана шундай болаларча беғуборлиги, болаларча олижаноблигидир.

Айтматовга ўқувчилар «асарларингизнинг бари нега бунчалар инсон трагедиялари билан тўла» дейишади. Айтматовнинг ўзи бунга, «ахир ҳаётнинг ўзи трагедияларга тўлиб кетмаганми?» — деб жавоб беради.

Бу трагедияларда доим софдиллик, болаларча беғуборлик, идеалларга ишонч билан партиявий бюрократизмнинг ваҳшийлиги тўқнашади. Аслида ҳам бу инсон фожиаларини бюрократизм келтириб чиқарган, тарих саҳифасига уларни бюрократия олиб чиққан. Бюрократия инсонни ерга урмай яшолмайди. У инсонни догмаларнинг қули қилиш ҳисобига кул кўради. Бюрократга одам қанча қолоқ бўлса, онги паст бўлса, ўқимаса, ўсмаса, бир қолипда фикрласа, шунча яхши. Бюрократга инструкциялар ва фармойишлар, кўрсатмаларни оғишмай бажариб ўтирадиган қул керак. Унга асло ҳур фикр керак эмас. Ҳур фикрга у жон-

жӑҳди билан қарши курашади. Ҳур фикрни таг-томири билан суғуриб ташламагунча тинчимайди. Барча сталинчиларга эътибор бериб қаранг: уларнинг ҳаммалари қандай либос кийган, қандай упа-элик сепган, қандай буйинбоғ таққан бўлмасинлар, бир тусда эркин фикрлаш ва мустақил фикрлашга қарши шафқатсизлик билан курашадилар.

Фақат кўрсатма билан яшайдиган ибтидоий фикрли одамлар учун Сталин идеал зот эди. У ҳур фикрни ёқтирмайдиган барча одамларнинг барча пастарин майл (инстинктларига) беҳад ёқадиган ва уларга беҳад қулай ишларни амалга оширарди. Бундай майл (инстинкт) эгалари ҳар қанча бугуноҳ қонлар тўкилганда ҳам бемалол, бир мўйи ҳам қимир этмай мазза қилиб томоша қилиб тураверади. Айтматов асарларида мана шундай трагедиялар акс этади. Бу трагедияларда шафқат ва меҳр енгилган, лекин енгилиб туриб ғолибдир.

Айтматов қаҳрамонлари енгилган ғолиб одамлардир. Лекин енгилган вужуд, ғолиб — руҳдир...

МУНДАРИЖА

Бедор қалб	3
Озод вафас	
Гала	10
Она даргоҳида	25
Оқ бургутлар	34
Тош супа	35
Муҳаббатини одам қандай яшайди?	37
Мурид	38
Қатлгоҳда ўйнаган бола	39
Бобораҳимнинг сариқ гуллари	44
Амир Алишернинг тавбаси	53
Дардлар ёрилган замонда	
Билсак ва англасак	64
Кунгилнинг нозиклиги	66
Икки дебоча аро	73
Диллисанд (Мақтубларда Навоий сиймоси)	77
Койнот, кўҳна равоқ ва Навоий	85
Навоийнинг хаёл кемаси	91
Одамнинг хоҳишлари	92
Қуёш бошланаси ва Бобур	95
Фақирларнинг шоҳи	98
Тилини тилган Оллоёр	103
Нега шоирлар девога бўладилар?	106
Раъно ва Хайём	110
Раънонинг кафши	115
Эмраниш	119
Мушкул йўллардаги маъсумлик	125
Шам ва бўрон	132
Хужайрадаги сувратлар	135
Икки ҳайрат	143
Оромсиз дунёда	146
Енгилган голиблар	148

118c

Адабий-публицистик нашр

ИБРОҲИМ ҒАҒУРОВ

ДИЛ ЭРКИНЛИГИ

Ҳикоялар, мансуралар, бадиялар, адабий мақолалар

Тошкент «Маънавият» 1998

Муҳаррир *М. Исоқова*
Мусаввир *С. Соин*
Техмуҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Теришга берилди 21.08.98. Босишга рухсат этилди 30.10.98. Бичими 84×108^{1/2}.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т.
7.98 Шартли кр. отт. 8.4—Нашр т. 8.21, 5000 нусха. Буюртма № 125. Нархи
шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 17—98.
Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент киноб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кў-
часи, 1-уй. 1998.